

**JOURNAL OF APPLIED AND THEORETICAL SOCIAL
SCIENCES**

TEORİK VE UYGULAMALI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

(ISSN: 2687-5861)

VOLUME 3. Issue 4 . 2021

CİLT 3. SAYI 4. 2021

PUBLISHER AND CHIEF EDITOR / SAHİBİ VE BAŞ EDİTÖR

PROF. DR. NİLGÜN SERİM

RESEARCHER-WRITER/ARAŞTIRMACI-YAZAR

CO-EDITOR/ YARDIMCI EDİTÖR

AST.PROF.DR / DR. ÖĞRETİM ÜYESİ NAZMİ Y.YAĞANOĞLU

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART UNIVERSITY

TURKISH LANGUAGE EDITOR/TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ

PROF. DR. NİLGÜN SERİM

ENGLISH LANGUAGE EDITOR/ İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ

NAZMİ Y. YAĞANOĞLU

COMMUNICATION AND COORDINATION/İLETİŞİM VE KOORDİNASYON

<https://www.iccsor.com/index.php/jatss>

E-mail/ E-posta:

editor.jatss@iccsor.com

Istanbul-Uskudar/Turkey

İstanbul-Üsküdar/Türkiye

We are Indexed by the Following Databases / Endekslediğimiz Veri Tabanları

EBSCOhost

CiteFactor
Academic Scientific Journals

INDEX COPENICUS
I N T E R N A T I O N A L

International Institute of Organized Research (I2OR)

Scientific Indexing Services

www.wcosj.com

World Catalogue of
Scientific Journals

ADVANCED SCIENCE INDEX

CENTRAL EUROPEAN SCIENCE ARCHIVE AND EVALUATION

EDITORIAL BOARD/ YAYIN KURULU

By Title In Alphabetical Order/ Ünvana Göre Alfabetik Sıra ile

Prof. Dr.	İbrahim ACAR	Katip Çelebi University/ İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr.	Serpil AĞCAKAYA	Süleyman Demirel University/Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr.	Selçuk AKÇAY	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Tekin AKDEMİR	Yıldırım Beyazıt University/ Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr.	Erkan AKTAŞ	Mersin University/Mersin Üniversitesi
Prof. Dr.	Mehmet ASUTAY	Durham University-England/United Kingdom
Prof. Dr.	H.Hüseyin BAYRAKLI	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Duncan BENTLEY	Swinburne University-Melbourne/Australia
Prof. Dr.	Harun CANSIZ	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Ali ÇELİKKAYA	Osman Gazi University/ Osman Gazi Üniversitesi
Prof. Dr.	İhsan Cemil DEMİR	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Ahmet DİKEN	Necmettin Erbakan University/Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr.	İbrahim DURSUN	Police Academy /Polis Akademisi
Prof. Dr.	Süleyman DÜNDAR	Karabük University/Karabük Üniversitesi
Prof. Dr.	Veysel EREN	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	İlhan EROĞLU	Tokat Gazi Osman Paşa University/ Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi
Prof. Dr.	Adem ESEN	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr.	Mecit EŞ	Istanbul Commerce University/İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr.	Nihat FALAY	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi (Emkl.)
Prof. Dr.	Emrah FERHATOĞLU	Osman Gazi University/Osman Gazi Üniversitesi
Prof. Dr.	Mehmet GENÇTÜRK	Süleyman Demirel University/Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr.	Gülsüm GÜRLER HAZMAN	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Ramazan GÖKBUNAR	Celal Bayar University/Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr.	Erhan GÜMÜŞ	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr.	Kamil GÜNGÖR	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Yusuf KARACA	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Hüseyin KOÇAK	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi

Prof. Dr.	Mehmet KARAGÜL	Mehmet Akif Ersoy University/Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr.	Cantürk KAYAHAN	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Abdullah KESKİN	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Hasan KORKUT	Marmara University/Marmara Üniversitesi
Prof. Dr.	Veysel KULA	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Mahmut MASCA	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Mustafa MIYNAT	Celal Bayar University/Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr.	Hakkı ODABAŞ	Yıldırım Beyazıt University/Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr.	İzzettin ÖNDER	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi (Emkl.)
Prof. Dr.	Engin ÖNER	Van Yüzüncü Yıl University/ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr.	Ersan ÖZ	Pamukkale University/Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr.	Musa ÖZATA	Ahi Evran University/Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr.	Hatice ÖZUTKU	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Nejat ÖZÜPEK	Selçuk University/Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr.	Ethem Kadri PEKTAŞ	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	İsa SAĞBAŞ	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Şakir SAKARYA	Balıkesir University/Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr.	Naci Tolga SARUÇ	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr.	Suat UĞUR	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr.	Erkan ÜYÜMEZ	Anadolu University/Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr.	İstiklal Yaşar VURAL	Recep Tayyip Erdoğan University/Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Prof. Dr.	Mehmet YÜCE	Uludağ University/Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr.	Hüseyin AKGÖNÜL	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr.	H. Hüseyin AKKAŞ	Karamanoğlu Mehmet Bey University/ Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi
Doç. Dr.	Yılmaz BAYAR	Uşak University/Uşak Üniversitesi
Doç. Dr.	Ali Çağlar ÇAKMAK	Kahramanmaraş Sütçü İmam University/ Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr.	Ali DEĞİRMENDERELİ	Ankara Hacı Bayram Veli University/Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr.	Abdülkadir DEVELİ	Yıldırım Beyazıt University/Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr.	Serkan DİLEK	Kastamonu University/Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr.	Hasan DURAN	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr.	Deniz ŞAHİN DURAN	Gazi Osman Paşa University/Gazi Osman Paşa Üniversitesi

Doç. Dr.	Hayrettin KESGİNGÖZ	Karabük University/Karabük Üniversitesi
Doç. Dr.	Cüneyt KILIÇ	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr.	Duygu KIZILDAĞ	İzmir Demokrasi University/İzmir Demokrasi Üniversitesi
Doç. Dr.	Adiqa KAUSAR KIANI	Federal Urdu University-Islamabad/ Pakistan
Doç. Dr.	Serdar KURT	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr.	Ceyda KÜKRER MUTLU	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr.	Filiz Çoban ORAN	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr.	Şerif ÖNER	Balıkesir University/Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr.	Mustafa SANDIKÇI	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr.	Burcu Kılınç SAVRUL	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr.	Mesut SAVRUL	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr.	Ufuk SELEN	Uludağ University/Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr.	Alexander SHEMETEV	the Russian Academy of National Economy and Public Administration (RANEPA)/ Russia
Doç. Dr.	Ahmet TEKİN	Osman Gazi University/Osman Gazi Üniversitesi
Doç.Dr.	Yusuf TEMUR	Tokat Gazi Osman Paşa University/Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi
Doç. Dr.	Özgür TOPKAYA	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr.	Aynur UÇKAÇ	Adnan Menderes University/Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr.	Yusuf YİĞİT	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Oktay AKTÜRK	Ahi Evran University/Ahi Evran Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Verda Davaslıgil ATMACA	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Murat AYDIN	Uşak University/Uşak Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Ender BAYKUT	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	İsmail CİĞERCİ	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Nihal EMİNOĞLU	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Hamza ERDOĞDU	Harran University/Harran Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Cem GÖKÇE	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Ertuğrul GÜREŞÇİ	Ahi Evran University/Ahi Evran Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Simla GÜZEL	Tekirdağ Namık Kemal University/Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi

Dr.Öğr.Üyesi	Berfu İLTER	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	İsmail KABAN	Ordu University/ Ordu Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Safiye Yelda Kaya KARAKATSANIS	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Gamze Yıldız Şeren KURULAR	Tekirdağ Namık Kemal University/Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Ömer Faruk ÖZTÜRK	Uşak University/Uşak Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Kartal SOMUNCU	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Mahmut Ünsal ŞAŞMAZ	Uşak University/Uşak Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Recep YORULMAZ	Ankara Hacı Bayram Veli University/Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Arş.Gör.	Çağrı İŞLER	Bolu Abant İzzet Baysal University/Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Arş.Gör.	Burak KOZALI	Marmara University/Marmara Üniversitesi

REFeree BOARD/ HAKEM KURULU*By Title In Alphabetical Order/ Ünvana Göre Alfabetik Sıra ile*

Prof. Dr.	İbrahim ACAR	İzmir Katip Çelebi University/ İzmir Katip Üniversitesi
Prof. Dr.	Serpil AĞCAKAYA	Süleyman Demirel University/Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr.	Erkan AKAR	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Selçuk AKÇAY	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Tekin AKDEMİR	Yıldırım Beyazıt University/ Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr.	Erkan AKTAŞ	Mersin University/Mersin Üniversitesi
Prof. Dr.	Mehmet ASUTAY	Durham University-England/United Kingdom
Prof. Dr.	H.Hüseyin BAYRAKLI	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Duncan BENTLEY	Swinburne University-Melbourne/Australia
Prof. Dr.	Harun CANSIZ	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Ali ÇELİKKAYA	Osman Gazi University/ Osman Gazi Üniversitesi
Prof.Dr.	Esra DANACI	Yıldız Teknik University/ Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr.	İhsan Cemil DEMİR	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Ahmet DİKEN	Necmettin Erbakan University/Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr.	İbrahim DURSUN	Police Academy /Polis Akademisi
Prof. Dr.	Süleyman DÜNDAR	Karabük University/Karabük Üniversitesi
Prof. Dr.	Veysel EREN	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	İlhan EROĞLU	Tokat Gazi Osman Paşa University/ Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi
Prof. Dr.	Adem ESEN	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr.	Mecit EŞ	Istanbul Commerce University/İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr.	Nihat FALAY	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi (Emkl.)
Prof. Dr.	Emrah FERHATOĞLU	Osman Gazi University/Osman Gazi Üniversitesi
Prof. Dr.	Mehmet GENÇTÜRK	Süleyman Demirel University/Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr.	Gülsüm GÜRLER HAZMAN	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Ramazan GÖKBUNAR	Celal Bayar University/Celal Bayar Üniversitesi
Prof.Dr.	Burak Samih GÜLBOY	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr.	Erhan GÜMÜŞ	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr.	Kamil GÜNGÖR	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Yusuf KARACA	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Mehmet KARAGÜL	Mehmet Akif Ersoy University/Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof.Dr.	Soner KARAGÜL	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof.Dr.	Kamer KASIM	Abant İzzet Baysal University/ Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr.	Cantürk KAYAHAN	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Abdullah KESKİN	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Hüseyin KOÇAK	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Hasan KORKUT	Marmara University/Marmara Üniversitesi
Prof. Dr.	Veysel KULA	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Mahmut MASCA	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Mustafa MIYNAT	Celal Bayar University/Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr.	Hakkı ODABAŞ	Yıldırım Beyazıt University/ Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr.	İzzettin ÖNDER	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi (Emkl.)
Prof. Dr.	Engin ÖNER	Van Yüzüncü Yıl University/ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr.	Ersan ÖZ	Pamukkale University/Pamukkale Üniversitesi
Prof.Dr.	Namık Sinan TURAN	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr.	Musa ÖZATA	Ahi Evran University/Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr.	Hatice ÖZUTKU	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Nejat ÖZÜPEK	Selçuk University/Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr.	İsa SAĞBAŞ	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Şakir SAKARYA	Balıkesir University/Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr.	Naci Tolga SARUÇ	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr.	İsmail ŞİRİNER	Batman University/Batman Üniversitesi
Prof. Dr.	Suat UĞUR	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr.	Erkan ÜYÜMEZ	Anadolu University/Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr.	İstiklal Yaşar VURAL	Recep Tayyip Erdoğan University/Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Prof.Dr.	Fatih YEŞİL	Hacettepe University/ Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Mehmet YÜCE	Uludağ University/Uludağ Üniversitesi

Doç. Dr.	Hüseyin AKGÖNÜL	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr.	H. Hüseyin AKKAŞ	Karamanoğlu Mehmet Bey University/Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi
Doç. Dr.	Zeliha ALTINKAYA	Yalova University/ Yalova Üniversitesi
Doç. Dr.	Yılmaz BAYAR	Uşak University/Uşak Üniversitesi
Doç. Dr.	Ali Çağlar ÇAKMAK	Kahramanmaraş Sütçü İmam University/Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr.	Ali DEĞİRMENDERELİ	Ankara Hacı Bayram Veli University/Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr.	Abdülkadir DEVELİ	Yıldırım Beyazıt University/Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr.	Serkan DİLEK	Kastamonu University/Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr.	Hasan DURAN	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr.	Deniz ŞAHİN DURAN	Gazi Osman Paşa University/Gazi Osman Paşa Üniversitesi
Doç. Dr.	İsmail ELAGÖZ	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr.	Sema YILMAZ GENÇ	Kocaeli University /Kocaeli Üniversitesi
Doç.Dr.	Altuğ GÜNAR	Bandırma Onyedi Eylül University/Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
Doç.Dr.	Can KAKIŞIM	Karabük University/ Karabük Üniversitesi
Doç. Dr.	Hayrettin KESGİNGÖZ	Karabük University/Karabük Üniversitesi
Doç. Dr.	Cüneyt KILIÇ	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr.	Duygu KIZILDAĞ	İzmir Demokrasi University/İzmir Demokrasi Üniversitesi
Doç. Dr.	Adiqa KAUSAR KIANI	Federal Urdu University-Islamabad/ Pakistan
Doç. Dr.	Oya KORKMAZ	Tarsus University/Tarsus Üniversitesi
Doç. Dr.	Serdar KURT	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr.	Ceyda KÜKRER MUTLU	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr.	Filiz ÇOBAN ORAN	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr.	Şerif ÖNER	BalıkesirUniversity/Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr.	Güner ÖZKAN	Erciyes University/Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr.	Mustafa SANDIKÇI	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr.	Burcu KILINÇ SAVRUL	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr.	Mesut SAVRUL	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr.	Ufuk SELEN	Uludağ University/Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr.	İhsan Erdem SOFRACI	Mersin University /Mersin Üniversitesi

Doç. Dr	Emine TAHSİN	İstanbul University/ İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr.	Ahmet TEKİN	Osman Gazi University/Osman Gazi Üniversitesi
Doç.Dr.	Yusuf TEMUR	Tokat Gazi Osman Paşa University/Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi
Doç. Dr.	Özgür TOPKAYA	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr.	Nuri Gökhan TOPRAK	Kırklareli University/Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr.	Aynur UÇKAÇ	Adnan Menderes University/Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr.	Fikret YAMAN	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr.	Sinan YILDIRMAZ	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr.	Yusuf YİĞİT	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç.Dr.	Atilla YÜCEL	Fırat University /Fırat Üniversitesi
Doç. Dr.	Cihan YÜKSEL	Mersin University/Mersin Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Zekeriyya AKDAĞ	İnönü University/ İnönü Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	İlker AKTÜKÜN	İstanbul University/İstanbul Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Oktay AKTÜRK	Ahi Evran University/Ahi Evran Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Ramazan ARSLAN	Bartın University/Bartın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi	Uğur Yasin ASAL	Istanbul Commerce University/İstanbul Ticaret Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Nihat Onur AŞIKOĞLU	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi	Caner ATIŞ	Mersin University/Mersin Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Verda Davaslıgil ATMACA	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Murat AYDIN	Uşak University/Uşak Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Ergül BALLI	Istanbul Gedik University/ İstanbul Gedik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi	Ebru Beyza BAYARÇELİK	Maltepe University/ Maltepe Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Ender BAYKUT	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	İsmail CİĞERCİ	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Engin ÇAĞMAN	Bandırma Onyedi Eylül University/ Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
Dr.Öğr. Üyesi	Aylin ÇALIŞKAN	Yaşar University/Yaşar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi	Mehmet Safa ÇAM	Aksaray University/ Aksaray Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Mehmet ÇETİN	Dokuz Eylül University/ Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Abidin ÇEVİK	Kocaeli University/ Kocaeli Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Remziye EKİCİ ÇILKİN	Isparta Uygulamalı Bilimler University/ Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Dr.Öğr. Üyesi	Burcu Şefika DOĞRUL	Mersin University/Mersin Üniversitesi

Dr.Öğr. Üyesi	Taner ERCAN	Kırklareli University/ Kırklareli Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Hamza ERDOĞDU	Harran University/Harran Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Umut EROĞLU	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Cem GÖKÇE	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Ozan GÜLER	Mersin University/Mersin Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Ruhi GÜLER	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Ertuğrul GÜREŞÇİ	Ahi Evran University/Ahi Evran Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Simla GÜZEL	Tekirdağ Namık Kemal University/Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Bekir Yüksel HOŞ	Trakya University/ Trakya Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Berfu İLTER	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	İsmail KABAN	Ordu University/ Ordu Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Safiye Yelda Kaya KARAKATSANİS	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	İhsan Seddar KAYNAR	Hakkari University/ Hakkari Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Emrah KELEŞ	Marmara Üniversitesi/Marmara University
Dr.Öğr.Üyesi	Murat KORALTÜRK	Marmara Üniversitesi/Marmara University
Dr.Öğr.Üyesi	Can KÖSE	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Gamze Yıldız Şeren KURULAR	Tekirdağ Namık Kemal University/Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Neslişah Leman BAŞARAN LOTZ	Istanbul Aydın University/ İstanbul Aydın Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Şefik MEMİŞ	Istanbul Commerce University/İstanbul Ticaret Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Şahin NAS	Şırnak University/ Şırnak Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Burak ÖKDE	Hakkari University/ Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi	Servet ÖNAL	Osmaniye Korkut Ata University/ Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr.Öğrt.Üyesi	Ali Sina ÖNDER	University of Portsmouth- England/United Kingdom
Dr.Öğr.Üyesi	Güven Gürkan ÖZTAN	Istanbul University/ İstanbul Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Ömer Faruk ÖZTÜRK	Uşak University/Uşak Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Seçil ÖZTÜRK	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Cemre PEKCAN	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi	Mehmet SAĞLAM	Istanbul Commerce University/İstanbul Ticaret Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Didem SAYGIN	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Mehmet SONGUR	Dicle University/ Dicle Üniversitesi

Dr.Öğr.Üyesi	Devran ŞANLI	Bartın University/ Bartın Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Mahmut Ünsal ŞAŞMAZ	Uşak University/Uşak Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Akansel YALÇINKAYA	Istanbul Medeniyet University/ İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Serap Yolcu YAVUZ	Trakya University/Trakya Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Yavuz YILDIRIM	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi	Recep YORULMAZ	Ankara Hacı Bayram Veli University/Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Öğr.Gör Dr..	Kandemir ATÇEKEN	Mersin University/Mersin Üniversitesi
Öğr.Gör. Dr.	Orhan CENGİZ	Çukurova University/ Çukurova Üniversitesi
Öğr.Gör.Dr.	Seyit Ali MİÇOOĞULLARI	Kilis 7 Aralık University/ Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Arş.Gör.Dr.	Hale ÇOLAKOĞLU	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Arş.Gör.Dr.	İlkin YARAN ÖGEL	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr.	Isaiiah Iornenge SHAMO	University of Abuja, Nigeria

Referees of All Issues of The Journal 2021 /
Derginin 2021 Yılı Tüm Sayılarının Hakemleri
By Title In Alphabetical Order/ Ünvana Göre Alfabetik Sıra ile

Prof.Dr.	Tekin AKDEMİR	Yıldırım Beyazıt University/ Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr.	Erkan AKTAŞ	Mersin University/Mersin Üniversitesi
Prof.Dr.	Esra DANACI	Yıldız Teknik University/Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof.Dr.	Mecit EŞ	Istanbul Commerce University/İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof.Dr.	Kamil GÜNGÖR	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof.Dr.	Kamer KASIM	Abant İzzet Baysal University/ Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof.Dr.	Namık Sinan TURAN	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Zeliha ALTINKAYA	Yalova University /Yalova Üniversitesi
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Mehmet ÇETİN	Dokuz Eylül University/ Dokuz Eylül Üniversitesi
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Altuğ GÜNAR	Bandırma Onyediy Eylül University/Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Can KAKIŞIM	Karabük University/ Karabük Üniversitesi
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Oya KORKMAZ	Tarsus University/Tarsus Üniversitesi
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Güner ÖZKAN	Erciyes University/Erciyes Üniversitesi
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Burcu Kılınç SAVRUL	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Ahmet TEKİN	Osman Gazi University/Osman Gazi Üniversitesi
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Nuri Gökhan TOPRAK	Kırklareli University/Kırklareli Üniversitesi
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Aynur UÇKAÇ	Adnan Menderes University/Adnan Menderes Üniversitesi
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Sinan YILDIRMAZ	Istanbul University/İstanbul Üniversitesi
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Atilla YÜCEL	Fırat University /Fırat Üniversitesi
Assoc. Prof.Dr./ Doç. Dr.	Cihan YÜKSEL	Mersin University/Mersin Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Zekeriyya AKDAĞ	İnönü University/ İnönü Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Uğur Yasin ASAL	Istanbul Commerce University/İstanbul Ticaret Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Nihat Onur AŞIKOĞLU	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Caner ATIŞ	Mersin University/Mersin Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Murat AYDIN	Uşak University/Uşak Üniversitesi

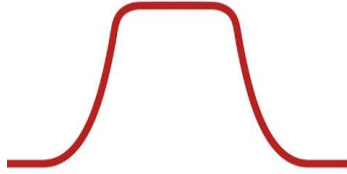
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Ergül BALLI	Istanbul Gedik University/ İstanbul Gedik Üniversite
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	İsmail CİĞERCİ	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Aylin ÇALIŞKAN	Yaşar University/Yaşar Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Mehmet Safa ÇAM	Aksaray University/ Aksaray Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Remziye EKİCİ ÇİLKİN	Isparta Uygulamalı Bilimler University/ Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Burcu Şefika DOĞRUL	Mersin University/Mersin Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Taner ERCAN	Kırklareli University/ Kırklareli Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Cem GÖKÇE	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Ozan GÜLER	Mersin University/Mersin Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Bekir Yüksel HOŞ	Trakya University/ Trakya Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	İsmail KABAN	Ordu University/ Ordu Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	İhsan Seddar KAYNAR	Hakkari University/ Hakkari Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Can KÖSE	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Neslişah Leman BAŞARAN LOTZ	Istanbul Aydın University/ İstanbul Aydın Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Şahin NAS	Şırnak University/ Şırnak Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Burak ÖKDE	Hakkari University/ Hakkari Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Servet ÖNAL	Osmaniye Korkut Ata University/ Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Güven Gürkan ÖZTAN	Istanbul University/ İstanbul Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Cemre PEKCAN	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Devran ŞANLI	Bartın University/ Bartın Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Akansel YALÇINKAYA	Istanbul Medeniyet University/ İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Serap Yolcu YAVUZ	Trakya University/Trakya Üniversitesi
Asst. Prof.Dr./ Dr.Öğr.Üyesi	Recep YORULMAZ	Yıldırım Beyazıt University/Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Lecturer Dr./Öğr.Gör.Dr	Kandemir ATÇEKEN	Mersin University/Mersin Üniversitesi
Lecturer Dr./Öğr.Gör.Dr	Orhan CENGİZ	Çukurova University/ Çukurova Üniversitesi
Lecturer Dr./Öğr.Gör.Dr	Seyit Ali MİÇOOĞULLARI	Kilis 7 Aralık University/ Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Research Asst. Dr./ Arş.Gör.Dr.	İlkin YARAN ÖGEL	Afyon Kocatepe University/Afyon Kocatepe Üniversitesi
Research Asst. Dr./ Arş.Gör.Dr.	Hale ÇOLAKOĞLU	Çanakkale Onsekiz Mart University/Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr.	Isaiah Iornenge SHAMO	University of Abuja/ Nigeria

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Research Articles/Araştırma Makaleleri

- Şahin NAS & Erkan AKTAŞ** 275-288
Tarım Sektörünün Ülke Ekonomilerine Katkısı: 1995-2015 Dönemi İçin Bir Değerlendirme / Contribution of the Agricultural Sector to National Economies: A General Assessment for the 1995-2015 Period
- Betül TANSEL AKPINAR & Gül Pınar ERKEM GÜLBOY**289-305
Ulus İnşa Dönemi Romanlarında Toplumsal Cinsiyet Algısı ve Kadınların Çalışma Hayatındaki Yeri / Perception of Gender in Nation Building Period Novels and the Place of Women in Working Life
- İlkin YARAN ÖGEL**306-329
The Interaction Between Brand Image, Brand Attachment and Brand Loyalty in Green Branding Context: The Mediating Role of Customer Engagement/ Yeşil Markalaşma Bağlamında Marka İmajı, Marka Bağlılığı ve Marka Sadakati Arasındaki İlişki: Müşteri Katılımının Aracılık Rolü
- Armağan MACİT**330-342
Covid-19 Pandemi Sürecinde Hava Taşımacılığının Stratejik Önemi / Strategic Importance of Air Transport in the Covid-19 Pandemic Process
- Murat KORALTÜRK & Arzu VARLI BİNAGUL**343-360
Bürokrat ve Siyasetçi Ali Şakir Ağanoğlu'nun Bankacılık Hakkındaki Görüşleri/ Bureaucrat and Politician Ali Şakir Ağanoğlu's Opinions on Banking
- Didem SAYGIN & Asime Dilara ERDEM**361-386
Avrupa Birliği'nde Tek Sesslilik ve Covid-19'un Sürece Etkisi/ Single Voice in the European Union and the Effect of Covid-19 on the Process
- Seçil ÖZTÜRK YÖNDEMLİ**387-409
Dış Ticaret İşlemlerinin Büyük ve Orta Boy İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standartları ve Vergi Usul Kanunu Kapsamında İncelenmesi / Investigation within the Scope of Tax Procedure Law and Financial Reporting Standards for Large and Medium Sized Enterprises of Foreign Trade Transactions
- Gökhan ALPTEKİN**410-439
Koalisyon ve Tek Parti Hükümetlerinin Sürdürülebilir Siyaset Açısından Karşılaştırılması: 1950-2015 Arası Parti ve Seçim Sistemleri Etkileşimi/ Comparison of Coalition and Single-Party Governments in Terms of Sustainable Politics: The Interaction of Party and Election Systems Between 1950-2015

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(4), .275-288.-..

First Submission:09.10.2021

Revised Submission After Review: 29.10.2021

Accepted For Publication:05.11.2021

Available Online Since:31.12.2021

Research Article

Contribution of the Agricultural Sector to National Economies: A General Assessment for the 1995-2015 Period.

Şahin Nas¹ & Erkan Aktaş²

Abstract

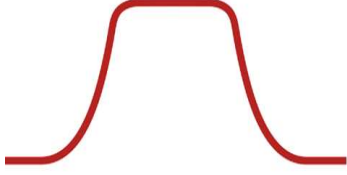
In the process of structural change, the share of the agricultural sector is decreasing in both GDP and total employment. In this process, while the share of agricultural sector decreases, the share of manufacturing industry and service sector is gradually increasing. This structural change shows the development of countries. However, regardless of the level of development, the agricultural sector is an important sector for all economies. Agricultural sector is an important sector in terms of providing the nutritional needs of the growing population, basic nutrients and inputs and raw materials to other sectors. At the same time, factors such as climate crisis, natural disasters and fertile soil loss reveal the importance of the agricultural sector. For that purpose, in this study, the general view of the agricultural sector in the economy in some selected countries was analysed for 1995-2015 period. Input-output analysis was performed using national input-output tables in the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) database. According to the findings, as the development level of the countries increases, the value added and employment of the agricultural sector decreases. In addition, agricultural production in countries, except the Netherlands, is generally towards domestic demand. Finally, respectively, the countries with the highest import dependency in the agricultural sector are the Netherlands, South Africa, France, Spain, Romania, Russia, USA, Japan, Brazil, Turkey, Indonesia, China, and India.

Keywords: Structural Change, Agricultural Change, Input-Output Analysis, Import Dependency.

JEL Codes: B29, F59, L83, N90, P16, Z29

¹ Res.Asst.Dr., Şırnak Üniversitesi, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, sahinnass@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4432>

² Prof. Dr. Mersin University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, aktaserkan@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7068-2807>.

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(4), 275-288

İlk Başvuru:09.10.2021

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı:29.10.2021

Yayın İçin Kabul Tarihi:05.11.2021

Online Yayın Tarihi:31.12.2021

Araştırma Makalesi

Tarım Sektörünün Ülke Ekonomilerine Katkısı: 1995-2015 Dönemi İçin Bir Değerlendirme

Şahin Nas¹ & Erkan Aktaş²

Öz

Yapısal değişim sürecinde, tarım sektörünün hem Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) hem de toplam istihdam içindeki payı azalmaktadır. Tarım sektörünün payı azalırken, imalat sanayi ve hizmetler sektörünün payı giderek artmaktadır. Yaşanan bu süreç ülkelerin gelişimini göstermektedir. Ancak gelişmişlik seviyesine bakılmaksızın tarım sektörü bütün ekonomiler için önemli bir sektördür. Artan nüfusun beslenme ihtiyaçlarını karşılama, temel besin maddelerini ve diğer sektörlerle girdi ve hammadde sağlama bakımından önemli bir sektördür. Bununla birlikte iklim krizi, doğal afetler ve toprak kaybı gibi faktörler tarım sektörünün önemini daha da ortaya koymaktadır. Bu amaçla çalışmada, seçilmiş bazı ülkelerde tarım sektörünün 1995-2015 döneminde ekonomi içindeki genel görünümü analiz edilmiştir. Ekonomik Kalkınma ve İş birliği Örgütü (OECD) veri tabanında yer alan ulusal girdi-çıktı tabloları kullanılarak girdi-çıktı analizi yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, ülkelerin gelişmişlik seviyesi artıkça, tarım sektörünün katma değeri ve istihdamı düşmektedir. Ayrıca Hollanda hariç diğer ülkelerde, tarımsal üretim genel olarak yurtiçi talebe yöneliktir. Son olarak tarım sektöründe ithal ara girdi bağımlılığın en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla Hollanda, Güney Afrika, Fransa, İspanya, Romanya, Rusya, ABD, Japonya, Brezilya, Türkiye, Endonezya, Çin ve Hindistan'dır.

Anahtar Kelimeler: Yapısal Değişim, Tarım Sektörü, Girdi-Çıktı Analizi, İthalat Bağımlılığı.

JEL Kodlar: C67, N50, O13.

¹ Arş. Gör. Dr., Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, sahinnass@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4432>

² Prof. Dr. Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, aktaserkan@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7068-2807>.

1. Giriş

Tarım sektörü insanlığın varoluşundan günümüze kadar önemli bir iktisadi faaliyeti oluşturmaktadır (Aktaş ve Doğan, 2019: 46). İktisadi kalkınma tarihsel olarak sürdürülebilir bir yapısal değişim (structural change) ile karakterize edilmektedir. Diğer bir ifadeyle iktisadi kalkınma süreci, tarım sektöründen sanayi sektörüne ve sanayi sektöründen hizmetler sektörüne doğru bir değişimi ifade etmektedir. Bu bağlamda istihdam, tarım sektöründen sanayi sektörüne sanayi sektöründen hizmetler sektörüne kaymaktadır. Dolayısıyla yaşanan bu süreçte, doğal olarak tarım dışı sektörlerin gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) içindeki payı ve tarım dışı sektörlerdeki istihdamın toplam istihdam içindeki payı artarken, tarım sektörünün payı azalmaktadır (Vos, 2019: 161-162). Günümüz küresel ekonomisinde ise bilgi ve teknolojiye dayalı üretim faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla dünya ekonomisinde bilgi ve teknolojiye dayalı üretim faaliyetleri, emek ve doğal kaynaklara dayalı üretim faaliyetlerinden daha yüksek bir yapıdadır. Tüm dünyada her ne kadar böyle bir yapısal değişim süreci yaşansa da tarım sektörü ülke ekonomileri için hala önemli bir sektör olma özelliğini korumaktadır (Boban, Trklja & Milosavljevic, 2020: 1). Çünkü ekonominin üç temel sektöründen birincil sektörü olan tarım sektörü, nüfusun besin ihtiyacını karşılayarak yaşamın sürekliliğini sağlamaktadır (Bingöl ve Meçik, 2021: 587; Aktaş ve Doğan, 2019: 46; Kurtar ve Delal, 2019: 110). Yani tarım sektörü iktisadi kalkınma sürecinde önemli bir adımı oluşturmaktadır. Tarım sektörü, ekonomiyi oluşturan tarım dışı diğer sektörlerle gıda ve hammadde sağladığı için aynı zamanda ekonomik büyüme için de önemli bir sektördür (Khan, Jamshed & Fatima, 2020: 1-10). Buna ilave olarak nüfusun besin ihtiyaçlarının temin edilmesi, sanayi ürünlerine talep yaratılması, sanayi üretimi için gerekli hammaddenin sağlanması ve sanayi sektörü için gerekli sermaye ve istihdamın sağlanması işlevlerini yerine getirmektedir. Ayrıca kırsal kalkınma üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır (Kılavuz ve Erdem, 2019: 135; Doğan, 2009: 366). Dolayısıyla tarım sektörü, özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinin sağlıklı bir biçimde sürdürülebilir kılınması açısından büyük önem taşımaktadır. Tarım sektöründe kaynakların etkin bir şekilde kullanılması hem tarım dışı sektörlerin hem de ekonominin bütünü için önemli katkılar sağlayacaktır (Ağazade ve Eştürk, 2019: 251). Bu çerçevede tarım sektörü hem ulusal ölçekte hem de uluslararası ölçekte ekonomiyi oluşturan tarım dışı diğer sektörlerle de etkileşim içindedir (Aktaş, Altıok & Songur, 2015:57; Uzundumlu, 2012: 35-40).

Ülkelerin gelişmişlik seviyesi ne olursa olsun tarım sektörü ülke ekonomilerinde stratejik bir öneme sahiptir (Kılavuz ve Erdem, 2019: 135). Çünkü ülkelerin kalkınma süreçlerinin hızlanması, nüfusun artması nedeniyle tarım ürünlerine olan talep artmaktadır (Aktaş, 2006: 3). Ayrıca küresel düzeyde yaşanan iklim krizi, doğal afetler, kentleşmenin artması ve tarımsal alanların giderek azalması gibi nedenler tarım sektörünü günümüzde daha önemli hale getirmektedir (Kılavuz ve Erdem, 2019: 135). Çalışmanın temel amacı, dünyada tarımsal üretim anlamında önemli bir konumda olan bazı seçilmiş gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde 1995-2015 döneminde tarım sektörünün ekonomiye katkısını ve gelişimini analiz etmektir. Bu nedenle dünya tarımsal üretiminde etkili olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Hollanda, Japonya, Fransa, İspanya, Güney Afrika, Romanya, Rusya, Hindistan, Endonezya, Çin, Brezilya ve Türkiye analize dahil edilmiştir. Bu ülkelerde tarım sektörünün ülke ekonomisindeki yeri ve gelişimini analiz edebilmek amacıyla girdi-çıkıtı tabloları kullanılmıştır. Bu amaçla OECD veri tabanında yer alan bu ülkelere ait ulusal girdi-çıkıtı tabloları kullanılmıştır. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, genel olarak tarım sektörünün yapısal değişim sürecindeki evrimi ve ülke ekonomileri için önemi anlatılmıştır. Giriş bölümünden sonra ikinci bölümde literatür taraması yer almaktadır. Üçüncü bölümde veri, yöntem ve bulgular yer almaktadır. Son bölüm ise sonuç kısmından oluşmaktadır. Sonuç kısmında elde edilen bulgular özetlenmiş ve önerilerde bulunulmuştur.

2. Literatür Taraması

Çalışmanın bu bölümünde ilgili literatürde yapılan farklı bazı çalışmalar özetlenmiştir. Buna göre literatürde yapılan bazı çalışmalar aşağıdaki gibi kronolojik olarak özetlenmiştir.

Meliko ve Oni (2011) Güney Afrika'da Lompopo Eyaleti için tarımın ekonomiye katkısını analiz edebilmek için yaptıkları çalışmada, tarım sektöründe çıktı çarpanı 1,3481, gelir çarpanı 0,0327 ve istihdam çarpanını ise 0,0524 olarak hesaplanmıştır. Bu ekonomide çıktı, gelir ve istihdam çarpanları en yüksek olan sektörler; ticari hizmetler, inşaat, taşımacılık, enerji, imalat sanayi, finans, sosyal hizmetler, madencilik ve tarımsal üretim şeklinde sıralanmaktadır. Dolayısıyla çalışmada bu sektörler arasında çarpan etkileri en düşük olan sektör tarımsal üretimdir.

FAO-Gıda ve Tarım Örgütü (2015) tarafından Asya ekonomileri için yapılan çalışmada, Çin ekonomisinde tarım sektörünün katma değerinin büyüme oranı 1990-1999 döneminde 4,2 ve 2000-2011 döneminde ise 4,4 olduğu belirtilmiştir. Tarım sektöründe işçi başına katma değer büyüme oranı ise 1999-1999 döneminde 3,7 ve 2000-2011 döneminde ise bu oranın 4,5'tir. Aynı şekilde Japonya'da tarım sektörünün katma değerinin büyüme oranı 1990-1999 döneminde -0,7 ve 2000-2011 döneminde ise -1,2 olduğu ortaya konulmuştur. Japonya'da işçi başına katma değer büyüme oranı ise 1999-1999 döneminde 4,6 ve 2000-2011 döneminde ise bu oranın 5,4 olduğu tespit edilmiştir. Endonezya ekonomisinde ise tarım sektörü katma değerinin büyüme oranı 1990-1999 döneminde 2,2 ve 2000-2011 döneminde ise 3,5 olduğu belirtilmiştir. İşçi başına tarım sektörü katma değerinin büyüme oranı ise 1990-1999 döneminde 0,9 ve 2000-2011 döneminde bu oranın 3,2 olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Nehor ve Konderla (2016) Gana ekonomisi için yaptıkları çalışmada, Gana ekonomisinde tarım sektörünün büyüme oranının 2009-2013 dönemi arasında ortalama %5 civarında olduğunu ve tarım sektörünün GSYİH içindeki payının ise 2009'da %20 civarında iken bu oranın 2013 yılında %30 civarına çıktığını belirtmişlerdir. Yine aynı çalışmada yazarlar, tarım sektörünün ileri bağlantı etkilerini 1,07 ve geri bağlantı etkilerini ise 1,44 olarak hesaplamışlardır.

Marconi, Rocha & Magacho (2016) tarafından Brezilya ekonomisi için yapılan çalışmada, tarımsal ürünlerin çıktı çarpanının diğer sektörlerle göre daha düşük olduğu ve 18 sektör arasında 10. sırada olduğu belirtilmiştir. Ancak yapılan hesaplamalarda geri bağlantı etkileri bağlamında tarımsal ürünlerin geri bağlantı etkilerin yüksek olduğu ve sektörler arasında 8. sırada olduğu ileri sürülmüştür. İleri bağlantı etkileri bağlamında ise tarımsal ürünlerini 2. sırada yer aldığı vurgulanmıştır. Çalışmada tarımsal ürünlerin geri bağlantı etkileri 2000-2009 dönemi için ortalama 0,81 ve ileri bağlantı etkileri ise aynı dönem için ortalama 1,98 olarak hesaplanmıştır.

FAO (2018) tarafından yapılan çalışmada 1990-2015 döneminde tarım, balıkçılık ve ormancılık faaliyetleri katma değerinin toplam ekonomi içindeki payı yüksek gelirli ülkelerde ortalama %10'nun altına olduğu belirtilmiştir. Çin ekonomisinde ise bu oran dönem başında %25 civarında iken, dönem sonunda %10'nun altına düştüğü vurgulanmıştır. Doğu Asya ve Pasifik (Çin hariç) ülkelerinde ise tarım, balıkçılık ve ormancılık faaliyetleri katma değerinin toplam ekonomi içindeki payı aynı dönem boyunca %10-20 arasında değişkenlik gösterdiği ve düşme eğiliminde olduğu belirtilmiştir. Güney Asya ülkelerinde ise dönem başında katma değer %30 civarında iken dönem sonunda bu oranın %15 civarına düştüğü ileri sürülmüştür. Tarım, balıkçılık ve ormancılık faaliyetleri istihdamının toplam istihdam içindeki payının ise 2000-2015 döneminde sırasıyla Güney Asya'da %42, Çin'de %40, Doğu Asya ve Pasifik'te (Çin hariç) %39, Sahra Altı Afrika'da %31, Doğu Asya ve Kuzey Afrika'da %27, Latin Amerika ve Karayipler'de %15, yüksek gelirli ülkelerde ise %4 olduğu belirtilmiştir.

Yasmin ve Bekhet (2017) Malezya ekonomisi için yaptıkları çalışmada tarım sektörünün GSYİH içindeki payının ortalama %10 civarında olduğunu ileri sürmüşlerdir. 2000-2010 dönemi için yapılan analizde, tarım sektörünün ulusal ekonomi ile olan bağlantılarının zayıf olduğu vurgulanmıştır. Yani genel olarak ithal ikamesi stratejisi uygulayan ve ihracatı teşvik eden endüstriler için potansiyel bir önemi olduğu düşünülen tarım sektörünün Malezya ekonomisi için bağlantısının az ve düşük olduğu ileri sürülmüştür. Ancak ileri bağlantı etkileri bağlamında tarım sektörünün daha iyi bir konumda olduğuna yönelik bulgular elde etmişlerdir.

Muchdie ve Imansyah (2019) Endonezya ekonomisinde sektörlerin ileri ve geri bağlantılarını analiz etmek amacıyla yaptıkları çalışmada, 2000 yılında bilgisayar, elektronik ve optik ürünleri imalatından sonra ileri bağlantısı en yüksek ikinci sektör ormancılık ve kerestecilik alt sektörüdür. Geri bağlantı etkisinin ise genel olarak tarım sektöründe daha düşük olduğu belirtilmiştir. 2005 yılında tarım sektörünün ileri ve geri bağlantıları genel olarak daha düşük olarak hesaplanmıştır. Ancak 2010 ve 2014 dönemlerinde tarım alt sektörlerinin ileri bağlantı endeksleri genel olarak en yüksek çıkan sektörler arasında olmasına rağmen, geri bağlantı endekslerinin düşük olduğu belirtilmiştir.

Wang ve Wang (2021) Çin için yaptıkları çalışmada, balıkçılık sektörünün katma değerinin 2002 yılında 34,55 milyar dolar, 2007 yılında 52,94 milyar dolar, 2012 yılında 78,18 milyar dolar ve 2017 yılında ise 97,10 milyar dolar olarak hesaplamıştır. Aynı çalışmada üretimi etkileyen çarpanlar (doğrudan ve dolaylı etkiler) tarım, ormancılık, hayvancılık sektöründe 2002 yılında 0,1637 (1.sırada), 2007 yılında 0,1367 (3.sırada) 2012 yılında 0,1443 (2.sırada) ve 2017 yılında 0,1192 (2.sırada) olduğu belirtilmiştir. Gıda ürünleri ve tütün işleme sektöründe ise 2002 yılında 0,0598 (7.sırada), 2007 yılında 0,1001 (5.sırada) 2012 yılında 0,1193 (4.sırada) ve 2017 yılında 0,0933 (2.sırada) olarak hesaplanmıştır. İstihdam yaratma çarpanına göre ise tarım, ormancılık ve hayvancılık sektörü 2002, 2007, 2012 ve 2017 yıllarında ilk sırayı almaktadır.

3. Yöntem, Veri Seti ve Bulgular

Bu çalışmada tarım sektörünün uzun dönemli genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu amaçla dünya tarımsal üretimde önemli ekonomiler arasında yer alan hem gelişmiş hem de gelişmekte olan seçilmiş bazı ülkeler analize dahil edilmiştir. Dolayısıyla bu bağlamda, ABD, Hollanda, Japonya, Fransa, İspanya, Güney Afrika, Romanya, Rusya, Hindistan, Endonezya, Çin, Brezilya ve Türkiye analize dahil edilmiştir. Bu ülkelerin analize dahil edilmesinin nedeni ise dünya tarımsal üretimde önemli bir yere sahip olmalarıdır. Çalışmada seçilmiş ülkelerin tarım sektörlerini analiz edebilmek amacıyla girdi çıktı analizi yapılmıştır. Analizi yapabilmek için her ülkenin ulusal girdi-çıkıtı tablosu kullanılmamıştır. Bu amaçla analize dahil edilen ülkelerin OECD veri tabanında yer alan ülkelerin 1995-2015 dönemini kapsayan ulusal girdi-çıkıtı tabloları kullanılmıştır¹. Dolayısıyla girdi-çıkıtı modelleri ile bir ülkede herhangi bir sektörün katma değer ve istihdamı hesaplayabilmek için aşağıdaki yöntem izlenir (Johnson ve Noguera, 2012: 225-229):

$$\begin{bmatrix} y_{11} \\ \vdots \\ y_{n1} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} w_{11} & \cdots & w_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ w_{n1} & \cdots & w_{nn} \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} l_{11} & \cdots & l_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ l_{n1} & \cdots & l_{nn} \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} f_{11} \\ \vdots \\ f_{n1} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Denklem (1)'deki eşitlik matris notasyonu ile gösterilirse aşağıdaki denklem (2) elde edilir (Macedo ve Lavopa, 2018: 7-8):

¹ Bknz. <https://stats.oecd.org>.

$$Y = \hat{w} \cdot L \cdot F^2 \quad (2)$$

Denklem (2)'de Y , sektörün katma değerini, L , Leontief ters matrisini ve F ise nihai talebi ifade etmektedir. Burada nihai talep yurtiçi ve yurtdışı nihai talep olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Benzer şekilde, sektörün yaratmış olduğu istihdam da aşağıdaki gibi hesaplanabilmektedir (Timmer ve Vries, 2015: 21-23):

$$\begin{bmatrix} u_{11} \\ \vdots \\ u_{n1} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} e_{11} & \cdots & e_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ e_{n1} & \cdots & e_{nn} \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} l_{11} & \cdots & l_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ l_{n1} & \cdots & l_{nn} \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} f_{11} \\ \vdots \\ f_{n1} \end{bmatrix} \quad (3)$$

Denklem (3)'teki eşitlik matris notasyonu ile gösterilirse aşağıdaki denklem (4) elde edilir (Timmer ve Vries, 2015: 21-23):

$$U = \hat{e} \cdot L \cdot F^3 \quad (4)$$

Denklem (4)'te yer alan U , sektörün yaratmış olduğu toplam istihdam miktarı, L , Leontief ters matrisini ve F ise toplam nihai talebi ifade etmektedir.

Girdi-çıkıtlı tablolarından yararlanılarak herhangi bir sektörün doğrudan ve dolaylı olmak üzere ithal ara girdi bağımlılık oranı hesaplanabilmektedir (Duman ve Özgüzer, 2013: 43-44; Erduman, Eren & Gül, 2019: 10-11):

$$\begin{bmatrix} r_{11} \\ \vdots \\ r_{n1} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{11}^m & \cdots & a_{1n}^m \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1}^m & \cdots & a_{nn}^m \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} l_{11} & \cdots & l_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ l_{n1} & \cdots & l_{nn} \end{bmatrix} \quad (5)$$

Denklem (5) matris notasyonu ile gösterilirse aşağıdaki denklem (6) elde edilir (Duman ve Özgüzer, 2013: 43-44):

$$R = A^m \cdot L \quad (6)$$

Denklem (6)'da R , ters ithalat matrisini göstermektedir. A^m ise sektörün ithalat miktarının sektörün toplam çıktısına oranı şeklinde hesaplanmaktadır. Bu şekilde yapılan hesaplama sonucunda doğrudan ithal ara girdi bağımlılık katsayısı elde edilir. Doğrudan ithal ara girdi katsayısı matrisinin Leontief ters matrisi ile çarpımı ithalat ters matrisini verir. İthalat ters matrisinin sütun toplamı sektörün ithal ara girdi bağımlılık katsayısını ve aynı zamanda toplam yani doğrudan ve dolaylı ithal ara girdi bağımlılık katsayısını vermektedir. Girdi-çıkıtlı analizleri sonucundan elde edilen bulgular aşağıdaki şekil ve tablolarda yer almaktadır.

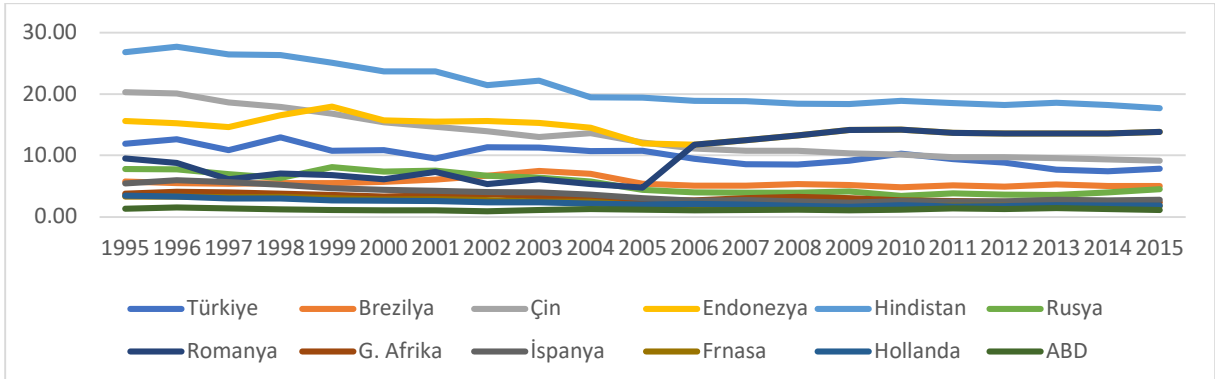
Şekil 1, seçilmiş bazı ülkelerde 1995-2015 döneminde tarım sektörünün katma değerinin toplam katma değer içindeki payını göstermektedir. Buna göre Şekil 1'de görüldüğü üzere dönem boyunca tarım sektörünün toplam ekonomi içindeki payı en yüksek olan Hindistan ekonomisidir. Hindistan'da dönem boyunca tarım sektörünün toplam ekonomi içindeki payı ortalama %28'dir. Bu ülkeler arasında tarım sektörünün katma değerinin en düşük olduğu ülke ABD'dir. ABD'de tarım sektörünün katma değerinin toplam ekonomi içindeki payı dönem boyunca ortalama %1'dir. Genel olarak Romanya ekonomisi hariç diğer ülkelerde tarımın katma değerinin toplam ekonomi içerisindeki payı 2005-2006 döneminden sonra düşüş eğilimi göstermiştir. Romanya ekonomisi göz önüne alındığında özellikle 2007 yılında Avrupa Birliği'ne (AB) üye olduktan sonra, Romanya ekonomisinde tarım sektörünün toplam ekonomi

² $L = (I-A)^{-1}$ şeklinde hesaplanmaktadır. $\hat{w} = v/Q$; v , temel girdiler, Q ise sektörün toplam çıktısını ifade etmektedir. Aynı zamanda w üzerindeki şapka ifadesi w değişkeninin diagonal matris olduğunu göstermektedir.

³ $\hat{e} = 1/Q$; l , işgücü ödemeleri ve Q ise toplam çıktıyı göstermektedir, aynı zamanda e üzerindeki şapka e değişkenin diagonal matris olduğunu göstermektedir.

içindeki payının %14'ü üzerine çıktığı ve ciddi bir artış gösterdiği görülmektedir. Türkiye ekonomisinde ise tarım katma değerini payı dönem boyunca ortalama %10'dur. Genel bir değerlendirme yapılırsa gelişmiş ülkelere tarım sektörünün katma değeri diğer ülkelere göre daha düşüktür.

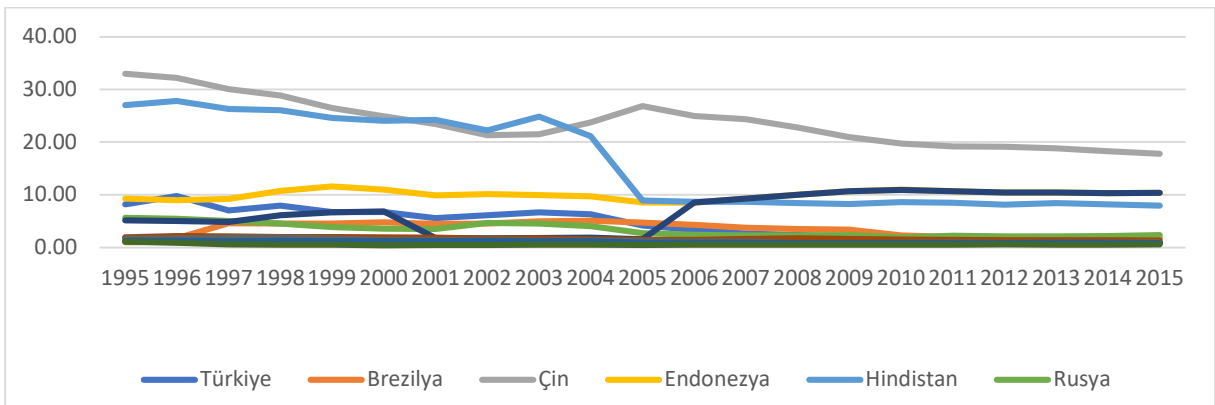
Şekil 1: Tarım Sektörü Katma Değeri,1995-2005 (%)

Kaynak: OECD Girdi-Çıktı Tablolarından Yararlanarak Hesaplanmıştır.

Şekil 2, seçilmiş ülkelere tarım sektörünün yarattığı istihdamın toplam istihdam içindeki payını göstermektedir. Tarım sektöründe istihdam oranı en yüksek olan ülke Çin'dir. Çin ekonomisinde, tarım sektörü istihdamının toplam istihdam içindeki payı dönem boyunca ortalama %24'tür. Çin ekonomisinden sonra tarım sektöründe istihdam oranı en yüksek olan ülke ise Hindistan'dır. Hindistan ekonomisinde tarım sektöründeki istihdam oranı, dönem boyunca ortalama %16'dır. Romanya ekonomisinde tarım sektöründeki istihdam oranının toplam ekonomi içindeki payının %10'unun üzerine çıktığı ve ciddi bir artış gösterdiği görülmektedir. Tarım sektöründe istihdam oranı en düşük olan ülke ise ABD'dir. Bu ülkede tarım istihdamının toplam istihdam içindeki payı dönem boyunca ortalama %1'dir. Türkiye ekonomisinde ise tarım sektörünün istihdam oranı dönem boyunca ortalama %5'tir. Aynı zamanda elde edilen bulgulara göre, Türkiye ekonomisinde 1995-2015 dönemi boyunca tarım sektöründeki istihdamın sürekli düşüş eğiliminde olduğu görülmektedir. 2012-2013 döneminden sonra ise tarım sektöründeki istihdam oranının %1'in altına düştüğü görülmektedir. Genel olarak, Şekil 1 ve Şekil 2 değerlendirildiğinde gelişmiş ülkelere tarım katma değeri ve istihdamı çok düşük bir oran sahip iken gelişmekte olan ülkelere ise bu oran daha yüksek olduğu görülmektedir.

Şekil 2: Tarım Sektörü İstihdam Oranı, 1995-2005 (%)

Kaynak: OECD Girdi-Çıktı Tablolarından Yararlanarak Hesaplanmıştır.

Tablo 1 seçilmiş ülke gruplarında tarım sektöründe nihai talep tarafından yaratılan katma değer toplam ekonomi içindeki payını göstermektedir. Tablo 1’de görüldüğü üzere Hollanda hariç, genel olarak bütün ülkelerde tarım sektöründe yurtiçi talebin katma değeri daha yüksektir. Hollanda ekonomisinde ise yıllar itibariyle tarım sektöründe yurtdışı katma değeri daha baskın olduğu görülmektedir. Hollanda’nın tarımda yüksek ihracat gelirini de bu duruma bağlayabiliriz. Tarım sektöründe yurtiçi katma değeri en yüksek olan ülke ise Hindistan ekonomisidir. Bu ekonomide tarım sektörünün yurtiçi katma değerinin GSYİH içindeki payı dönem boyunca ortalama % 20’dir. Genel olarak değerlendirildiğinde neredeyse bütün ülkelerde tarım sektörü katma değerinin GSYİH içindeki payı dönem boyunca ciddi düşüşler göstermiştir.

Tablo 1: Tarım Sektöründe Nihai Talep Katma Değerinin GSYİH İçindeki Payı (%)

Ülke	Nihai Talep	1995	2000	2001	2002	2005	2008	2009	2010	2015
Türkiye	Yurtiçi	11.01	10.15	8.48	10.36	9.72	7.70	8.12	9.23	6.89
	Yurtdışı	0.87	0.70	1.00	0.97	1.01	0.81	1.02	1.05	0.94
Brezilya	Yurtiçi	5.10	4.89	4.90	5.26	3.83	3.89	3.89	3.72	3.34
	Yurtdışı	0.63	0.82	1.16	1.43	1.53	1.44	1.28	1.13	1.69
Çin	Yurtiçi	18.59	14.06	13.45	12.74	10.53	9.42	9.28	9.08	8.29
	Yurtdışı	1.74	1.33	1.19	1.21	1.59	1.31	1.05	1.01	0.89
Endonezya	Yurtiçi	13.51	13.19	13.03	13.18	10.14	10.91	12.15	12.06	11.94
	Yurtdışı	2.09	2.49	2.46	2.39	1.80	2.35	1.96	2.12	1.88
Hindistan	Yurtiçi	25.43	22.64	22.63	20.39	17.92	16.81	17.00	17.23	16.45
	Yurtdışı	1.36	1.06	1.07	1.05	1.50	1.58	1.36	1.64	1.26
Rusya	Yurtiçi	6.77	6.22	6.57	5.98	3.66	3.35	3.58	3.00	3.75
	Yurtdışı	0.99	1.13	0.92	0.71	0.72	0.55	0.57	0.42	0.71
Romanya	Yurtiçi	17.86	10.86	13.45	11.64	8.50	6.26	5.91	4.98	3.36
	Yurtdışı	1.57	1.15	1.23	1.00	0.98	0.77	0.89	1.14	1.40
G. Afrika	Yurtiçi	3.00	2.40	2.49	2.48	2.05	2.25	2.15	1.92	1.56
	Yurtdışı	0.78	0.89	1.00	1.22	0.65	0.98	0.89	0.74	0.80
İspanya	Yurtiçi	4.42	3.26	3.13	2.94	2.25	1.84	1.70	1.81	1.74
	Yurtdışı	1.03	1.12	1.11	1.07	0.78	0.66	0.64	0.74	1.04
Fransa	Yurtiçi	2.57	2.15	2.19	2.07	1.36	1.16	1.04	1.24	1.19
	Yurtdışı	0.76	0.69	0.66	0.64	0.46	0.48	0.38	0.49	0.56
Hollanda	Yurtiçi	1.20	0.98	1.07	0.94	0.74	0.68	0.66	0.74	0.64
	Yurtdışı	2.27	1.65	1.49	1.40	1.26	1.09	1.00	1.17	1.17
ABD	Yurtiçi	1.03	0.89	0.89	0.79	1.02	0.92	0.87	0.94	0.90
	Yurtdışı	0.26	0.16	0.16	0.14	0.16	0.23	0.19	0.23	0.20

Kaynak: OECD Girdi-Çıktı tablolarından yararlanarak hesaplanmıştır.

Tablo 2 seçilmiş ülke gruplarında tarım sektöründe nihai talep tarafından yaratılan istihdamın toplam istihdam içindeki payını göstermektedir. Tablo 2’de de görüldüğü üzere tarım sektöründe yurtiçi nihai talebin istihdam yaratma potansiyeli daha yüksektir. Ancak sadece Hollanda’da tarım sektöründe yurtdışı nihai talebin toplam istihdama katkısı daha yüksektir. Katma değere benzer bir şekilde, bütün ülkelerde tarım sektöründe nihai talebin istihdam yaratma potansiyeli düşüş eğiliminde olmuştur. Nihai yurtiçi talebin istihdam yaratma potansiyeli en yüksek olan ülkeler Çin ve Hindistan’dır.

Tablo 2: Tarım Sektöründe Yurtiçi Nihai Talebin Toplam İstihdama Etkisi (%)

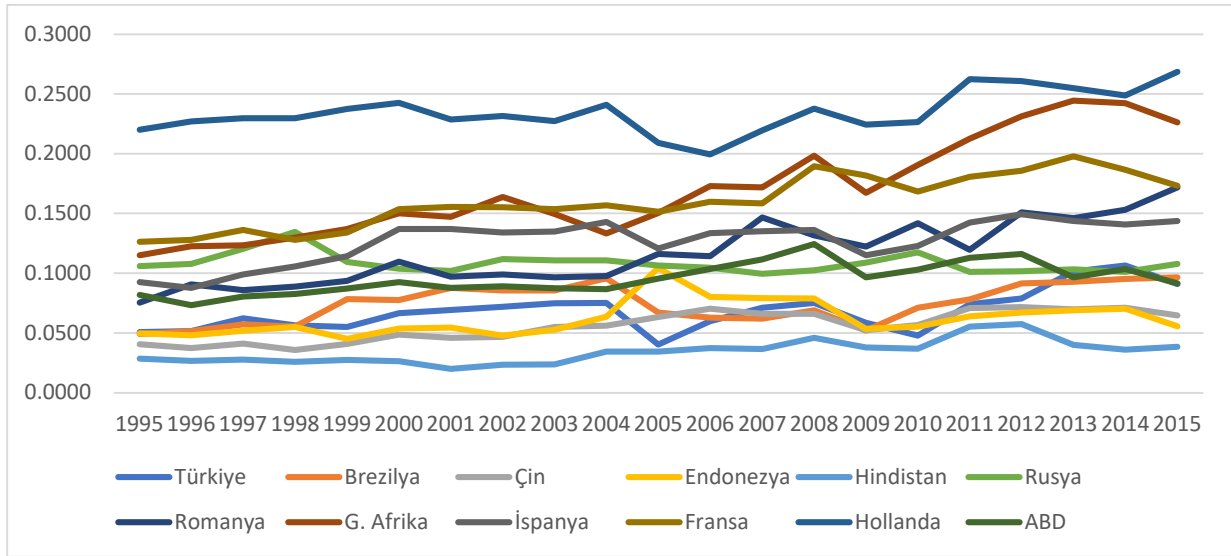
Ülkeler	Nihai Talep	1995	2000	2001	2002	2005	2008	2009	2010	2015
Türkiye	Yurtiçi	7.56	6.28	4.98	5.61	3.79	2.11	1.88	1.80	0.79
	Yurtdışı	0.60	0.43	0.59	0.53	0.39	0.22	0.24	0.21	0.11
Brezilya	Yurtiçi	1.63	4.07	3.61	3.54	3.36	2.55	2.56	1.73	1.20
	Yurtdışı	0.20	0.68	0.85	0.97	1.34	0.94	0.84	0.53	0.61
Çin	Yurtiçi	30.17	22.75	21.55	19.43	23.32	19.98	18.83	17.72	16.10
	Yurtdışı	2.82	2.15	1.90	1.85	3.53	2.77	2.13	1.97	1.73
Endonezya	Yurtiçi	8.01	9.25	8.29	8.58	7.25	8.24	9.21	9.32	8.95
	Yurtdışı	1.24	1.74	1.57	1.56	1.29	1.78	1.49	1.64	1.41
Hindistan	Yurtiçi	25.65	22.96	23.13	21.11	8.19	7.69	7.61	7.88	7.40
	Yurtdışı	1.37	1.07	1.09	1.09	0.69	0.72	0.61	0.75	0.57
Rusya	Yurtiçi	4.92	3.03	3.04	4.16	2.23	1.94	2.01	1.70	1.95
	Yurtdışı	0.72	0.55	0.43	0.49	0.44	0.32	0.32	0.24	0.37
Romanya	Yurtiçi	6.87	3.84	4.55	4.62	4.61	5.42	5.77	5.58	1.12
	Yurtdışı	0.60	0.41	0.42	0.40	0.53	0.67	0.86	1.28	0.47
G. Afrika	Yurtiçi	1.51	1.40	1.30	1.14	1.08	1.20	1.14	1.08	0.90
	Yurtdışı	0.39	0.52	0.52	0.56	0.34	0.52	0.47	0.42	0.46
İspanya	Yurtiçi	1.41	1.08	1.06	1.01	0.86	0.62	0.62	0.64	0.58
	Yurtdışı	0.33	0.37	0.38	0.36	0.30	0.22	0.23	0.26	0.35
Fransa	Yurtiçi	0.79	0.70	0.72	0.72	0.57	0.52	0.53	0.56	0.59
	Yurtdışı	0.23	0.22	0.22	0.22	0.19	0.21	0.19	0.22	0.28
Hollanda	Yurtiçi	0.42	0.44	0.50	0.51	0.32	0.32	0.32	0.32	0.30
	Yurtdışı	0.81	0.73	0.70	0.76	0.55	0.51	0.50	0.51	0.54
ABD	Yurtiçi	0.90	0.38	0.39	0.40	0.42	0.41	0.44	0.41	0.46
	Yurtdışı	0.23	0.07	0.07	0.07	0.07	0.10	0.10	0.10	0.10

Kaynak: OECD Girdi-Çıktı Tablolarından Yararlanarak Hesaplanmıştır.

Şekil 3 seçilmiş ülkelerin tarım sektörlerinde ithal girdi bağımlılığını göstermektedir. 1995-2015 döneminde tarım sektöründe ithal ara girdi bağımlılığının en yüksek olduğu ülke Hollanda’dır. Hollanda’da tarım sektöründe ithal ara girdi bağımlılık oranı 1995 yılında 0,2200

iken, dönem sonunda bu oran 0,2686 olarak gerçekleşmiştir. Dönem boyunca ithal ara girdi bağımlılık oranı ise 0,2346 olarak gerçekleşmiştir. Bu durumda Hollanda'da tarım sektöründe dönem boyunca yapılan bir birimlik üretimde yaklaşık 0,2346 birim ithal girdi kullanılmaktadır. Tarım sektöründe ithal ara girdi oranı en düşük olan ülke ise Hindistan'dır. Hindistan'da dönem boyunca ithal girdi oranı ortalama 0,0343'tür. Bu durumda Hindistan'da tarım sektöründe dönem boyunca yapılan her bir birim üretimde yaklaşık 0,0343 birim ithal girdi kullanılmaktadır. Türkiye'de tarım sektöründe ithal girdi oranı dönem başında 0,0508 iken, dönem sonunda bu oran 0,0909 olarak gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Türkiye'de tarım sektöründe ithal girdi bağımlılık oranı artış göstermiştir. Dönem boyunca Türkiye'de tarım sektörünün ithal girdi bağımlılık oranı ise 0,0685'tir. Dolayısıyla Türkiye'de tarım sektöründe yapılan bir birim üretimde yaklaşık olarak 0,0685 birim ithal girdi kullanılmaktadır.

Şekil 3: Tarım Sektöründe İthal Ara Girdi Bağımlılığı

Kaynak: OECD Girdi-Çıktı Tablolarından Yararlanarak Hesaplanmıştır.

Şekil 3, toplam ithal ara girdi bağımlılık oranını göstermektedir. Ancak girdi-çıkıtı tabloları yardımıyla ithal ara girdi oranları doğrudan ve dolaylı olarak ayrıştırılabilmektedir. Bu çerçevede Tablo 3'te analize dahil edilen ülkelerin doğrudan ve dolaylı ithal ara girdi bağımlılık oranları yer almaktadır. Tarım sektöründe dolaylı bağlantı etkisi, ekonomide diğer bütün sektörlerin çıktılarına olan nihai talep bir birim artması durumunda artan talebi karşılayabilmek için sektörün ne kadar ara girdi ithal etmesi gerektiğini göstermektedir. Doğrudan bağlantı etkisi ise tarım sektöründe çıktısına olan nihai talebin artması durumunda, bu sektörün diğer sektörlerden doğrudan ne kadar ara girdi ithal etmesi gerektiğini göstermektedir. Tablo 3'teki bulgular değerlendirildiğinde Çin, Hindistan, Romanya, İspanya, Japonya ve ABD'de dolaylı ithal bağlantı etkileri daha yüksek iken; Türkiye, Brezilya, Endonezya, Rusya, Fransa ve Hollanda'da ise doğrudan ithal bağlantı etkilerinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Ancak bütün ekonomilerde neredeyse doğrudan ve dolaylı etkilerin birbirine yakın olduğu görülmektedir. Türkiye ekonomisinde ise tarım sektörünün doğrudan ve dolaylı bağlantı etkileri 1995 yılında sırasıyla 0,0288 ve 0,0220 iken, bu etkiler 2015 yılında sırasıyla 0,0504 ve 0,0405 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 3: Doğrudan ve Dolaylı İthalat Bağımlılığı

		1995	2000	2001	2002	2005	2008	2009	2010	2015
Türkiye	Doğrudan	0.0288	0.0364	0.0372	0.0335	0.0236	0.0411	0.0322	0.0276	0.0504
	Dolaylı	0.0220	0.0302	0.0319	0.0384	0.0169	0.0340	0.0263	0.0202	0.0405
	Toplam	0.0508	0.0666	0.0691	0.0719	0.0405	0.0751	0.0584	0.0478	0.0909
Brezilya	Doğrudan	0.0279	0.0431	0.0488	0.0476	0.0273	0.0290	0.0240	0.0371	0.0495
	Dolaylı	0.0214	0.0345	0.0389	0.0379	0.0399	0.0400	0.0281	0.0339	0.0471
	Toplam	0.0493	0.0776	0.0877	0.0855	0.0672	0.0690	0.0521	0.0710	0.0967
Çin	Doğrudan	0.0118	0.0119	0.0114	0.0122	0.0275	0.0276	0.0213	0.0241	0.0248
	Dolaylı	0.0286	0.0366	0.0345	0.0346	0.0358	0.0384	0.0311	0.0324	0.0400
	Toplam	0.0404	0.0484	0.0459	0.0468	0.0633	0.0660	0.0524	0.0565	0.0647
Endonezya	Doğrudan	0.0305	0.0300	0.0284	0.0250	0.0585	0.0420	0.0274	0.0293	0.0303
	Dolaylı	0.0192	0.0237	0.0261	0.0226	0.0458	0.0369	0.0259	0.0258	0.0252
	Toplam	0.0497	0.0537	0.0545	0.0477	0.1043	0.0789	0.0534	0.0552	0.0555
Hindistan	Doğrudan	0.0131	0.0074	0.0075	0.0088	0.0109	0.0152	0.0124	0.0136	0.0143
	Dolaylı	0.0155	0.0188	0.0125	0.0144	0.0234	0.0308	0.0254	0.0233	0.0240
	Toplam	0.0286	0.0263	0.0200	0.0233	0.0343	0.0460	0.0377	0.0368	0.0384
Rusya	Doğrudan	0.0549	0.0576	0.0544	0.0601	0.0633	0.0597	0.0639	0.0686	0.0553
	Dolaylı	0.0509	0.0461	0.0476	0.0516	0.0431	0.0426	0.0450	0.0489	0.0525
	Toplam	0.1058	0.1038	0.1020	0.1117	0.1064	0.1023	0.1089	0.1175	0.1079
Romanya	Doğrudan	0.0296	0.0496	0.0403	0.0477	0.0521	0.0609	0.0588	0.0639	0.0953
	Dolaylı	0.0460	0.0600	0.0566	0.0513	0.0640	0.0708	0.0636	0.0779	0.0765
	Toplam	0.0756	0.1096	0.0969	0.0990	0.1161	0.1317	0.1223	0.1418	0.1718
G. Afrika	Doğrudan	0.0687	0.0848	0.0818	0.0923	0.0635	0.0896	0.0703	0.0913	0.1240
	Dolaylı	0.0464	0.0654	0.0654	0.0714	0.0869	0.1086	0.0969	0.0993	0.1022
	Toplam	0.1151	0.1502	0.1473	0.1637	0.1504	0.1982	0.1672	0.1907	0.2262
İspanya	Doğrudan	0.0460	0.0697	0.0701	0.0682	0.0586	0.0616	0.0575	0.0597	0.0706
	Dolaylı	0.0465	0.0673	0.0669	0.0658	0.0622	0.0744	0.0574	0.0630	0.0731
	Toplam	0.0925	0.1371	0.1370	0.1339	0.1207	0.1361	0.1149	0.1227	0.1438
Fransa	Doğrudan	0.0708	0.0833	0.0872	0.0861	0.0758	0.0971	0.0972	0.0842	0.0938
	Dolaylı	0.0556	0.0702	0.0683	0.0690	0.0758	0.0925	0.0846	0.0841	0.0794
	Toplam	0.1264	0.1535	0.1556	0.1552	0.1516	0.1896	0.1817	0.1683	0.1732
Japonya	Doğrudan	0.0298	0.0307	0.0348	0.0352	0.0439	0.0572	0.0427	0.0463	0.0578
	Dolaylı	0.0226	0.0282	0.0303	0.0303	0.0428	0.0700	0.0496	0.0538	0.0587
	Toplam	0.0524	0.0589	0.0651	0.0655	0.0867	0.1272	0.0923	0.1002	0.1165
Hollanda	Doğrudan	0.1346	0.1471	0.1394	0.1444	0.1199	0.1324	0.1269	0.1288	0.1547
	Dolaylı	0.0854	0.0954	0.0893	0.0872	0.0890	0.1053	0.0974	0.0977	0.1139
	Toplam	0.2200	0.2425	0.2287	0.2316	0.2090	0.2376	0.2243	0.2264	0.2686
ABD	Doğrudan	0.0386	0.0434	0.0439	0.0443	0.0433	0.0555	0.0485	0.0483	0.0495
	Dolaylı	0.0430	0.0490	0.0438	0.0447	0.0521	0.0690	0.0479	0.0548	0.0419
	Toplam	0.0817	0.0925	0.0877	0.0889	0.0953	0.1245	0.0965	0.1031	0.0914

Kaynak: OECD Girdi-Çıktı Tablolarından Yararlanarak Hesaplanmıştır.

4.Sonuç

Ülkelerin kalkınma süreçlerinde iktisadi faaliyetler, tarım sektöründen sanayi sektörüne ve nihayetinde hizmetler sektörüne kaymaktadır. Bu durum, tarımsal üretimin ya da katma değer artmadığı anlamına gelmemelidir. Tarımdaki evrensel yasalar gereği düşük devir hızına sahip olması ile de açıklanabilir. Buna bağlı olarak yaşanan bu süreçte, istihdam tarım sektöründen sanayi sektörüne, sanayi sektöründen hizmetler sektörüne doğru hareket etmektedir. Dolayısıyla tarım sektöründe hem katma değer hem de istihdamın, toplam katma değer ve toplam istihdam içindeki payı giderek azalmaktadır. Günümüzde, ülke ekonomilerinde yaşanan bu yapısal değişim, aynı zamanda ülkelerin gelişmişlik seviyesini de göstermektedir. Bu bağlamda gelişmiş ülkelerde tarım sektörünün hem istihdam hem de katma değer içindeki payı gelişmekte olan ülkelere göre daha düşüktür. Hem literatürdeki yapılan çalışmaların sonuçları hem de bu çalışmada yapılan analiz sonuçları bunu destekler niteliktedir.

Girdi-çıktı modelleri ile tarım sektörünün analiz edildiği bu çalışmada, gelişmiş ülkelerde tarım sektöründe katma değer ve istihdam oranı düşük iken, gelişmekte olan ülkelere ise bu oran daha yüksektir. Hollanda özellikle tarımda yurtdışı katma değerinin daha yüksek olması ile diğer gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere ayrılmaktadır.

Tarım sektöründe yurtiçi ve yurtdışı nihai talebin ülke ekonomilerine katkısı değerlendirildiğinde yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre Hollanda ekonomisi hariç diğer ekonomilerde yurtiçi talebin katma değerinin ve istihdamın ülke ekonomisine katkısı daha yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Hollanda ekonomisinde tarımsal üretim ve faaliyetler yurtdışı talebe yönelik iken, diğer ekonomilerde ise yurtiçi talebe yöneliktir. Analiz sonucunda elde edilen diğer önemli bir bulgu ise, tarım sektöründe ithal ara girdi kullanımını ile ilgilidir.

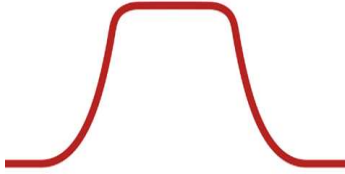
Türkiye’de tarım sektöründe ithal girdi bağımlılık oranı artış göstermiştir. Türkiye’de tarım sektöründe ithal ara girdi kullanımının artış göstermesi, bu sektörde ithalat bağımlılığın arttığını göstermektedir. Dolayısıyla, tarım sektörü katma değer içindeki yabancı katma değer artışına işaret etmektedir. Bu durum, Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün dışa bağımlı olduğunu göstermektedir. Dönem boyunca Türkiye’de tarım sektörünün ithal girdi bağımlılık oranı ise 0,0685’tir. Dolayısıyla Türkiye’de tarım sektöründe yapılan bir birim üretimde yaklaşık olarak 0,0685 birim ithal girdi kullanılmaktadır.

Hem bu çalışmada yapılan analiz sonuçları hem de ilgili literatürde yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde tarım sektörünün ülke ekonomilerine katkısının düşük olduğu ve ülke ekonomisi geliştikçe tarım sektörünün katma değeri ve istihdamının toplam ekonomi içindeki payının düştüğü görülmüştür. Ancak tarım sektörü ülkelerin gelişmişlik seviyesine bakılmaksızın bütün ülkeler için hala önemli ve stratejik bir sektördür. Tarım sektörü kalkınmanın ilk aşamalarında ülke ekonomileri için hayati bir önem taşımakta ve diğer sektörler için kaynak sağlama açısından önemli bir sektördür. Bununla birlikte, iklim krizine ek olarak yaşanan Covid-19 krizi, toprak alanların ve tatlı su kaynaklarının azalması, kirlenmesi ve nüfusun artması, yeşil ekonomin ön plana çıkması gibi faktörler tarım sektörünün ülke ekonomileri için ne kadar önemli bir sektör olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle her ne kadar kalkınma sürecinde, tarım sektörünün ülke ekonomileri içindeki payı azalsa da gelecekte dünyada sürdürülebilir yeni tarım politikalarına ihtiyaç duyulacaktır.

Kaynakça

- Ağazade, S., & Eştürk, Ö. (2019). Türkiye Tarım Sektöründe Emek Verimliliği ve İstihdam İlişkisinin İncelenmesi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 9(2), 237-254. doi:10.32331/sgd.658626
- Aktaş, E. (2006). Çukurova Bölgesi'nde Pamuk Arz Duyarlılığının Tahminini Üzerine Bir Çalışma. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 12(1), 3-8.
- Aktaş, E. (2006). Küreselleşme, Yoksulluk ve Genetiği Değiştirilmiş Tarım Ürünleri. VII. *National Congress of Agricultural Economics*. 2, s. 614-620. Antalya: University of Akdeniz. <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/8657/> adresinden alındı
- Aktaş, E., & Doğan, H. (2019). İç Ticaret Hadlerinin Tarımsal arazi Satışları Üzerine Etkisi: Çukurova Örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(2), 45-54. doi:10.35379/cusosbil.616754
- Aktaş, E., & Şahin, A. (2019). Harris-Todaro Göç Modeli: Türkiye Örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(1), 222-234.
- Aktaş, E., Altıok, M., & Songur, M. (2015). Farklı Ülkelerdeki Tarımsal Destekleme Politikalarının Tarımsal Üretim Üzerine Etkisinin Karşılaştırmalı Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4), 55-71. doi:10.18037/ausbd.08912
- Bingöl, Ş., & Meçik, O. (2021). Yeni Kapitalizm ve Türkiye'de Tarım Sektörünün Dönüşümü. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 586-605. doi:10.32709/akusosbil.804695
- Boban, D., Radmila, T., & Valentina, M. (2020). Contribution of the Agriculture to the Economic Development of Serbia. *Ekonomski Signali*, 15(2), 1-14. doi:10.5937/ekonsig2002001D
- Doğan, A. (2009). Ekonomik Gelişme Sürecine Tarımın Katkısı: Türkiye Örneği. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(7), 365-392.
- Duman, A., & Özgüzer, G. E. (2013). An input-output analysis of rising imports in Turkey. *Ekonomik Yaklaşım*, 23(84), 39-54. doi:10.5455/ey.34105
- Erduman, Y., Eren, O., & Gül, S. (2019). The Evolution of Import Content of Production and Exports in Turkey: 2002-2017. *Working Paper No: 19/09*. Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.
- Ersoy, M., & Özsoy, M. Ş. (2017). Tarım Finansmanının Kalkınmadaki Rolü ve Önemi: Bir Model Önerisi. *Marmara Üniversitesi Öneri dergisi*, 12(47), 1-14. doi:10.14783/maruoneri.v12i27581.290460
- FAO. (2015). Agriculture Transformation of Middle-Income Asian Economies: Diversification, Farm Size and Mechanization. *ESA Working Paper No. 15-04*. (D. Dawe, Dü.) Rome: Food and Agriculture Organization of The United Nations.
- FAO. (2018). *The Future of Food and Agriculture - Alternative Pathways to 2050*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Johnson, R. C., & Noguera, G. (2012). Accounting for intermediates: production sharing and trade in value added. 86, 224-236. doi:10.1016/j.jinteco.2011.10.003

- Khan, W., Jamshed, M., & Fatima, S. (2020). Contribution of Agriculture in Economic Growth: A Case Study of West Bengal (India). *Journal of Public Affairs*, 20(2), 1-10. doi:10.1002/pa.2031
- Kılavuz, E., & Erdem, İ. (2019). Dünya Tarım 4.0 Uygulamaları ve Türk Tarımının Dönüşümü. *Social Sciences (NWSASOS)*, 14(4), 133-157. doi:10.12739/NWSA.2019.14.4.3C0189
- Kurtar, Ç., & Delal, İ. (2019). Türkiye ile Çin Tarım Ürünleri Dış Ticaretinin Değerlendirilmesi. *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 108-118.
- Los, B., Timmer, M. P., & Vries, G. J. (2015). How Important are Exports for Job Growth in China? A Demand Side Analysis. *Journal of Comparative Economics*, 43, 19-32. doi:10.1016/j.jce.2014.11.007
- Macedo, A. D., & Lavopa, A. (2018). Tracing Incomes Generated By Domestic and Foreign Demand for Manufacturing. *Department of Policy, Research and Statistics Working Paper 04/2018*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization.
- Marconi, N., Rocha, I. L., & Magacho, G. R. (2016). Sectoral Capabilities and Productive Structure: An Input-Output Analysis of The Key Sectors of The Brazilian Economy. *Brazilian Journal of Political Economy*, 36(3), 470-492. doi:10.1590/0101-31572016v36n03a02
- Meliko, M. O., & Oni, S. A. (2011). Input-Output Analysis on The Contribution of Agriculture to The Economy of Limpopo Province, South Africa. *African Journal of Agriculture Research*, 6(29), 6303-6310. doi:10.5897/AJAR10.925
- Muchdie, M., & Imansyah, M. H. (2019). Inter-Sector and Inter-Country Linkages in Indonesian Economy: World Input-Output Analysis. *Jurnal Ekonomi Pembangunan: Kajian Masalah Ekonomi dan Pembangunan*, 20(2), 232-245. doi:10.23917/jep.v20i2.9057
- Nchor, D., & Konderla, T. (2016). Economic Multipliers and Sectoral Linkages: Ghana and The New Oil sector. *Acta Universitatis Agriculturae Et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 64(2), 635-642. doi:10.11118/actaun201664020635
- OECD. (2021). <https://www.oecd.org/>.
- https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=IOTS14_2018 adresinden alındı
- Uzundumlu, A. S. (2012). Tarım Sektörünün Ülke Ekonomisindeki Yeri ve Önemi. *Alinteri Ziraat Bilimler Dergisi*, 22(1), 34-44.
- Vos, R. (2019). Agriculture, the Rural Sector, and Development. D. Nayyar içinde, *Asian Transformations: An Inquiry into the Development of Nations* (s. 160-185). United Kingdom: Oxford University Press.
- Wang, Y., & Wang, N. (2021). Exploring the Role of The Fisheries Sector in China's National Economy: An Input-Output Analysis. *Fisheries Research*, 243, 1-8. doi:10.1016/j.fishres.2021.106055
- Yasmin, T., & Bekhet, H. A. (2017). Sectoral Capabilities and Productive Structure: An Input-Output Analysis of The Key Sectors of The Malaysian Economy. *International Journal of Business Management (IJBM)*, 2(2), 1-21.

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(4), 289-305

First Submission: 08.11.2021

Revised Submission After Review:22.11.2021

Accepted For Publication: 07.12.2021

Available Online Since: 31.12.2021

Research Article

Perception of Gender in Nation Building Period Novels and the Place of Women in Working Life

Betül Tansel Akpınar¹ & Gül Pınar Erkem Gülboy²

Abstract

The place of women in social life and their participation rates in working existence are the fields on which intensive studies are carried out. Unfortunately, it is not possible to talk about gender equality in occupational groups and career levels deemed appropriate for women. When it comes to the source of this problem, which cannot be fully overcome, one encounters the national missions imposed on women by nationalism, the official ideology of the period, during the nation-building period. The woman image of the nationalist ideology, together with the emphasis on the concept of motherhood and family, almost equated femininity with motherhood and defined women within the boundaries of the family. The fact that we still feel the effects of the image of woman, whose foundation was laid in the nation-building period, increases the interest in the perception of gender in that period and constitutes the starting point of this article.

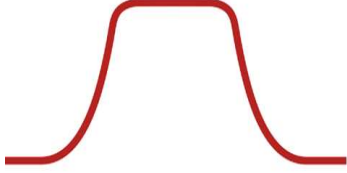
In the article, while examining the gender perception of the nation-building period, the novels of the term were used. Novels are important literary works that reflect the political, historical, economic, and socio-cultural structure of the period, the psychology of individuals, and in short, the spirit of the term. They exemplify the impact of ideologies and political decisions on the dynamics of social life.

Keywords: Nation-building, Woman, Gender, Working Life, Novel

JEL Codes: A13, B54, I29, J10, Z18

¹ Phd Student of Trakya University, betultansel@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5182-7145>

² Assoc. Prof. Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Political Sciences and International Relations, erkem@istanbul.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1360-5602>

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(4), 289-305

İlk Başvuru: 08.11.2021

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı: 22.11.2021

Yayın İçin Kabul Tarihi:07.12.2021

Online Yayın Tarihi: 31.12.2021

Araştırma Makalesi

Ulus İnşa Dönemi Romanlarında Toplumsal Cinsiyet Algısı ve Kadınların Çalışma Hayatındaki Yeri

Betül Tansel Akpınar¹ & Gül Pınar Erkem Gülboy²

Öz

Kadınların toplumsal yaşam içindeki yerleri ve çalışma hayatına katılım oranları, üzerinde yoğun çalışmalar yapıldığı alanlardır. Kadınlara uygun görülen meslek grupları ve kariyer basamaklarındaki mertebelerde toplumsal cinsiyet eşitliğinden söz etmek ne yazık ki mümkün değildir. Üstesinden tam anlamıyla gelinemeyen bu sorunun kaynağına inildiğinde ise ulus inşa döneminde, dönemin resmî ideolojisi milliyetçiliğin kadınlara yüklediği milli misyonlarla karşılaşmaktadır. Milliyetçi ideolojinin kadın imgesi, annelik ve aile kavramına yapılan vurgularla birlikte kadınlığı neredeyse annelikle eş görerek kadını aile sınırları içinde tanımlamıştır. Ulus inşa döneminde temeli atılan kadın imgesinin etkilerini bugün halen hissediyor olmak, ulus inşa döneminin toplumsal cinsiyet algısına olan ilgiyi arttırmakta ve bu makalenin çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Makalede, ulus inşa döneminin toplumsal cinsiyet algısı incelenirken, dönem romanlarından yararlanılmıştır. Romanlar dönemin siyasi, tarihi, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısını, bireylerin psikolojilerini ve kısacası dönemin ruhunu yansıtan önemli edebi eserlerdir. İdeolojilerin ve siyasi kararların toplumsal hayatın dinamiklerine olan etkisini örneklendirmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Ulus İnşası, Kadın, Toplumsal Cinsiyet, Çalışma Hayatı, Roman

JEL Kodlar: A13, B54, I29, J10, Z18

¹ Doktora Programı Öğrencisi, Trakya Üniversitesi, betultansel@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5182-7145>

² Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
erkem@istanbul.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1360-5602>

1. Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte yalnızca siyasi yapılarda sınırlı kalmayan ve aynı zamanda sosyal hayatın derinliklerine kadar her alanda hissedilen geniş çaplı bir ulus inşa sürecine girilmiştir. İmparatorluk bünyesinde yaşarken kendilerini Osmanlı ve Müslüman olarak ifade eden ve kozmopolit siyasi yapı içinde diğer milletlerden dini kimlikleri ile ayrılan bireyler artık yeni ulus kimlikleri üzerinden tanımlandıkları bir değişim ve dönüşüm sürecine dahil edilmişlerdir. Siyasi ve sosyal yaşamın tümünde etkisini hissettiren ve dönemin genel çerçevesini çizen, belirleyen ideoloji ise milliyetçiliktir. Dolayısıyla, ulus inşa dönemi üzerine yapılacak hemen her türlü alandaki çalışmaların kuramsal altyapısını oluşturan milliyetçi ideoloji olmaktadır. Dönemin toplumsal cinsiyet algısını belirleyen de yine milliyetçilik olmuştur.

Toplumsal cinsiyet kavramı, ulus inşa döneminden çok daha sonra literatürde yer almaya başladığından, bu makalede toplumsal cinsiyet kavramı yerine kadın ve erkek kategorileri kullanılmıştır. Makalede, daha ziyade ulus inşa döneminde kadınların yaşamında meydana gelen değişimlere dikkat çekmek ve bugün halen üzerine çalışılan cinsiyet eşitsizliğine temel oluşturan noktalara değinmek amacıyla kadınların toplumsal yapıdaki yeri üzerinde durulmuş olup; dönemin erkeklik tanımına kısaca yer verilmiştir.

Makale, üç başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlıkta, toplumsal cinsiyet kavramına kısa bir açıklama getirilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde, ulus inşa döneminde, dönemin resmî ideolojisi olan milliyetçiliğin kadın imgesi, dönem romanlarından yararlanılarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise ulus inşa döneminde kadınların çalışma hayatındaki yeri yine dönem romanları üzerinden incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde, dönemin kadın imgesi tanımlanırken, üçüncü bölümde üzerinde durulacak olan çalışma hayatına zemin hazırlamak amacıyla daha ziyade bu kavramla ilişkili olan eğitim, aile ve annelik gibi olgular ele alınmıştır. Ulus inşa döneminin toplumsal cinsiyet algısı incelenirken, romanların tercih edilmesindeki sebepten, romanlarının işledikleri dönemi yalnızca siyasi ve tarihi açıdan değil, toplumsal yaşamın her yönüyle yansıtarak örnekler sunmasıdır.

Bu çalışmayla ulus inşası döneminde, milliyetçiliğin kadına bakışının toplumsal cinsiyet temelli bir analizi yapılmaya çalışılacaktır. Romanlar üzerinden yapılacak örnek çalışma, dönemin gerçekliğine dokunabilmek ve teoriyi pratikte inceleyebilmek adına bir araştırma alanı sunacaktır.

2. Toplumsal Cinsiyet Kavramı

Cinsiyet kavramı, biyolojik bir yaklaşımla tanımlanırken; toplumsal cinsiyet kavramı verili olan biyolojik cinsiyetin üzerine toplum tarafından inşa edilen kurgusal bir anlama sahiptir. Dolayısıyla, doğumla gelen biyolojik cinsiyet değişmezken; sosyolojik ve kültürel değerlerle belirlenen toplumsal cinsiyet kavramının içeriği toplumdan topluma, kültürden kültüre ve hatta aynı toplumsal yapı içerisinde farklı tarihsel süreçlerde farklı şekillerde tanımlanabilmektedir. Bu durumda biyolojik cinsiyetin, doğal olana işaret ettiğini söylerken; toplumsal cinsiyet kavramının ise tamamıyla insan icadı olduğunu belirtmek kaçınılmazdır (Saraç, 2013: 27). Biyolojik özelliklerin temel alınarak anlamlandırıldığı toplumsal cinsiyet, biyolojik cinsiyetin aksine çok daha karmaşık, geniş ve değişken niteliklerle bezenmektedir.

Ancak, toplumsal cinsiyet kavramının salt biyolojik cinsiyetin doğrudan bir sonucu olduğunu dile getirmek ve toplumsal cinsiyetin, verili bir biyolojik cinsiyetin üzerine kültürel anlam yüklemek olarak anlaşılması da son derece hatalı bir yaklaşımdır (Butler, 2014: 52). Çünkü, aynı biyolojik özelliklere sahip olan ancak farklı kültürler içerisinde yaşayan

bireylerden beklenen toplumsal nitelikler çok farklı olabileceği gibi kimi zaman zıt yönlerde de olabilmektedir (Bingöl, 2014: 109). Bireylere yüklenen toplumsal ve cinsiyetçi rollerde, sorumluluklarda ve yine bireylerin tutum ve davranışlarının toplumsal normlara uygunluğunun denetlenmesinde belirleyici olan kültürel değerlerdir. Toplumun her üyesinden beklenen, toplumsal cinsiyet rolüne uygun tutum ve davranışlar içerisinde bulunmasıdır.

Bireylerin, söz konusu olan cinsiyetçi tutum ve davranışlara karşı olan sorumluluğu ise neredeyse anne karnındayken tanımlanmaktadır. Bireyin doğumuyla birlikte gerek aile içindeki yaşantısında gerekse eğitim hayatında ve sosyal çevresinde cinsiyetçi rol ve görevler her zaman karşısına çıkmaktadır (Saraç, 2013: 27). Çoğu zaman bireyler, yalnızca biyolojik cinsiyetlerinin farkındadırlar. Toplum tarafından kendilerine yüklenen cinsiyetçi sorumlulukların doğumla gelen biyolojik cinsiyetlerinin bir sonucu olduklarını düşünmektedirler (Kocaer, 2006: 97). Sosyal yaşamda, aile ilişkilerinde, aile içi görev paylaşımında, kadın-erkek ilişkilerinde, iş hayatında, seçilen meslek gruplarında, konuşma ve üslupta, giyimde, spor faaliyetlerinde, eğitim hayatında ve toplumsal hayatında daha birçok alanında var olan cinsiyetçi yaklaşım öğrenilmiş olandır. Bireyler dünyaya gelmeden önce, gelecekleri toplumsal normlarla tasarlanmaktadır. Bireylerin çocukluk yıllarından itibaren içinde buldukları her türlü sosyal gruplarda, benzer nitelikler ve beklentilerle karşılaşmaları ise üyesi oldukları toplumun kültürel değerlerini çoğu zaman sorgulamadan kabul etmelerine ve bu bakış açısının nesilden nesile aktarılmasına sebep olmaktadır.

Toplumsal cinsiyet kavramının ortaya çıkışında ise Simon de Beauvoir'ın ünlü sözü "kadın doğulmaz, kadın olunur" bir mihenk taşı olarak görülmektedir (Direk, 2009: 12). Henüz farklı cinsel yönelimlerin tartışılmaya başlanmadığı dönemlerde, kadın ve erkek cinsi üzerinden yürütülen cinsiyetçi çalışmalarda, ezilen kadın cinsini tanımlarken de Beauvoir, uygarlık, tarih ve kültür gibi olgulara dikkat çekmiştir. Cinsiyete dayalı rol ve görevlerin inşa edildiğini ileri süren yazar, bireylerin dünyaya gelirken biyolojik cinsiyetleri üzerinden anlamlandırıldığını belirterek çağını aşan yorumlarıyla günümüz çalışmalarına ışık tutmuştur (Direk, 2009: 12). Bugün halen tam anlamıyla üstesinden gelemediğimiz sorunun, kadınların tarih boyunca ikinci cins olarak erkek cinsinin gerisinde tutulmasının sebebini, erkekler ve kadınlar arasında var olan biyolojik farklılıklardan ziyade, toplumlar ve uygarlıklar tarafından kurgulanan kadınlık ve erkeklik tanımlamalarından kaynaklandığını yıllar önce savunmuştur (de Beauvoir, 1980).

Akademik çalışmalarda, cinsiyet kavramının yerine toplumsal cinsiyet kavramının kullanılmasında, de Beauvoir'ın çalışmaları kadar etkili olan bir diğer nokta ise "biyoloji kaderdir" algısıdır (Butler, 2014: 50). Bu yaklaşım, sınırları çizilmiş olan cinsiyetçi yaklaşımı vazgeçilmez ve kaçınılmaz kılmaktadır. Oysa ki yukarıda da değinildiği üzere, toplumsal cinsiyet biyolojik cinsiyetin aksine bireylerin içindeki yaşadıkları toplumun değerleri ve tarihsel süreçlerin etkisi altında şekillenmektedir. Biyolojik cinsiyetle açıklanamayan toplumsal cinsiyet aslında siyasetle, sosyal sınıflarla, üretim biçimleriyle ve ataerkil düzenle ilişkili bir kavramdır (Öngen, 2013: 2-3).

Toplumsal cinsiyet kavramı en temelde bireylerin deneyimleri, yaşam şekilleri ve gündelik pratikleri üzerinde değerlendirilmektedir. Bir örnek üzerinden bakılacak olursa, aile içi görev paylaşımında kadınların çocukların bakımları ve eğitimlerinden, erkeklerinse evin ekonomisinden sorumlu tutulmaları cinsiyetçi yaklaşıma işaret etmektedir (Brenner, 2012: 71). Sanayi devrimi gibi ekonomik ve sosyo-politik dönüşümlere neden olan tarihsel gelişmeler, özel alan ile kamusal alan ayrımındaki cinsiyetçi bakışı sorgulamaya dönük yaşam standartlarına kapı aralamış olsa da söz konusu ayrımında halen eşitsiz bir yapının devam ettiğini söylemek mümkündür (Donovan, 1997: 19,62). Çünkü kadınların en temelde anne ve eş olarak kabul edilmeleri, onların evlerine ve ailelerine bağımlı, içedönük bir yaşam sürmeleri yüzyılları kapsayan tarihsel süreçte varlığını koruyan evrensel bir konudur. Bu noktada, biyolojik

faktörler üzerinden inşa edilen cinsiyetçi yaklaşım, kadınlık ve erkeklik olgularını belirli kalıplar üzerinde sınırlandırmaktadır. Ancak, kadınlığı anneliğe indirgeyen doğurganlık özelliği evrensel bir kadınlık tanımının ortaya çıkmasında belirleyici olsa da her toplumun kendine özgü kültürel ve dini normları kadınlık ve annelik olgusunu zaman zaman ve toplumdaki topluma farklılaştırmaktadır. Bu aşamada ise toplumların buldukları coğrafi yapıların ve inanç sistemlerinin etkisinden söz edilmektedir.

Kadınların doğurganlık özelliği ve annelik olgusu her ne kadar tarihin farklı aşamalarında ve farklı kültürel yapılar içinde farklı nitelikler kazanmış olsa da söz konusu bu biyolojik faktör kadınların yaşamlarında önemli bir etkidir. Çocuklarının, soylarının ve uluslarının geleceğinden sorumlu tutularak ev içi güvenli alana sıkıştırılan kadınlar, canlılar sınıflandırmasında insan cinsini neredeyse erkeklerle eşit gören yanlış anlayışın etkisiyle sanki erkek cinsinin bir alt türü olarak algılanagelmiştir. Bu durum, uzun yıllar tarihi erkek cinsinin insanlığı üzerinden tanımlamaya sevk etmiştir. Nüfus sayımlarında sadece erkeklerin sayılması, bu konuya verilebilecek iyi bir örnektir. İşte bu noktada, kadınların tarihin dışında tutulmalarında kadınların eğitimden yoksun bırakılmaları kilit bir önem taşımaktadır (Çakır, 2013: 39-44). Bu amaçla, feminist tarihçiler yazın dilinde, 1980’li yıllardan itibaren yapmış oldukları çalışmalarda “kadın” kategorisi yerine “toplumsal cinsiyet” kavramını kullanmaya özen göstermiştir. Bilgi üretim sürecinde, dile hâkim olan cinsiyetçi yaklaşımı ortadan kaldırmak düşünce sistemlerini de etkilemektedir (Berktay, 2015: 27-29). Yazılı kaynaklarda veya sözlü iletişimde dile yerleşecek olan cinsiyetsiz ve eşitlikçi yaklaşım, eğitim yoluyla nesilden nesile aktararak daha adil bir insanlık kurmak adına önem taşıyacaktır.

Toplumsal cinsiyet kavramının kullanılmasındaki bir diğer önemli nokta ise; insanlığı yalnızca kadın ve erkek cinsleri üzerinden eksik bir tanımlamadan kurtararak farklı cinsel yönelimi olan bireyleri de içine alan geniş bir anlama sahip olmasıdır. Yakın tarihe kadar varlıkları reddedilen bireyler, postmodernistlerin ve üçüncü dalga feministlerin toplumsal cinsiyet olgusuna yapmış olduğu vurguyla toplumda görünür kılınmaya başlamışlardır.

Sonuç olarak, cinsiyetçi rol ve görevlerin belirlenmesinde baz alınan biyolojik faktör toplumsal, kültürel, dini, siyasi, coğrafi, ekonomik ve tarihi koşullarla etkileşim içine girerek kalıplaşmış yargıların oluşmasına temel oluşturmaktadır. Dolayısıyla her toplumun kendine özgü dinamikleri bulunmakta ve cinsiyetçi yaklaşımlar farklı sosyal gruplarda ve zamanlarda değişiklik gösterebilmektedir. Cinsiyetçi rol ve görevlerin belirlenmesinde ve topluma temel oluşturması noktasında ise ulusal inşa dönemleri birer dönüm noktasıdır. Ulusal kimliğin inşa edildiği bu dönemlerde, siyasi alan başta olmak üzere toplumsal hayatın her alanına nüfuz eden milliyetçi ideoloji, bireylerin toplum içindeki yerlerini de belirlemektedir.

3. Ulus İnşa Dönemi Romanlarında Toplumsal Cinsiyet Algısı ve Kadın İmgesi

Ulus inşa döneminde, toplumsal cinsiyet olgusu ve kadınlık imgesi üzerine değerlendirmelerin yapılacağı bu bölümde, toplumsal cinsiyet kavramının 1980’li yıllar itibarıyla literatürde incelemeye alındığı göz önüne alındığında, toplumsal cinsiyet kavramı yerine kadınlık ve erkeklik ifadelerinin kullanılması olağandır. Söz konusu dönem, savaştan yeni çıkmış ve hali hazırda dünyada savaşların devam ettiği bir sürece işaret etmektedir. Militarizmin hayatın her alanında hissedildiği ulus inşa döneminde, askerlik ve ordu kurumunun önemi tartışma götürmez bir yere sahiptir. Sadece erkeklerin askerlik yapabildiği ve ordu bünyesinde çalışabildiği göz önünde bulundurulduğunda, erkekler toplumun birincil vatandaşları olarak görülürken; kadınlar, erkeklerin yardımcıları ve destekçileri olarak toplumun ikincil vatandaşları olarak kalmışlardır.

Bu koşullar altında, kadınların toplumsal değerini arttıransa annelik olgusu olmuştur. İnşa edilmekte olan ulusun nüfusunun artması ve gelecek nesillerin sağlıklı, eğitilmiş, vatan ve millet sevgisi ile yetişmelerinden kadınlar sorumlu tutulmuşlardır. Kadınlara, geçmiş ve gelecek arasında bir köprü görevi görecekları milli bir misyon yüklenmiştir. Arzulanan gelecek nesillerin yetiştirilebilmesi ve bir taraftan da örnek alınan Batı medeniyetleri seviyesine çıkılabilmesi için de kadın eğitime son derece önem verilmiştir. Çünkü inşa edilmekte olan yeni ulus kimliğinde, geçmişten gelen kültürel değerlerin korunması istenirken diğer taraftan da Batılı ulusların gerek askeri ve gerekse sosyo-politik alanlardaki başarıları örnek alınmıştır.

Toplumsal açıdan bakıldığında, ulus inşa döneminde meydana gelen değişim ve dönüşümlerden en fazla etkilenenler kadınlar olmuştur. Cumhuriyet reformlarıyla eğitim ve çalışma hayatın olmak üzere bir dizi temel haklarını yasal düzlemde kazanan Türk kadını, bir taraftan modernlik olgusu ile tanışırken diğer taraftan da gelenekseli korumakla sorumlu tutulmuştur. Kurgulanmakta olan yeni ulus kimliğine uygun yeni bir kadınlık modeli inşa edilirken kadınlar kamusal alanda yer alabilme ve özgürleşme yolunda büyük adımlar atabilme fırsatını yakalamışlardır. Bu durumu Falih Rıfkı Atay, Zeytinadağı adlı eserinde şu cümle ile ifade etmektedir: “Üsküdar’dan entariyi kaldırmak, Merkez Kumandanlığı koğuşunda kadın döndürmek, yahut sokakta aynı arabaya binen kadın ve erkeklerden karı-koca vesikası sormamak, hemen hemen devrimcilik gibi ileri davranışlardı.” (Atay, 2004: 29). Kadınların evlerinin dışına çıkabilmesi ve kamusal alana dahil olması, günün koşullarında son derece büyük adımlar olarak görülmüştür.

Ancak alışık olunmayan bu sosyal yapıda, kadınların kamusal alanda yer almaya başlaması ise erkekler nezdinde korku, endişe ve kaygı gibi olumsuz duyguların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Berktaş, 2015: 151). Dönemin eğitilmiş ve modern erkekleri Batı karşısında ulusu en iyi şekilde temsil edecek modern, eğitilmiş ve hemen her konuda konuşup tartışabileceği, dertleşebileceği kadınlara ihtiyaç duyarken, bir yandan da ulusal değerleri gelecek kuşaklara aktaracak anneler olarak tanımlamıştır kadınları. Modernlik ve geleneksellik arasında bırakılan ve erkekler tarafından arzulanan, tasarlanan yeni kadınlık modeli, dönemin kadınlarını bir muamma içinde bıraktığı gibi omuzlarına binen yükleri arttırmıştır.

Ulus inşa döneminde meydana gelen köklü değişim ve dönüşümler ile başlayan süreçte başta erkekler tarafından hissedilen endişe ve kaygılar, erkek yazarların kaleme aldıkları romanlarda, kadınların milli duygularını yitirecekleri, annelik görevini ve ailelerine karşı sorumluluklarını yeterince yerine getiremeyecekleri ve ailelerinin dağılmasına sebebiyet verecekleri gibi çeşitli şekillerde görülmektedir. Ancak, Halide Edip gibi feminist yazarların kaleminde söz konusu bu endişeler bir anlamda “erkek bencilliği” olarak ifade edilerek kadınların önünde birer tehdit olarak ele alınmış ve değerlendirilmiştir (Berktaş, 2015: 196). Dönemin resmî ideolojisi olan milliyetçilik, milleti geniş bir aile olarak görmektedir (Kancı, 2015: 83). Milliyetçiliğin primordiyalist anlayışıyla milletin aile olarak görülmesi ulus inşa süreçlerinde sık rastlanan bir durumdur. Ailelerin milleti simgeliyor olması ve kadınların da ailelerin korunmasından sorumlu tutulması, kadınlara ulusun geleceğinde kilit bir görev vermektedir. Bu sebeple, milliyetçiliğin toplumsal cinsiyet rejimi ile yakından ilgili bir ideoloji olduğunu söylemek mümkündür. Geleneksel etikte var olan ve kadınların zayıf varlıklar olduğuna duyulan yanlış inanç, eğitim alan ve kamusal alanda yer edinen kadınların geleneksel ve temel değerleri yitireceği, Batılılaşma olarak görülen modernleşmeyi yalnızca şeklen uygulayacakları yönünde bir algıyı meydana getirmiştir.

Ulus inşa döneminde, inşa edilen kadınlık imgesine dair yapılacak araştırmalarda ise romanların özel bir yeri bulunmaktadır. Ulus inşa döneminde romanlar, dönemin hâkim ideolojisi olan milliyetçiliğin filizlendiği edebi araçlar olmuştur (Türkeş, 2017: 811). İnşa edilmek istenen ulusal kimliğin ifade edilmesi ve topluma örnek olacak şekilde sunulmasında

romanların göz ardı edilemez bir önemi bulunmaktadır (Aktaş, 1998: 2890). Romanların ulusal inşa sürecinde yeni ulus kimliğinin topluma yerleştirilmesinde bir araç olarak kullanılabilmesindeki etken ise dönem içinde eğitime seferberliğine girilmesi ve artan okuma yazma oranıdır (Yalçın, 1998: 2912). Gellner'in vurguladığı gibi eğitim kitlelere milliyetçiliğin aşılmasında en önemli araçlardandır ve romanlar da Anderson'ın Hayali Cemaatler kitabında derinlemesine incelediği gibi kitlelerin millet olarak organize olmasında büyük etkiye sahiptir (Gellner, 2006; Anderson, 2017). Roman karakterleriyle topluma ideal davranış şekilleri ve ortak hissiyatın gelişmesi konularında örnek oluşturulmuştur. Ulusal inşa dönemi romanlarında, kadın imgesinin işlenişi ve geçirdiği değişimler ise ulusun geçirdiği siyasi ve sosyal değişimlerle paralel bir çizgide ele alınmıştır (Gülendam, 2006: 357).

Dönemin roman yazarları incelendiğinde ise kadın yazarlar ve erkek yazarlar arasındaki ayrım hemen göze çarpmaktadır. Kadın yazarların kadın-erkek eşitliğine dikkat çektiği gözlemlenirken; erkek yazarların daha çok kadınları anne ve eş olarak tasvir ettiklerini görmek mümkündür. Erkek yazarlarda görülen bu yaklaşım, kadınları toplum içinde birer silüet olarak görmelerinin etkisiyle ortaya çıkan bir durumdur (Bayram, 2011). Örneğin Peyami Safa'nın romanlarında, kurgulanan yeni kadın modeli, erkeklerin karşı konulamaz doğal ve tinsel isteklerine hitap eden kötü kadınlar olarak tasvir edilmiştir (Ülken, 2015: 666). Dönemin romancıları arasında cinsiyetçi ayrıma dikkat çeken ve kadınların arka planda kalmasını eleştiren yazarlar arasında ise Halide Edip Adıvar, Şukufe Nihal ve Nezihe Muhittin gibi isimler öne çıkmaktadır.

Ancak dönemin siyasi koşullarının etkisiyle, milliyetçi ideolojinin yansıması dönem romanlarında da görülmektedir. Söz konusu vatan olduğunda, Halide Edip Adıvar gibi yazarlar da erkek karakterler kadar kadın karakterlerini de milliyetçi çizgide işlemiştir. Kadınlar ve erkekler arasında milliyetçi bir yoldaşlık görmek mümkündür (Erkol, 2011: 149-150). Dönemin kadın imgesi, romanlarda kısaca, milliyetçi, özgürleşmiş ama iffetli olmak üzerinde temellendirilmiştir (Kandiyoti, 2011: 150). İnkılaplarla temel haklarını kazanan kadınların kurtuluşu ile milletin kurtuluşu bir anlamda eş değer görülmüştür (Yıldırım vd., 2015: 321).

Eğitim konusunda ise; kadın yazarlar kadar erkek yazarlar da kadınların eğitim almasını destekleyen eserler kaleme alırken; çalışma hayatı söz konusu olduğunda erkek yazarların bu konuya çok da eğilmedikleri aşikardır. Oysa ki kadın yazarlar, romanlarındaki kadın karakterleri, kamusal alanda çeşitli meslek gruplarında tasvir ederek kadınları çalışmaya yönelik cesaretlendirmişlerdir.

Kadınların iş hayatında aktif olması ve kamusal hayatta yer almalarına karşı endişe sahibi olan yazarlardan Peyami Safa, kadınların beğenilmeye karşı düşkün olmaları sebebiyle münevver olamayacaklarını ve erkeklere denk bir seviyeye ulaşamayacaklarını düşünmektedir. Yazarın gözünde kadın-erkek eşitliği, fırsat eşitliğinden ziyade aynılık anlamı taşımaktadır (Berktaş, 2015: 162). Yazar, bir Tereddüdün Romanı isimli eserinde ise kadın karakterini şöyle tasvir etmektedir: "Sonra büyük bir ev, geniş bir taşlık, bir oda kapısı önüne koşarak gelmiş gibi telaşlı duran ve gözlerinden başka vücudunun hiçbir parçası görünmediği halde, bakışlarının içinde hayret ve masumiyetten bir genç kız olduğu anlaşılan beyaz bir gölge, sonra büyük bir masa, kalabalıklar, beyaz gömlekli bir adam..." (Safa, 2011: 63). Geleneksel anlayışı savunan yazar, kadın karakterini betimlerken temizliği simgeleyen beyaz rengi ve masumiyet sıfatını birer metafor olarak kullanmaktadır. Milliyetçilik çalışmalarının ve etno-sembolizmin önemli temsilcilerinden Smith'in çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda, geçmiş ve gelecek arasında bağ kurabilmek adına simgelerin önemi hatırlanacaktır. Semboller, simgeler, alışkanlıklar sahip olunan değerlerin gelecek kuşaklara aktarılmasını ve kültürün devamlılığını sağlaması noktasında son derece önemli araçlardır. Gelecek kuşaklara aktarılacak edebi eserler olan romanlarda kullanılan metaforlar da okuyucuların zihnin yer ederek, bir

takım kültürel değerlerin taşınmasını sağlayacaktır. Bu noktada, bugün halen gelinliklerde beyaz rengin kullanılması akıllarda soru işareti bırakmaktadır.

Peyami Safa, arzuladığı kadınlık modelini Canan isimli romanında biraz daha detaylı bir şekilde belirtmektedir: “Üç türlü kadın vardır: Avam kadını, orta halli kadın, asri kadın. Avam kadını aç kalmazsa kocasını sever, aldatılmazsa aldatmaz. Bunlar mazinin kadınlarıdır. Orta halli kadın, sadıktır. Aç kalsa da kocasını sever. Aldatılsa da aldatmaz, çok sabırlıdır, aşkı uzun sürer fakat bir kere de kızarsa en fena şeyi derhal yapar, derhal sükût eder ve hünersiz, abdal bir fahişe olur. Bunlar hain kadınlarıdır. Asri kadın, zekidir. Kendi zevkini her şeye ve herkese tercih eder. Mutlaka aldatmak ister, çünkü aile sitemini gülünç bulur ve bu sistemin günün birinde iflas edeceğini bilir. Bunlar istikbalin kadınlarıdır.” (Safa, 2012: 164). Safa'nın en büyük kaygısı, inkılaplar girişilen modernleşme sürecinde, kadınların serbest bir yaşam sürmeye başlamalarıyla “kötü yola” meyledecek olmalarıdır. Kadınların kendi ayakları üzerinde durması, eşlerine ya da ailelerine bağımlı olmamaları, bireysel arzularının peşinde olmaları, anne olmayı ya da aile kurmayı tercih etmemeleri kötü bir gidişatı ifade etmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere, ailelerin milleti temsil ettiği ve ailenin sorumluluğunun kadında görüldüğü ulus inşa döneminde, kadınların ev sınırları dışındaki her türlü faaliyetleri endişe kaynağı olabilmektedir. Çalışan ve kamusal yaşamda faal olan kadınların, eşleri, çocukları ve evleri ile daha az ilgilenecekleri, ailelerinin dağılmasına sebebiyet vererek aslında ulusun dağılmasına neden olacakları düşünülmektedir.

Benzer bir şekilde, Yakup Kadri Karaosmanoğlu da Ankara başlıklı romanında Selma karakteri üzerinden, memleket meselesinin fedakârlık gerektirdiğini ve bireysel arzuların peşinden gitmenin milli davadan uzaklaştıracağını işlemektedir. Yazar Selma isimli karakteri için şu cümleleri dile getirmektedir: “İyi bir tahsil görmüş olmasına ve fikir davalarını çok iyi anlayabilecek bir seviyede bulunmasına rağmen memleket işlerine karışmak emeli gönlünden hiç geçmemişti. O, bu vazifeyi, yaşını başını almış ve hayatta artık kendisi için yapacak bir şeyi kalmamış hanımlara bırakıyordu.” (Karaosmanoğlu, 2011: 18). Selma, eğitilmiş bir kadın olarak memleket meselesi için çalışabilecek ve fikir beyan edebilecek seviyede olmasına rağmen, arzuladığı yaşam uğruna memleket meselelerini kendinden yaşça büyük kadınlara bırakmaktadır.

Karaosmanoğlu, Ankara başlıklı romanında kurgusunu üç ayrı bölümde tasarlamıştır. Romanın başkarakteri Selma, her dönemde hayatına farklı bir erkekle devam etmektedir (Naci, 1981: 203). Romanın birinci bölümü Sakarya Savaşı'ndan önceki yılları, ikinci bölümü Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan Erken Cumhuriyet döneminin ilk yıllarını ve üçüncü bölümü ise Cumhuriyet'in ilerleyen yıllarında yazarın hayal ettiği Türkiye'yi Ankara özelinde anlatmaktadır. Safa gibi metafor kullanmayı tercih eden Karaosmanoğlu, Selma'nın yazgısı ve yaşamı üzerinden aslında Ankara'nın ve hatta memleketin yazgısını değerlendirmektedir (Gazel, 2006: 159). Selma, roman boyunca Halide Edip Adıvar gibi feminist yazarların romanlarında tasvir edilen modern ve güçlü kadın modelinden oldukça uzak bir şekilde erkeğinin yanında yer alan destekçi, yardımcı rolünde betimlenmektedir (Yıldırım vd., 2015: 310). Selma'nın aşkları ve tercihleri, memleketin gidişatına paralel bir çizgide ilerlemektedir. Romanın üç döneminde de Selma'nın birlikte olduğu erkekler değişmektedir. Ailenin ve ulusun geleceğinde kritik rol atfedilen kadınlar, Selma karakterinde net bir biçimde karakterize edilmiştir. Selma, memleket davasından uzaklaştıkça, ulus zor durumda kalırken; Selma asker olan eşiyse milli davaya kendisini adadıkça işler yoluna girmeye başlamıştır.

Kadının bir taraftan ulusun gidişatından ve geleceğin sorumlu tutulduğu kritik bir önemi vurgulanırken; diğer taraftan kamusal alandan uzak tutularak endişe kaynağı olarak görülmesi ve korunmaya muhtaç zayıf varlıklar olarak görülmesi dönem içinde kadınların arada kalmasına neden olmuştur. Eğitilmiş ve modern olması arzulanan, çalışma hakları yasal güvence altına

alınan kadınlar, kamusal yaşamda görünür kılındıkça toplumdaki endişe artmıştır. Kadının aldığı eğitimler ve kamudaki başarılarından ziyade ev işlerindeki başarısı ve anneliği takdire layık görülmüştür. Anneliğin, ulus inşa döneminde ulvileştirilmesi, kadınların evleri ile sınırlandırmıştır.

Dönem romanlarında, söz konusu milli dava ya da annelik olduğunda dönemin feminist kadın yazarları da son derece hassas bir tutum içinde olmuşlardır. Örneğin Ateş Böcekleri başlıklı eserinde kadın karakteri Hacer'i hukuk fakültesinden birincilikle mezun eden Nezihe Muhiddin, Hacer'in ilk davasında insanların kadın hukukçunun başarısına karşı olan taktirini biraz da Türk gençliğinin başarısı olarak tasvir etmiştir. Kadınların attıkları başarılı adımlarda uluslarına karşı faydalı olma düşüncesini görmek de mümkündür. Bu nedenle, yazarın eserlerinde feminizm ve milliyetçiliğin iç içe geçtiğini dile getirmek yerinde olacaktır (Sirman, 2006: Xviii). Ancak, kadın karakterini hukuk fakültesinden dereceyle mezun olurken anlatan yazar, erkek karakterini de edebiyat fakültesinden mezun ederek ilgi çekici bir hikâye de sunmaktadır. Dönem romanları incelendiğinde hukuk ve politika gibi alanlar daha çok erkeklerin faaliyet gösterdiği, edebiyat da kadınların serbest zaman etkinliklerinde sıkça işlenen bir alanlardır. Muhittin, alışılan cinsiyetçi yakıştırmaların dışına çıkarak feminist yönünü de net bir biçimde ortaya koymaktadır.

Kadınların eğitim hayatı romanlarda, çalışma hayatına oranla daha yoğun işlenmiştir. Dönem içinde kadın eğitime gösterilen ilgi gerek annelik görevinin daha iyi icra edilebilmesi gerekse ulusun çıkarlarına daha iyi hizmet edebilmek için çeşitli amaçlarla temellendirilmiştir. Nezihe Muhittin gibi Halide Edip Adıvar da feministliği kadar milliyetçi kimliğiyle ön plana çıkan bir yazar olarak eğitilmiş kadınların memleket meselelerine ilgi göstermeleri gerektiği üzerinde durmuştur. Yazar, Handan başlıklı romanında başkarakter Handan hakkında şu sözleri dile getirmektedir: "...Kendisince pek nazari bulduğu bu şeylerle uğraşmamı anlamıyor. Çarkları artık kirden, ihmalden ve kan pıhtılarından dönmek istemeyen ve belki bir gün zordan kırılacak olan bu memleketin makinesini görmüyor. Kendisi yeşil ve sessiz yuvasının dışında bir şey bilmek istemiyor. Anaları, büyük anaları gibi burada sessizce yaşayıp ölüren çevresinde bütün bir ırkın, bütün bir mülkün döküldüğünü, sefaletten, her fena ve çaresiz dertten döküldüğünü duymuyor bile! Bilmem neden bunun aksini istiyorum, ben de? Onu hangi kadın bilecekti? Yalnız bu öğrenimleri ciddi olan kızların bu noktada daha canlı, daha söz anlatılır olacağını ummuştum. Güya Handan bir vatansevermiş..." (Adıvar, 1977: 25-26). Handan, dönemin eğitilmiş, modern ve güçlü kadını temsil etmektedir. Aldığı eğitimlerle ulusal davada yer almaya çalışmış ve ulusu adına faydalı olabilmek için kendini geliştirmeye özen göstermiştir. Ancak, Handan hayatının ilerleyen dönemlerinde bireysel arzularının peşinden giderek kuzeninin eşine âşık olmuştur. Kendi mutluluğunu düşünmeye başlamıştır. Üstelik Handan, anne olmaya karşı isteksiz bir kadındır. Handan'ın bu tavrı, dönemin milliyetçi ruhuyla uyuşmamaktadır. Handan, romanın sonunda hastalanarak hayata veda etmektedir. Handan'ın hazin sonu romanda hak edilmiş bir ceza gibi anlatılmaktadır.

Adıvar'ın annelik olgusuna karşı olan hassasiyetini bir diğer eseri Kubbede Kalan Hoş Sada'da görmek mümkündür: "Kadının sayısız vazifesi var. Başlıcası kızlarını adamakıllı yetiştirmek". (Adıvar, 1991: 234). Yazar, burada kadınların en önemli görevlerinin annelik olduğunun altını çizerek dönemin milliyetçi kadınlık tanımının çok da dışına çıkmadığını göstermektedir. Üstelik "adamakıllı" kelimesini kullanması, henüz dilde feminist bilincin tam anlamıyla gerçekleşmediğini göstermektedir. Adıvar, her ne kadar feminist bir yazar olsa da ulusal inşa dönemin kutsallaştırılan annelik kurumuna karşı hassasiyetini korumaktadır. Burada belirtmek gerekir ki; dönem romanlarının çoğunda, annelik ve aile olgusuna ya da milli davaya karşı tutum sergileyen karakterler, romanın sonunda hastalık ve ölüm gibi bir nevi cezalarla işlenmektedirler.

Ulusal inşa döneminde kadınların eğitim imkanından yararlanmaları, çalışabilmeleri ve kamusal hayatta yer edinebilmeleri açısından da kilit bir öneme sahiptir. Ancak kamusal alanda yer almaları ve görünür kılınmaya başlamalarıyla beraber birer “süs objesine” dönüşebilecekleri endişesi de romanlarda sıkça işlenen bir konudur. Peyami Safa, Fatih-Harbiye başlıklı romanında şu sözleriyle kadınların modernliği yanlış anladıklarını ve gösterişe olan düşkünlüklerini anlatmaktadır: “... bizde medeniyet fikri, bir kültür meselesi olarak anlaşılmaz. Hele kadınlar bunu bir fantezinin hududu içinde görüyorlar”. (Safa, 2011: 90). Kadınların, modern sayılan uğraşları içselleştirerek değil şeklen takip ettikleri vurgulanır; “Medeniyet kadının gözlerine hitap eder. Kadınların çoğu ellerinin zarif bir hareketi için piyano çalarlar ve musiki onlar için güzel bir pozisyondan ibarettir.” (Safa, 2011: 110). Kılık kıyafet kanunu ile gelen değişikliklerle birlikte, Batı medeniyetlerini salt giyim kuşam açısından örnek alan kadınların süse olan düşkünlüklerini Şukufe Nihal de romanlarında eleştirmektedir. Yazar, günün yarısını ayna karşısında geçiren ve üstelik bunu erkekler için yapan kadınların, ruhen esir düşüklerini, Yakut Kayalar başlıklı romanında şu sözleriyle ifade etmektedir: “Muhitim bomboş... Heyecanlarımla alakadar olan kimse yok. Annem sakın, eski bir ev hanımı, babam eski bir mülkiye mütekaidi (emeklisi)... Birçok arkadaşım var, bazıları anneleri hoca tuttuğu için piyano çalıyorlar, bazıları da süs olsun diye kendileri heves ediyorlar. Etrafımda sanat ihtirası ile yanan, tutuşan ruhlar arıyorum. Bütün o küçükhanımlar bana birer taşbebek gibi geliyorlar. Arkadaş olamıyorum... Aile, cemiyet, kadın, çocuk, memleket, devlet, sefalet... Değişmeye muhtaç birçok hayat sistemi başımı altüst ediyor.” (Nihal, 2008: 62). Nihal, her ne kadar kadınların bireysel başarılarını önemseyen ve romanlarında kadınları destekleyen bir tutum içinde olsa da söz konusu ulus, annelik ve aile olduğunda, Muhittin ve Adıvar gibi ve hatta dönemin erkek yazarları gibi milliyetçi çizgiden uzaklaşmamaktadır.

Sonuç olarak, ulus inşa döneminde toplumsal cinsiyet yapısı romanlar üzerinde incelendiğinde dönemin birincil vatandaşları olarak görülen erkeklerin, arzuladıkları kadın imgesini eğitim ve inkılaplar aracılığıyla işlemeye başladığını belirtmek mümkündür. Kadınlar, kendilerinden beklenen birincil vazife olan anneliği daha iyi bir şekilde icra edebilmek, ev ekonomisine destek olmak ve ulusun medeniyet seviyesini yükseltmek adına eğitime yönlendirilmişlerdir. Amaç her ne olursa olsun, eğitim alma imkanına kavuşan kadınlar bilinçlenmişler ve kamuda kendilerine yer edinebilmişlerdir. Ancak, kadınların çalışma hayatına katılımları ve kamusal alanda tutunmaları çok da kolay olmamıştır. Tüm yazarların ortak bir noktası olarak da dönemin en feminist yazarlarında dahi yeri geldiğinde milliyetçi bakış açısının daha baskın olmasıdır. Bunun açıklaması ise, ulus inşa dönemi içerisinde olunması nedeniyle, hayatın her alanında hâkim ve öncelikli olanın ulus kimliğinin inşası ve dolayısıyla milliyetçiliğin olmasıdır.

4. Ulus İnşa Dönemi Romanlarında Kadınların Çalışma Hayatındaki Yeri

Kadınların çalışma hayatına entegrasyonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde başlayan eğitim ve modernleşme çabalarının ulus inşa sürecinde yürürlüğe giren inkılaplarla yasal boyut kazanması önemli bir aşamadır. Özellikle eğitim alanında yapılan reformlar kadınların kendilerini geliştirmeleri ve özgüven kazanarak kamusal alanda yer almaları konusunda cesaret kazanmalarını sağlamıştır. 8 Haziran 1936 tarihinde kabul edilen İş Kanunu ile kadınların çalışma koşulları ve şartları yasal güvenceye alınmıştır. Tıbbi muayene sonucu gebeliği kesinleşen kadınların doğumdan önce ve sonra olmak koşulu ile üçer hafta ve gerekli görüldüğü hallerde de altı haftadan on iki haftaya kadar izinli sayılacağı uygun görülmüştür. Ancak söz konusu izinlerin yasalda belirtilen süreleri aşması halinde çalışana ödenecek olan ücretin yarıya indirilmesi ve altı aylık zaman zarfında üç aydan az çalışılması halinde işverenin işçiyi işten çıkarabileceği yasalda belirtilmiştir. İş kanunu ile kadınların çalışma hakkı yasal bir çerçeve içine alınmıştır. İş Kanunu'nda kadınların çalışma koşullarının belirlenmesinde kadınların doğurganlık özelliği belirleyici olmuştur.

Kadınların çalışma hayatında yer almaya başlamasında, Balkan Savaşlarının da payı oldukça büyüktür. Savaşlarda, 1930 yılı sayımına göre yaklaşık bir milyon erkek hayatını kaybetmiştir. Hayatını kaybeden erkeklerin çalıştıkları alanlarda istihdam açığı olduğu gibi dul kalan kadınlar yaşamlarına devam edebilmek adına çalışmaya koyulmuşlardır. Üstelik aksayan ekonomik yapıyı dengelemek üzere kamusal alana çıkan kadınlar kendilerini kanıtlama fırsatını yakalamışlardır. Fakat, kadınlar nezdinde bu fırsat dönemi çok uzun sürmemiştir. Savaş koşullarının ortadan kalkması ile kadınlar, kendileri için uygun görülen sınırlara yani evlerine geri dönmek zorunda kalmışlardır.

Dönem romanlarında, kadınların çalışmaları eğitim konusu kadar romanlarda sıkça yer almamıştır. Kadınların çalışması daha ziyade inkılaplar ile hakları genişleyen ve kamusal alana katılımı artan kadın nüfusunun birer süs nesnesi haline gelmemesi ve toplumda oluşabilecek dejenerasyonu önlemek için tercih edilen bir hak olmuştur. Üstelik dönemin milliyetçi ruhu, kadınların çalışmalarını, kişisel gelişim ve ekonomik özgürlük boyutundan çok kadınların, inkılaplar ile edindikleri hakları ulusları için üstlerine düşen görevleri yerine getirebilmeleri yönünde bir araç olarak anlamlandırmıştır.

Halide Edip Adıvar'a göre de kadınların çalışması toplumda cinsiyet eşitliğini sağlamakla kalmayacağı gibi ulusun kalkınması ve gelişmesini de tetikleyecektir. Üstelik Adıvar, kadınları çalışmaya teşvik etme noktasında inkılaplardan önce girişimde bulunmaya başlamıştır. Türk'ün Ateşle İmtihanı isimli romanında şu diyaloga yer vermektedir: “Bana bakmak mı? Ben ekmeğe istemiyorum ki, koca istiyorum. İkimize de ben bakarım”. (Adıvar, 1994: 220). Romanda, Millî Mücadele döneminde cephe gerisinde çalışan kadın karakter, Adıvar'dan evlenmek için yardım istemektedir. Adıvar'ın yönelttiği soruya karşılık aldığı yanıt, Adıvar'ın toplumda görmeyi arzuladığı güçlü ve cesur kadın modeline uygun bir biçimde dile getirilmiştir.

Şukufe Nihal de romanlarında, kadınların çalışmaları konusunda, Adıvar'a benzer eleştirel diyaloglara yer vermiştir. Yazarın, Çöl Güneşi isimli romanında yer vermiş olduğu bu diyalog, toplumda kadınları çalışmaları konusunda hâkim olan geleneksel algıyı son derece sert bir biçimde yeren feminist yaklaşıma sahiptir: “... Ne yapayım, yavrum, bir erkeğin koluna dayanarak yaşamaktan azap duyuyorum. Başkası tarafından ağzıma verilmiş lokma, boğazımda kalıyor...” (Nihal, 2008: 130). Çalışma konusunda kadın ve erkek toplum tarafından farklı şekilde yargılanmaktadır; “Biliyorsun ki, ailem, kızlarının çalışıp para kazanmasını şerefiyle mütenasip görmüyorlardı. Benim para kazanmam ayıpmış da kocamın parası ile yaşamam, onun koluna asılmam ayıp değilmiş!”. (Nihal, 2008: 144). Nihal'in romanında kullandığı kelimeler ve kadınların çalışması hakkındaki yorumu, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin toplumda tartışılmaya başlandığını göstermesi açısından önemlidir.

Dönemin erkek yazarları ise romanlarında, kadınları çalışmaları konusuna neredeyse hiç değinmemişlerdir. Peyami Safa, kadın karakterlerini sadece ekonomik güçlük dönemlerinde çamaşır yıkamak, dadılık ve ev işleri gibi sınırlı alanlarda işlemektedir. Peyami Safa gibi Reşat Nuri Güntekin de kadınların çalışmaları konusuna yeterince ilgi göstermemiştir. Dudaktan Kalbe isimli romanında yazar şu satırlara yer vermiştir: “Bizim babamız sayılırsın ağabey... Başımız darda kalırsa elbette yine sen yardım edeceksin...” (Güntekin, 2006: 27). Romanda, bu sözleri dile getiren Melek, eşinin hapse girmesi üzerine ağabeyine sığınmaktadır. Çünkü, bir kadın olarak Melek'in tek başına ayaklarının üzerinde durup hayatını idame ettirebilmesi doğal karşılanmamaktadır. Bu düşünce şekli ise Melek'in fiziksel ya da zihinsel yetersizliğinden değil, geleneksel anlayıştaki kadınlık algısından kaynaklanmaktadır. Romanın ilerleyen sayfalarında ise Lamia isimli kadın karakter şunları söylemektedir: “Annemin bir ihtiyar sütnesi vardır. Galiba Beylerbeyi taraflarında bir yerde oturuyor, eğer sağsa ona yakın bir yerde oturacağım. Rahmetli beybabamdan kalan birkaç kuruş maaşımla kendimi ve çocuğumu

idareye çalışacağım... Hatta mümkün olursa çalışacağım Vedat Bey...". (Güntekin, 2006: 223). Lamia da Melek Hanım gibi dul kalmıştır. Çalışma ihtimalinden bahseden Lamia, söz konusu ihtimali son çare olarak görmektedir. Sınımlanacak bir kapı ve yardımcı olabilecek kimse kalmadığında çalışma planı yapmaktadır. Ancak, romanın sonunda Lamia, Vedat Bey ile evlenerek hayatını yine bir erkeğin kontrolü altına almaktadır. Bu bakış açısında geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin çoğaltıldığı görülmektedir.

Ekonomik özgürlüğü olmayan kadınlar, eşlerinden sonra genellikle çocuklarını hayata tutunacakları dayanakları olarak görmektedirler. Güntekin, Acımak isimli eserinde bu konuda şunları yazmıştır: "Annem beni okutup adam etmek için senelerce türlü mahrumiyete katlandı. El dikişi dikti, bekar çamaşırı yıkadı, türlü hakarete uğradı. Hepsine sabretti: 'Mürşit, inşallah bir gün adam olursun. Elin ekmek tutar. Garip annene evinde bir köşecik gösterirsin. Baban beni güldüremedi. İnşallah senin yüzünden gülerim". (Güntekin, 2018: 58). Burada yazar, kadın karakterini eşinden ayrı kaldığı zaman diliminde çocuklarına bakabilmek adına çalışırken işlemiştir. Kadın karakterin çalışma alanı ise yine kadınlara uygun görülen çamaşır yıkama işidir. Kadının çalışması, kendi ayakları üzerinde durması ve hem kendine hem de çocuklarına bakabilmiş olması doğal bir durum ve kadınlara örnek olabilecek güçlü bir eylem olarak gösterilmemektedir. Kadının, çalışma hayatı bir mecburiyet ve zavallılık olarak ele alınmıştır.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu da Anamın Kitabı adlı romanında, annesinden bahsederken benzer konuya değinmektedir. "Biliyorum; çünkü dadımın önünde dizlerine vurup 'son ümidim bu çocuğun istediğim gibi yetişip adam olmasındaydı. O da boşa çıktı. Ben ne talihsiz bir kadıncım' diye söyleniyordu". (Karaosmanoğlu, 2012: 90). Burada annesinin dile getirdiği endişe, çocuğunun geleceği olduğu kadar aynı zamanda kendi geleceğidir. Kadınları erkeklere muhtaç kılan geleneksel anlayış, erkeğin kadının hayatından ayrılması halinde kadınları erkek çocuklarına bağımlı kılmaktadır. Bu noktada, özellikle erkek çocuklar annelerinin gelecekleri için bir güvence olarak görülmektedir.

Fakat, Yakup Kadri Karaosmanoğlu Ankara romanında, Selma karakterinde dönemin geleneksel kadınlık tanımını sorgulamaya başlamaktadır. Selma, inkılaplarla başlayan özgürlükçü ulusal yapıda kadınların neden halen çalışma hayatına tam anlamıyla katılmadığını şu sözleri sorgulamaktadır: "Şu bizim, güya içtimai bir inkılabın öncüleri olduklarını zanneden okur yazar Türk kadınları demek istiyorum. İşte, bunların hepsi, boş yere hür, azad olmaktan mustarıptirler. Evde hiçbir faydamız, sokakta hiçbir faydamız kalmamıştır. Bir derin boşluk içinde dönüp duruyoruz. Nihayet, bana fizyolojik bir vazifeden mi bahsedeceksiniz? Çocuk yetiştirmek, aşk ve muhabbette erkeğin ideal eşi olmak? Adam siz de, bu da sürse sürse ancak bir yıl sürüyor. Ondan sonra, erkek kadından, kadın erkekten bıkıyor. Hem böyle olmasa bile ne çıkar? Kadın yalnız fizyolojik bir mahluk mu? Hayır; erkek ne kadar içtimai mahluksa kadın da o kadar içtimaidir. Ben, bize verdiğiniz 'courtisane (Dalkavuk, saray soylusu)' hüriyetini istemiyorum. Ben, erkekle her hususta eşitliği talep ediyorum". (Karaosmanoğlu, 2011: 156-157). Selma, ekonomik zorluk yaşamayan bir kadındır. Bu nedenle kadınların çalışmasında bir sorun teşkil etmeyeceği düşünülen temizlik, çamaşır yıkama gibi işlere gereksinim duymamıştır. Üstelik onun evinde bu işler için başka kadınlar çalışmaktadır. Aldığı eğitimi ve kazandığı hakları ulusuna daha faydalı bir şekilde değerlendirebilmek için romanda, derin bir sorgulama sürecine girmektedir. Sürecin sonunda Selma, çalışmak istediğini eşine söylemeye karar vermiştir. Bu yaklaşımı ise eşine vermiş olduğu çalışma kararını açıklamaktan öte eşinden izin almaktır. Eşiyle konuşurken de kelimelerini özenle seçmektedir. Aslında, kendi ayakları üzerinde durabilmek ve eşine muhtaç olmamak isteyen Selma, eşinin geleneksel erkeklik gururunu incitmemek için ulusa faydalı olmak istediğini vurgulayarak açıklamada bulunmaktadır.

Şukufe Nihal, çalışmayarak eşlerinin gelirleri ile hayatlarına devam eden kadınların toplumdaki cinsiyet eşitliğini bozduklarını ve kadınlık haysiyetini hiçe saydıklarını düşünmektedir. Çöl Güneş’inde çalışmak istemeyen kadınları ağır bir dille eleştirmektedir: “Zengin bir adamla evlenerek yan gelip oturmak, büsbütün kadını küçülten, hiçe indiren bir şey! Bunu da bir tarafa bıraktıktan sonra, kalıyor benim de kocam gibi para kazanarak, onun, insanlığına hâkim, haysiyetine hâkim bir arkadaş olmak!”. (Nihal, 2008: 146). Aynı romanda, Zehra karakteriyle örnek bir kadın modeli ortaya koymaktadır: “Zehra, her gün bir icat peşinde koşar, her gün ortaya yeni fikirler atar, altı aydan beri de Babıali’de bir kitaphane açtı, yeni zaman hanımı erkek gibi çalışmalı imiş”. (Nihal, 2008: 125). Burada yer alan erkek gibi ifadesi, toplumsal cinsiyet eşitliğine aykırı olmakla birlikte, yazar kadınların erkeklerle aynı işleri yapabileceklerini göstermek istemiştir. Söz konusu dönemde, kadınların erkeklerle kıyaslanabiliyor olması, kadınlar nezdinde güç ifade etmektedir. Üstelik, Zehra’nın esnaflık yapması ve ticaretle uğraşması, ulus inşa döneminde kadınlarda görülmeye alışık olunmayan bir durumdur. Feminist yönü kuvvetli olan Nihal, kadın karakterine öğretmenlik ya da hemşirelik gibi kadınlarda kabul edilmesi kolay olan bir meslek yerine alışlagelmedik bir meslek icra ettirerek fark yaratmaktadır. Oysa, Halide Edip Adıvar, kadınların çalışmalarını destekleyen ve kadınları bu konuda heveslendiren bir yazar olmasına rağmen, güçlü ve çalışan kadın karakterlerini daha çok öğretmen, hemşire ve hasta bakıcı gibi mesleki alanlarda işlemiştir. Ateşten Gömlek isimli romanındaki Ayşe karakteri dışında gerek savaş yıllarını konu alan romanlarındaki hasta bakıcı ve hemşire karakterleri ve gerekse de genel olarak kadınları öğretmenliğe özendiren üslubu ile Adıvar romanlarında, kadınları çalışma hayatına sınırlı bir alanda entegre etmiştir. Ulus inşa döneminde, özellikle sınıf öğretmenliği kadınlara yakıştırılan bir meslek olmuştur. Doğurganlık özelliği kadınların çocuklara daha iyi bakabileceği ve öğretebileceği düşüncesini doğurmuştur.

Kırsal bölgelerde yaşayan kadınlarsa, bahçe ve tarlalarda yoğun bir şekilde çalışmışlardır. Ancak, bu işler emek gücü içinde hak ettiği değeri görmemiştir. Tarlada, erkeklerden daha yoğun mesai harcayan kadınlar evin ekonomik kararlarını erkeklere bırakmak zorunda kalmıştır. Karaosmanoğlu, Anadolu köylerinde gözlemler yaparak yazdığı Yaban isimli romanında: “Kadınli erkekli, çoluklu çocuklu köylüler tarlalarından evlerine dönerken ...” ifadesine yer vererek kırsaldaki kadınların, çalışma hayatında yer aldığını göstermektedir (Karaosmanoğlu, 2012: 31). Fakat burada göz ardı edilmemesi gereken nokta, kırsalda tarla işlerinin çalışma hayatının bir parçası olarak görülmekten çok ev içi işin bir uzantısı olarak görülmesi ve kadın emeğinin yoğun olarak kullanıldığı bir alan olmasıdır.

Ulus inşa sürecinde, kadınların çalışma hayatına girmesi ile birlikte, toplumda iki ayrı kadın modeli gözlemlenmiştir. Kadınlar sosyal yaşamlarında ve özel hayatlarında alımlı, neşeli ve eğlenceli tavırlar içinde tarif edilirken; kamusal alanda yer alan kadınların cinsel kimliklerini askıya alarak, ciddi ve erkeksi tutum içine girdikleri görülmüştür. Kadınlar, kamusal alanda edinmiş oldukları özgürlükleri ve hakları kaybetmemek adına koyu renkli ve uzun tayyörleri, kısa saçları ve makyajsız yüzleri ile kendilerine sanki milliyetçi ve militan bir üniforma tasarlamışlardır. Ayrıca, kadınların korunması güdüsüyle kamusal alanda akraba olmayan karşı cinsler arası iletişimde akrabalık terimleri kullanmaya özen gösterilmeye başlanmıştır (Kandiyoti, 2011: 235-238). Bugün halen yaygın bir biçimde devam eden bu uygulama ile akraba olmadıkları halde birbiriyle iletişime geçen kadınlar ile erkeklerin dayı, amca, teyze, bacı ve kardeş gibi akrabalık sıfatları ile birbirlerine hitap etmelerinin, iletişimdeki cinsellik boyutunu ortadan kaldırdığı ve bu şekilde daha kolay ve rahat diyalog kurulduğu düşünülmektedir.

Şukufe Nihal ise kadınların çalışmaya başlamasıyla birlikte erkeksi tutum içine girdikleri yönünde dile getirilen yorumlara katılmamaktadır. Yazar, Çöl Güneşi isimli romanında bu konudaki fikrini şöyle dile getirmektedir: “Bazılarının zannettiği gibi, bu

hanımlardan hiçbiri de ruhan erkekleşmedi. Şu veya bu türlü işin cinsiyete tesir etmesi oldukça manasız bir fikir... tabiatın büsbütün ayrı duygularla yarattığı insani kıyafeti, iş gibi küçük şeylerin değiştireceğine inanmak gülünç değil mi? Allah erkeği, kadını yaratırken birbiri için sonsuz bir cazibe kuvveti yarattı, lakin erkek şu işi görsün, kadın bu işi görsün diye bir tasnif yapmadı.” (Nihal, 2008: 152). Nihal, kamudaki kadınların erkekleşmediğini ifade ederken aynı zamanda işlerin kadınlığa ya da erkeklığe uygun olacak şekilde ayrılmadığını da eklemektedir. Yazara göre, erkekler, kadınlar çalışmaya başladıktan sonra onların üstündeki otoritelerinin azalacağı ya da yok olacağından endişe duymaları sebebiyle kadınların çalışma alanlarını dar tutmaktadırlar.

İşverenler nezdinde kadınların tercih edilmemesi ise doğurganlık özelliği sebebi ile daha fazla izin kullanacağı düşünülen kadınların pahalı işgücü olarak görülmeleri ve geleneksel anlayışta yer etmiş olan kadınların duygusal ve zayıf olduklarına dair yanlış kabullerdir. Fiziken, ahlaken, ruhen ve iraden zayıf olduğu varsayılan kadınların iş hayatında doğru kararlar veremeyecekleri inancı kadınları istihdam alanında ikincil konuma itmektedir. Ayrıca, ekonomik zayıflık ve sınırlı istihdam imkânı, aile reisi olarak görülen erkeklere öncülük tanımıştır. Bu anlayışın oluşmasında, sanayi devrimi ve kentleşme gibi tarihsel olayların etkisi temel noktalar kabul edilmektedir. Ancak, tarihsel perspektifte bakıldığında ilk olarak toplayıcı toplumlarda ekonomik gücü elinde tutanın kadınlar olduğu ve zamanla üretim araçlarının bulunmasıyla söz konusu araçları kol gücüyle kullanabilen erkeklerin ekonomik gücü ele geçirdiği bilinmektedir (Engels, 2008: 78-88). Bu durum, ekonomik hayatın içinde bulunmanın ve kazanç sağlamanın ekonomik güç ile birlikte toplumsal gücü de beraberinde getirdiğini ortaya koymaktadır. Toplumsal yapının özelliklerinin belirlenmesinde içinde bulunulan dönemin koşulları kadar ekonomik sistemin etkisi de son derece önemlidir. Bu nedenle, kadınlar ekonomik hayatın içinde ne kadar geniş bir yer edinirler ve ekonomik güçlerini arttırlırlarsa toplumsal yerleri de daha fazla önem kazanacaktır.

Sonuç olarak, dönem romanları genel hatları ile incelendiğinde cinsiyetçi bir mesleki dağılım yapıldığını görmek mümkündür. Kadınlara sınırlı ve az sayıda meslek yakıştırılırken, çoğu zaman kadınların bu işlerde çalışabilmeleri eşlerinin iznine tabi kılınmış ya da dul kaldıklarında son çare olarak görülmüştür. Halide Edip gibi yazarlarsa, kadınların çalışmalarını ekonomik özgürlük bağlamından ele almak yerine daha ziyade ulusa fayda sağlama noktasında vurgu yapmıştır. Şukufe Nihal ise toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve kadınların erkeklerin boyunduruğundan kurtulması adına dönem yazarlarına kıyasla daha cesur bir dil kullanmıştır.

5.Sonuç

Ulus inşa dönemi henüz bugünkü anlamda toplumsal cinsiyet algısının oluşmadığı ve toplumun erkeklik-kadınlık üzerinden tanımlandığı bir döneme işaret etmektedir. Kurtuluş Savaşı'nda asker olarak görev alan ve devletin kuran erkeklerin ulusun birincil vatandaşları olarak görüldüğü dönemde, kadınlarsa ulusun ikincil vatandaşları olarak kalmışlardır. Ancak, ulus inşa dönemi gerek inkılaplarla gerekse dönemin genel hatlarını ve ruhunu belirleyen milliyetçi ideolojinin etkisiyle en çok kadınların yaşamlarında dönüşüm başlatmıştır. Bir taraftan ulusun medeniyet seviyesini simgeleyecek eğitilmiş ve modern kadın imgesi yaratılmaya çalışılırken; diğer taraftan ulusun geleceği annelik vasfı kapsamında kadınların sorumluluğuna bırakılmıştır.

Ulus inşa döneminde kadınların çalışmasında yasal bir engelin bulunmaması ve hatta yeni kadın imgesi tanımı içinde kamusal alanda kadınların daha fazla yer almasını teşvik eden modernlik unsurlarına rağmen kadınların çalışma yaşamında düşük oranda yer almalarının altında yatan temel sebep geleneksel anlayış ve annelik faktörü olmuştur. Kadınlara aile içinde

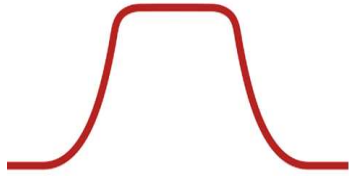
kurucu ve yapıcı bir rol tanımlanmış olması, gelecek nesli yetiştirme sorumluluğu, milli ve kutsal görevler, kadınların çalışma hakkını ikinci plana atmasına sebep olmuştur. Kadınlar, tüm bu görünür olmayan ayrımcılıklar neticesinde, bireysel özgürlüklerini ve temel vatandaşlık haklarını kullanmaya karşı isteksiz, hevesiz ve kaygılı olmuşlardır.

Tüm bu saptamalar dönemin romanlarında, roman karakterlerinin konuşmaları ve başlarına gelenler vasıtası ile okuyuculara aktarılmıştır. Dönem yazarlarının bir kısmı gelenekselci bir bakış açısını benimseyerek kadınların çalışma hayatına dahil olmasını kötülerken, daha feminist perspektifle yaklaşan yazarlar bunu teşvik etmeye ve normalleştirmeye çalışmışlardır. Her iki grupta da göze çarpan ortak nokta ise, milliyetçiliğin dönem romanlarında ve yazarların bakış açılarında, öncelikli hassasiyet olmasıdır. Toplumsal cinsiyete duyarlı yazarlar dahi, milliyetçiliği daha ön planda tutmuş, kadınları öncelikle milletin bir parçası olarak, daha sonra kadın olarak ele almışlardır. Örnek çalışmaların ulus inşa süreci kapsamında seçilmesinin bir sonucu olarak, dağılmış bir imparatorluk sonrasında yeni kurulan cumhuriyetin yaratmaya çalıştığı milliyetçilik sürecinde olunması, bu durumu açıklamaktadır.

Kaynakça

- Adıvar, H. E. (1977), *Handan*, 13. bs., Atlas Kitabevi: İstanbul.
- Adıvar, H. E. (1991), *Kubbede Kalan Hoş Sada*, 3. Bs., Atlas Kitabevi: İstanbul.
- Adıvar, H. E. (1994), *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, 11. bs., İstanbul: Atlas Kitabevi.
- Aktaş, Ş. (1998), "Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı Hakkında", *Cumhuriyet IV. Kültürel Değerlendirme*, Ankara.
- Anderson, B. (2017), *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 9. bs., Çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları.
- Atay, F. R. (2004), *Zeytindağı*, İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Bayram, S. (2011), Tarih Boyunca Kadın ve Türk Edebiyatında Değişen Kadın İmgesi, *Köprü Dergisi*, S. 113, Kış.
- Beauvoir, S. de (1980), *Kadın: Genç Kızlık Çağı I*, Çev. Bertan Onaran, 5. bs., İstanbul: Payel Yayınları.
- Berktaş, F. (2015), *Tarihin Cinsiyeti*, 5. bs., İstanbul: Metis Yayınları.
- Bingöl, O. (2014), Toplumsal Cinsiyet Olgusu ve Türkiye'de Kadınlık, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 16 (Özel Sayı I), s. 108-114.
- Brenner, J. (2012), *Sınıf Siyaseti ve Kadın*, Çev. Dafne Yeşilsu, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Butler, J. (2014), *Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi*, 4. bs., İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakır, S. (2013), *Osmanlı Kadın Hareketi*, 4. bs., İstanbul: Metis Yayınları.
- Direk, Z. (2009), Simone de Beauvoir: Abjeksiyon ve Eros Etiği, *Cogito Dergisi*, Yapı Kredi Yayınları, S. 58, Bahar.
- Donovan, J. (1997), *Feminist Teori*, Çev. Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek, Fevziye Sayılan, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Engels, F., *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Çev. Kenan Somer, 14. bs, Ankara: Sol Yayınları.
- Erkol, Ç. G. (2011), Osmanlı -Türk Romanından Çağdaş Türk Romanına Kadınlık: Değişim ve Dönüşüm, *Türkiyat Mecmuası*, C.21, Güz.
- Gazel, A. (2006), *Yakup Kadri'nin Romanlarında Kadınlar*, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Mehmet Tekin, Türkiye Cumhuriyeti Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Konya.
- Gellner, E. (2006), *Uluslar ve Ulusçuluk*, Çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan, 2. bs, İstanbul: Hil Yayınları.
- Gülendam, R. (2006), *Türk Romanında Kadın Kimliği: 1946-1960*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.
- Güntekin, R.N. (2006), *Dudaktan Kalbe*, 25. bs., İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Güntekin, R. N. (2018), *Acımak*, İstanbul: İnkılap Yayınları.

- Kancı, T. (2015), “Türkiye’de Eğitim, Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Noktaları”, *Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyet*, Haz. Coşar S., Özman A., İstanbul, İletişim Yayınları.
- Kandiyoti, D. (2011), *Cariyeler, Bacular, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, Çev. Aksu B., Sayılan F., Tekeli Ş., Tapınç H., Özbay F., 3. bs., İstanbul: Metis Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2011), *Ankara*, 28. bs., İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K.(2012), *Anamın Kitabı*, 10. bs., İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2012), *Yaban*, 65. bs., İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kocaer, S. (2006), Argo ve Toplumsal Cinsiyet, *Milli Folklor Dergisi*, S. 71.
- Naci, F.: *100 Türkiye’de Roman ve Toplumsal Değişme*, İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Nihal, Ş. (2008), “Çöl Güneşi”, *Bütün Eserleri 2*, Haz. Yaprak Zihnioğlu, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Nihal, Ş. (2008), “Yakut Kayalar”, *Bütün Eserleri 2*, Haz. Yaprak Zihnioğlu, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Öngen, B.&Aytaç, S. (2013), “Üniversite Öğrencilerinin Toplumsal Cinsiyet Rollerine İlişkin Tutumları ve Yaşam Değerleri İlişkisi”, *Sosyoloji Konferansları*, No:48.
- Safa, P. (2011), *Bir Tereddüdün Romanı*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Safa, P. (2011), *Fatih-Harbiye*, 4.bs., İstanbul: Alkım Yayınları.
- Safa, P. (2012), *Canan*, İstanbul: Alkım Yayınları.
- Saraç, S. (2013), “Toplumsal Cinsiyet”, *Toplumsal Cinsiyet ve Yansımaları*, Haz. Lerzan Gültekin, Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları.
- Sirman, N. (2006), “Nezihe Muhiddin’i Tanımak”, *Nezihe Muhiddin Bütün Eserleri*, Haz. Yaprak Zihnioğlu, Cilt: 1, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Türkeş, Ö. (2017), “Milli Edebiyattan Milli Romanlara”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, Cilt 4, 5. bs., İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2015), *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 3. bs., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yalçın, A. (1998), “Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı Genel Değerlendirme”, *Cumhuriyet IV. Kültürel Değerlendirme*, Ankara.
- Yıldırım, S.& Temizarabacı Y. Y. (2015), “Üç Tarz-ı Tahayyül: Halide Edip Adıvar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Peyami Safa’nın Ütopycı Gelecek Kurgularında İdeoloji ve Toplumsal Cinsiyet”, *Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyet*, Haz. Simten Coşar, Aylin Özman, İstanbul: İletişim Yayınları.

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(4), 306-329.

First Submission: 01.11.2021

Revised Submission After Review: 03.12.2021

Accepted For Publication: 07.12.2021

Available Online Since: 31.12.2021

Research Article

The Interaction Between Brand Image, Brand Attachment and Brand Loyalty in Green Branding Context: The Mediating Role of Customer Engagement

İlkin Yaran Ögel¹

Abstract

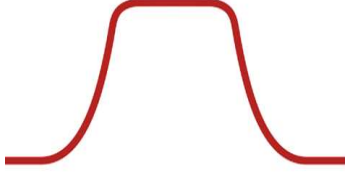
As environmental problems are dramatically alarming the world, environmental issues have become the primary concerns of both consumers and companies. To please the environmental wants of consumers, many companies have to adopt green solutions today. Green brands are one of these solutions. Nevertheless, little has been known about the green brands. In this sense, this study attempts to explore the interaction between brand image (BIm), brand attachment (BAtt), customer engagement (CEn) and brand loyalty (BLo) within the scope of green brands as previously untapped context. In this study while brand image is determined as independent variable; customer engagement is specified as the mediator variable which mediates the link between brand image and brand attachment. Data were gathered from 428 participants through convenience sampling method. To examine the links between the variables in the suggested model, structural equation modelling was utilized. The results regarding the study bring out that brand image for green brands significantly influences customer engagement and brand attachment in a positive way; customer engagement has also a significant positive influence on brand attachment for green brands; and brand attachment for green brands significantly affects brand loyalty toward these brands in a positive way. In addition, partial mediating influence of customer engagement on the link between brand image for green brands and brand attachment was found significant. These findings also ensure applicable insights to practitioners, who are responsible for promotion of green brands, by emphasizing the importance of increasing brand image, customer engagement and customer attachment to generate loyal green customers.

Keywords: Brand Image, Brand Attachment, Brand Loyalty, Customer Engagement, Green Brands

JEL Codes: M19, M30, M31

¹ Research Assistant, PhD, Department of Business Administration, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Afyon Kocatepe University, ilkinyaran@aku.edu.tr,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3414-753X>

* "The permission has been obtained from the Ethics Committee of the University of Afyon Kocatepe with a decision on the date of 17.12.2021."

Araştırma Makalesi

Yeşil Markalaşma Bağlamında Marka İmajı, Marka Bağlılığı ve Marka Sadakati Arasındaki İlişki: Müşteri Katılımının Aracılık Rolü

İlkin Yaran Ögel¹

Öz

Çevresel sorunlar dünyayı daha fazla harekete geçirdikçe, çevresel meseleler hem tüketicilerin hem de işletmelerin temel endişelerinden biri haline gelmektedir. Müşterilerin çevresel istek ve ihtiyaçlarını tatmin etmek için birçok işletme günümüzde yeşil çözüm önerileri geliştirmek zorunda kalmıştır. Yeşil markalar da bu çözüm önerilerinden biridir. Ne var ki yeşil markalar ile ilgili çok az şey bilinmektedir. Bu bağlamda bu çalışma, yeşil markalar bağlamında marka imajı, marka bağlılığı, müşteri katılımı ve marka sadakati arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada, marka imajı bağımsız değişken olarak belirlenirken, müşteri katılımı, marka imajı ve marka bağlılığı ilişkisine aracılık eden aracı değişken olarak belirlenmiştir. Çalışmanın verileri 428 katılımcıdan kolayda örnekleme yoluyla toplanmıştır. Önerilen modelde bulunan değişkenlerin arasındaki ilişkileri incelemek için yapısal eşitlik modeli kullanılmıştır. Çalışmanın bulguları, yeşil markalar için marka imajının müşteri katılımı ve marka bağlılığını anlamlı bir şekilde ve olumlu yönde etkilediğini; müşteri katılımının yeşil markalar için marka bağlılığını anlamlı ve olumlu yönde etkilediğini ve marka bağlılığının da marka sadakatini anlamlı ve olumlu bir şekilde etkilediğini göstermiştir. Ayrıca, marka imajı ve marka bağlılığı arasındaki ilişki üzerinde müşteri katılımının anlamlı bir şekilde kısmı aracılık etkisi olduğu bulunmuştur. Bu bulgular, yeşil sadık müşteriler yaratılmasında marka imajının, marka bağlılığının ve müşteri katılımının artırılmasının önemini vurgulayarak yeşil markaların pazarlanmasından sorumlu olan yöneticilere önemli katkılar sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Marka İmajı, Marka Bağlılığı, Marka Sadakati, Müşteri Katılımı, Yeşil Markalar

JEL Kodlar: M19, M30, M31

¹ Dr. Araştırma Görevlisi, İşletmeBölümü (İngilizce), Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, , ilkinyaran@aku.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3414-753X>

1. Introduction

Environmental issues which lead to growing green consciousness for consumers due to major environmental problems has encouraged them to be more sensitive about what they consume. Besides, environmental problems threatening all over the world like global warming, climate crisis and pollution has made sustainability as one of the vital business goals for companies (Lubin and Esty, 2010). Thus, sustainability concern drives companies to take action toward adopting green innovation methods (Pfeffer, 2010). Today, growing number of companies are converting their business-related processes to be environmentally-friendly, and so this leads to a paradigm shift in business thinking toward ensuring well-being of society and environment in the long run (Ahmad and Thyagaraj, 2015). Accordingly, increase in concerns toward environment-related issues has motivated companies to offer green solutions to the consumers by employing green management approaches for a few decades (Berrone et al., 2017). Green marketing and green branding are one of the phenomena which is the part of these solutions as an outcome of efforts made for sustainability.

Today, the popularity of green products among consumers is increasing in the society (Raska and Shaw, 2012). Depending on its growing popularity, increasing number of consumers give preference to possess environmentally-friendly goods and services (Cronin et al., 2011). “Being green perspective” has been also increasingly adopted by contemporary companies as a recent approach because not only for increase in consumer preferences toward these brands but also to generate and maintain good relationship with the community and manage their costs effectively (Kassaye, 2001). Thus, today, companies are eagerly trying to do their best to create, maintain and deliver value to customers by satisfying their environmental needs or wants, as well. In this process, “being green” can also adopted by companies when they are designing their product, packaging, distribution channel and communication strategies which enable them to differentiate their products in the marketplaces.

In this context, as well as green marketing, green branding which focuses on establishing brands that environmental values constitute its essence has become important in terms consumers and companies (Insch, 2011). Particularly for consumers who have concerns about the protection of the environment, green brands seem more appealing to buy (Ahmad and Thyagaraj, 2015). In addition, as regard to companies, green brand may raise unique selling proposition for their products and services, contribute to their corporate image (Fraj-Andre's et al., 2008), and expand their competitive advantage (Chen et al., 2006).

Since it is regarded as a considerable academic research topic, green marketing has been examined and conceptualized thoroughly by several research for a few decades (e.g., Chamorro et al. 2009; Kilbourne 1998). Thus, many academic studies have made important contributions to relevant literature by discovering consumers' green attitudes and buying behavior; markets for green products; green market segmentation; green positioning and green marketing mix program (e.g., Akehus et al., 2012; Boztepe, 2012; Pickett-Baker and Ozaki, 2008). Drawing upon the persistent literature, it can be concluded that research on green marketing has been particularly concentrated on green consumer (e.g., Bohlen et al., 1993; Rowlands et al., 2003; Scherhorn, 1993; Shrum et al., 1995); recycling behaviors (e.g., Biswas et al., 2001; McCarty and Shrum, 1994); green communication (e.g., Mohr et al., 1998; Chan, 2000) and green marketing concepts and strategies (e.g., Crane, 2000; Pujari et al., 2003).

On the other hand, although there is a growing increase in demand of green brands, only a few number of studies has concentrated on green branding (Chen, 2010). Accordingly, despite its increasing importance in marketing literature, green branding has received less academic attention. In relevant literature, green branding has been examined with respect to green

purchase intention, green brand knowledge, attitude toward green brand and green brand positioning (e.g., Huang et al., 2014); green brand equity (e.g., Chen, 2010); green packaging (e.g., Chen et al., 2017); and negative aspects of green branding such as greenwashing (e.g., Akturan, 2018). Thus, by integrating green and brand from consumer perspectives, green branding has still provided a previously untapped context to examine the customer-brand interactions with respect to several brand-related constructs.

Building on the foregoing, this present study aims to research the interaction between brand image (BIm), brand attachment (BAtt), customer engagement (CEn) and brand loyalty (BLo) for green brands as a previously unused context. The findings of the study provide both managerial implications and contributions to the relevant literature in many aspects. First, the extant research on green branding is extended by affording an integrable conceptual framework that unites BIm, BAtt, BLo and CEn in green branding context simultaneously. Second, it is contributed to existing research by disclosing the mediating effect of CEn on the link between BIm and BAtt in terms of green brands. Third, it is suggested applicable implications to marketers and brand managers to generate loyal green consumers by emphasizing the importance of creating positive green BIm, CEn and BAtt through right communication and positioning strategies.

The remaining of the study is designed as follows. First, the relevant literature on green branding, BIm, BAtt, CEn, BLo and associations between them are investigated. Then, conceptual model of the study is suggested and hypotheses are established. Afterwards, methodology of the study is explained precisely. In the following part, the findings of the study are displayed and discussed elaborately. Finally, conclusions and both theoretical and managerial implications are presented and limitations of the study and recommendation for future studies are remarked.

2.Literature Review

2.1. Green Branding

Since the environmental problems like global warming and climate crisis arising due to increase in economic and industrial activities have dramatically influenced all over the world, sustainability has turned into one of the primary concerns of everybody. In this process, environmental concerns of the consumers have encouraged them to give more attention to purchase decisions, and so companies have required to take some measures to offer green products instead of traditional ones (Ahmad and Thyagaraj, 2015). Accordingly, the requirement for a change toward producing and consuming green goods and services has considerably increased in terms of companies and consumers, respectively. As a result, starting from the developed ones, most of the countries in the world have adopted ecological green marketing as an approach for a few decades (Sarkar, 2012).

From the marketing standpoint, green marketing consists of several activities from production process to packaging, advertising and even branding (Polonsky, 1994). Accordingly, initiated by the definition of marketing, green marketing is more likely to be stated as holistic management processes designed to create, maintain and deliver exchanges to please consumer needs and wants with a minimum harmful burden on environment, and in a sustainable and profitable manner (Peattie, 1995). Main motivation behind the green marketing is to decrease manufacture of goods which cause environmental pollution, and to enhance awareness for new ecological product groups (Sarkar, 2012). In this context, educating consumers and make them willing to buy green products are the primary purposes of green marketing (Grant, 2008).

As regard to companies, green marketing can be delineated as a process which consists of designing, pricing, distributing and promoting the products which will not damage the environment (Pride and Ferrel, 2004). Besides, as regard to consumer, green marketing can be identified as being a consumer who avoids to buy products that potentially pave the way for danger for the consumers' or others health; harm to the environment along their production or consumption; dispensable waste; and handling of materials stemmed from species in threat or doing cruelty to animals (Elkington, 1994). Today, many consumers think that green marketing is just about promotion of products that have terms like recyclable, renewable, ozone friendly and eco-friendly, indeed it is more than it (Polonsky, 1994). In general, as a novel and evolving concept, green marketing can be described as promotion of green and eco-friendly products that satisfy the well-defined eco-standard norms as regard to eco-labelling and eco-foot-printing (Sarkar, 2012). In this context, it is regarded as an approach which can be applied to services, as well as to both consumer and industrial goods (Roberts and Bacon, 1997).

Recent years, green marketing has increasingly employed as a strategic tool for improving brand image and managing sustainable development (Banytė & Gadeikienė, 2008). In addition, studies in pertinent literature also demonstrate that consumers are ready to give more money for eco-friendly goods (e.g., D'Souza et al., 2004; Laroche et al., 2001; Maxwell et al., 2000). In this sense, as well as green marketing, green branding has increasingly become one of the other approaches that the marketers and brand managers have adopted recent years. Initiated by the branding definition, green branding may also be delineated as a process for establishing a brand which can be easily identified and differentiated from the competitors' brands in marketplace (Danciu, 2015). Besides, the main emphasis behind the green branding is to establish a green brand which has environmental values (Insch, 2011).

Creating, facilitating and managing green brands are strategically important tasks for companies because green brands provide several advantages to both consumers and organizations in several aspects. First, together with green marketing, green branding enables companies to decrease their operating expenses (Yakhou and Dorweiler, 2004) and to use resources effectively (King and Lenox, 2001). Second, green branding allows companies to gain more competitive advantage (Valentine, 2010). Third, the more companies offer brands that satisfy environmental concerns of the customers, the more the customers will prefer these brands to buy (Kang and Hur, 2011). As a result, companies' profit will increase as well as the well-being of customers, society and environment increase.

In such context, the primary task for companies is to discover the opportunities to develop their products on the basis of environmental references to build up strong brand equity (Chen, 2010). Nevertheless, growing recognition of environmentally-friendly good has generated severe competition in the markets in which there is an increase in the number of companies either manufacturing eco-friendly goods and services or embarking upon green brands to draw the attention of environmentally consciousness customers (Kang and Hur, 2011). Accordingly, just concentrating on functional attributes of environmentally friendly products will not be enough for companies in this fierce competition to provide and maintain customer loyalty. Therefore, companies should focus on branding and strategic brand management processes to discriminate their eco-friendly products from the others in the marketplace.

To increase green brand equity, companies have to increase positive BIm and awareness for green brands (Chen, 2010). Besides, they should also focus on ensuring BAtt and CEn to create and maintain BLo. In the literature, there are several research testing the link between BIm and CEn (e.g., Islam and Rahman, 2016); BIm and BAtt (e.g., Chen et al., 2017); CEn and BAtt (e.g., Li et al., 2020); and finally, BAtt and BLo (e.g., Lee and Workman, 2015) in

different contexts. Therefore, since there is no research testing interaction between these constructs in green branding context before, green branding provides a sound ground to examine interaction between brand image, brand attachment, customer engagement and brand loyalty.

2.2. Brand Image, Brand Attachment, Customer Engagement and Brand Loyalty

Brand image (BIm) is one of the core concepts which has still taken more academic interest in extant marketing literature (Cho et al., 2015). It is often considered as an essential component of brands, and it enables brands to be differentiated from the competitors' brands (Aaker, 1996). BIm is regarded as one of main elements of customer-based brand equity as well as brand awareness, brand loyalty and perceived quality (Chen and Chang, 2012). In relevant literature, BIm can be delineated as a group of brand associations which take a place in memory of consumers regarding a brand in meaningful way (Aaker, 1991). In other words, it can be designated as the total perceptions of consumers toward particular brands as a reflection of associations held in memory of consumers (Dobni and Zinkhan, 1990; Leone et al., 2006). In this context, BIm reflects the brand, builds relationship with the customers, and makes them to effortlessly judge and feel the brand (Wood, 2004). Accordingly, many companies have tried to do their best to generate a positive brand image for their brands.

Brand attachment (BAtt) is one of the other sound and salient constructs in marketing literature. Based on attachment theory by John Bowlby, attachment can be portrayed as a reason that makes individual to cultivate a bond with an attachment figure (Japutra et al., 2014). In branding context, brand takes the place of attachment figure (Fournier, 1998). Accordingly, in relevant literature, BAtt can often be delineated as the extent of the cognitive and affective ties linking the brand with the consumer's self (Park et al., 2016). BAtt may also be regarded as a kind of self-extension (Kleine & Baker, 2004) because consumers extend their "self" to brands as their possessions (Belk, 1988). In this context, brand attachment demonstrates the extent of how consumers are related with brands (Schmitt, 2012), which potentially determines the extent of brand love, trust and loyalty of customers towards brands (Loureiro et al., 2012). Therefore, as well as brand image, generating BAtt is important for companies. Nevertheless, BAtt can develop over time on basis of interaction between brands and customers (Thomson et al., 2005). In this process, BAtt can be enhanced by letting consumers to go after their goals, by pleasing them through hedonic brand experiences, and by affording brand meanings which lead to symbolic self-expression for them (Park et al., 2008).

Customer engagement (CEn) is also one of the recent evolving constructs to explain customer-brand relationships in the marketing literature (Brodie et al., 2011). In relevant literature, numerous terms have been employed to state engagement such as "customer engagement" (e.g., Vivek et al., 2014); "consumer engagement" (e.g., Dessart et al., 2015); "customer brand engagement" (e.g., Hollebeek, 2011); "consumer brand engagement" (e.g., Hollebeek et al., 2014); and "brand engagement" (e.g., Keller, 2013; Sprott et al., 2009). This study particularly concentrates on CEn for green brands. In this context, CEn refers to the degree of cognitive, emotional and behavioral investment of consumers in particular brand interactions (Hollebeek, 2011). Alternatively, CEn can be also described as a psychological condition which appear by favor of co-advocative and interactive experiences of customer with a brand (Brodie et al., 2011). As well as BIm and BAtt, CEn has an influence on consumer behavior (Gambetti and Graffigna, 2020). Therefore, besides marketing scholars, CEn has gained attention from marketing practitioners, as well.

Finally, brand loyalty (BLo) refers to the attachment that customers have to specific brands (Aaker, 1991). BLo can also be defined as an intensely felt commitment to re-purchase

the favored product consistently over time (Oliver, 1999). In this sense, BLo can be readily associated with repetitive purchase intention and buying behavior of customers toward specific brands (Jagdish and Sheth, 1974). In recent times, keeping existing customers at hand is increasingly accepted as cost effective method compared to gaining new customers (Anderson and Mittal, 2000). In addition, having loyal customers ensures benefits to the companies in several aspects. First, loyal customers are the advocators of the brands and they defend the brands against any attacks (Shoemaker & Lewis, 1999). Second, they are more likely to recommend the brands to their acquaintances through positive word of mouth communication (Roy et al., 2016). Finally, customers have always re-purchase intentions toward the same brands (Ahmed, 2011). Therefore, companies are increasingly seeking the ways to retain customers at their hand by establishing loyalty toward their brands.

3. Conceptual Model and Hypotheses

3.1. The Link between Brand Image (BIm) and Customer Engagement (CEn)

Based on BIm definition, BIm for green brands can be defined as perceptions of consumers held in their memories regarding the green brands, which are related to environmental concerns and commitments (Chen, 2010). Since strong, favorable and unique brand image will lead to formation of better associations in consumers' mind (Keller, 2013), green BIm also enables consumers, whose priority is being green consumer, to be eagerly involved in and build strong relationship with the green brands. In this context, positive BIm of green brands may motivate environmentally consciousness consumers to more use these brands and recommend them to others, which in turn CEn. Besides, in relevant literature, characteristics of the brands are also treated as one of the main factors of CEn (Van Doorn et al., 2010). As regard to green brands, since being environmentally friendly and sustainable (Chen, 2010) are their outstanding characteristics, green brands may also lead to CEn particularly for consumers who have environmental concerns. Thus, when BIm seems to be appealing for environmentally consciousness consumers in terms of enriching their self-identity and self-image, they can potentially more engage with the brand (Hansen and Jensen, 2009). Relevant literature also states that there is a positive link between BIm and CEn (e.g., Hollebeek, 2011; Islam and Rahman, 2016). Thus, based on extant literature, we postulate that there is a positive influence of BIm on CEn.

H₁: Brand image (BIm) for green brands has a significant positive impact on customer- engagement (CEn)

3.2. The Link between Customer Engagement (CEn) and Brand Attachment (BAtt)

CEn denotes personal connections of customers with a specific brand and these connections are manifested via cognitive, affective and behavioral actions out of the buying settings (So et al., 2014). In this context, CEn is treated as actions of customers for building emotional bonds with brands (Sashi, 2012). On the other hand, BAtt is the both affective and cognitive tie attaching the brand with the self of the customers (Park et al., 2006). So, it can be developed over time by enriching consumers' self through the experience (Park et al., 2008). Since CEn is a type of behavioral expression (Van Doorn et al., 2010), experiencing and preferring to use the green brands are also included in CEn which leads to increase in consumers' self. In relevant literature, it is also displayed that CEn increases the self-brand collection which is treated as one of the extents of BAtt (Park et al., 2010). Thus, drawing upon the literature, we propose that customers who are actively and eagerly engaged in green brands

can develop cognitive and affective ties with these brands. In other words, CEn increases the BAtt. Hence, we posit that;

H₂: Customer-engagement (CEn) for green brands has a significant positive influence on brand attachment (BAtt)

3.3.The Link between Brand Image (BIm) and Brand Attachment (BAtt)

A brand with a strong BIm is frequently associated with higher value by consumers (Richardson et al., 1994). This makes BIm important for consumers who use brands to mirror their identities through symbolic meaning of consumption (Lau and Phau, 2007). Accordingly, consumers can more prefer brands that represent their self-image (Wattanasuvan, 2015) and self-concept (Liu et al., 2008). Thus, the more the brand is congruent with their self-concept, the more consumers can create stronger emotional bonds with these brands (Aaker, 1997). On the other hand, BAtt can be established by improving customers' self by the way of the experience regarding brand's main ideology or values and allowing them to chase their goals (Park et al., 2008).

As regard to green brands, the BIm can be delineated as consumers' total perceptions toward the brand whether it has environmentally sustainable and friendly values (Chen, 2010). So, in order strengthen BIm toward their green brands, companies must enable their customers to think that their brands are environmentally friendly and sustainable (Chen and Chai, 2010). As seen in relevant literature that the core values of green brands are being environmentally friendly and sustainable. In this sense, if consumers believe that the BIm of green products matches their self-value and self-concept with respect to environmental concerns, they will develop more BAtt toward green brands. In extant literature, several research also reveal that BIm has a positive influence on emotional BAtt in different contexts (e.g., Chen et al., 2017). Thus, based on extant literature on BIm-BAtt interaction, we can assert that BIm toward green brands has a significant positive impact on BAtt.

H₃: Brand image (BIm) for green brands has a significant positive influence on brand Attachment (BAtt)

3.4. The Link between Brand Attachment (BAtt) and Brand Loyalty (BLo)

In relevant literature, BAtt seems as one of the drivers of several outcomes such as intention to buy, recommend, intention to re-visit, defending the brand and resilience to negative word of mouth (Japutra et al., 2014). The persistent research on BAtt in different contexts also indicate that BAtt also leads to BLo (e.g., Loureiro et al., 2012; Vlachos et al., 2010). In this context, since BAtt influences behaviors of customers (e.g., Park et al., 2010), drawing upon the extant research, we can posit that BAtt toward green brands lead to BLo for these brands, as well.

H₄: Brand attachment (BAtt) for green brands has a significant positive impact on brand loyalty (BLo)

3.5.The Mediating Role of Customer Engagement (CEn) on The Link between Brand Image (BIm) and Brand Attachment (BAtt)

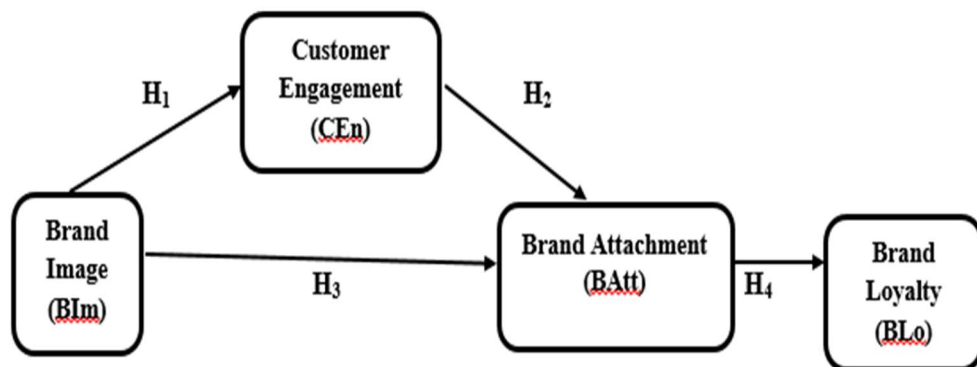
In general, CEn can be designated as any involvement of customers with a brand (Ullah et al., 2021). In this context, CEn can also be denoted as behavioral expression (Van Doorn et al., 2010). On the basis of this behavioral approach, CEn can be portrayed as brand-related behavioral demonstration of consumers, arising due to motivational drivers. Accordingly, CEn

is also the reflection of emotional customer-brand relationships which can be observed into several behaviors (Leckie et al., 2021). For instance, positive word-of-mouth communication, influencing acquaintances and giving recommendations to the other customers about the brands are manifestations of behavioral engagements (Pansari and Kumar, 2017). In this context, the more the consumers involve and engage with the brands, the more the close relationship that they develop with brands (Leckie et al., 2021). As a result of this close relationship, the connection between customer and the brand is becoming strong, and this turns into stronger BAtt (Chen et al., 2017). In this context, while BIm of green brands influences the BAtt, CEn also affects the link between BIm and BAtt toward green brands. Thus, we posit that CEn can mediate the link between BIm and BAtt toward green brands.

H5: Customer engagement (CEn) mediates the link between brand image (BIm) and brand attachment (BAtt) toward green brands

Building on the foregoing stated above, the hypotheses of the study are given in Figure 1.

Figure 1. Conceptual Model of the Study

4. Methodology

4.1. Sampling and Data Collection Method

The data of the study was compiled by employing online, cross-sectional and self-administrated questionnaires sent to the Turkish participants who are consumers, as well. To decide on the final version of the questionnaire, it was conducted a pilot study with 43 participants to control whether the items in the questionnaire were clear for participants and to check that whether the face and context validity were ensured. Depending on the valuable feedbacks of the pilot study, very small revisions were made. Then, final form of the questionnaire was prepared.

The data of the study was collected at the time period from 09.09.2021 to 07.10.2021 with the survey method. Ethics Committee obligation has been introduced in every survey study conducted since 2020. Since the basis for this study is survey and it is done after 2020, this study also requires ethics committee approval. Nevertheless, ethics committee approval letter for this study has been taken later than the data collection process because of pandemic conditions. A total of 442 participants were reached through convenience sampling method. However, it was required to exclude 14 of the questionnaires from the data analysis because of

missing and inaccurate responses. Accordingly, a total of 428 questionnaires were employed in the data analysis, ensuring a response rate of 96.83 percent. Table 1 gives demographic characteristics of the sample who attended to the study. In this context, a total of 51.17 percent of the participants are female and the rest of them are male. The age profile of the participants intensively ranges between 18 and 73 years old. As regard to monthly household income, 24.07 percent of the total participants have income ranging between 7501 TL and 10000 TL and 22.90 percent of them have income varying between 5001 TL and 7500 TL. Besides, 21.26 percent, 16.82 percent, and 14.95 percent have monthly household income level between 10001 TL and over, 2501 TL and 5000 TL, and 2500 TL and lower, respectively. With respect to distribution of education of the participants, 44.39 percent has bachelor's degree; 24.53 percent has postgraduate degree; 23.83 percent has high school degree. The occupation distribution indicates that a vast majority of the participants are working at private enterprises and government institutions. Finally, the marital status of the sample demonstrate that a large amount of the participants is married with children.

Table 1: Characteristics of the Sample

	Frequency	Percentage %
Gender		
Female	219	51.17
Male	209	48.83
Age		
18–25	85	19.86
26–35	115	26.87
36–45	100	23.36
46–55	65	15.19
56 and older	63	14.72
Household monthly income		
2500 TL and lower	64	14.95
2501 TL-5000 TL	72	16.82
5001 TL-7500 TL	98	22.90
7501 TL-10000 TL	103	24.07
10001 TL and over	91	21.26
Education		
High school	102	23.83
Bachelor's degree	190	44.39
Postgraduate	105	24.53
Other	31	7.25
Occupation		
Employee in government	123	28.74
Employee in private firm	95	22.20
Self-employed	48	11.21
Retired	41	9.58
Student	64	14.95
Other	57	13.32
Marital Status		
Single	123	28.74
Married without children	61	14.25
Married with children	176	41.12
Other	68	15.89

4.2.Design of Questionnaire

Drawing upon the extant literature, a structured questionnaire including five parts (i.e., BIm, BAtt, CEn, BLo and demographics) was developed to analyze the conceptual model determined for this present study. In this context, BIm scale including 5 items was adapted from

Chen et al. (2017), who developed the items from Chen (2010), Cretu and Brodie (2007) and Padgett and Allen (1997), while CEn scale with 4 items was adapted from Leckie et al. (2021), who developed their items from Ullah et al. (2021). Finally, BAtt scale consisting of 4 items was adapted from Chen et al. (2017), who developed their items from Park et al. (2010) and Thomson et al. (2005), and BLo scale was adopted from Leckie et al. (2021) who developed the items from Carroll and Ahuvia (2020). All of the items used in the questionnaire was measured with a 5-point Likert-type scale which has indicators ranging between “1 = strongly disagree” and “5 = strongly agree.”

To enhance the understandability of the questionnaire for participants, all of the items in the questionnaire were initially outlined in English and afterwards translated into Turkish by utilizing back translation process.

4.3. Analysis of the Study

The obtained data were tested by employing descriptive statistics, Cronbach's coefficients, and factor analysis through SPSS version 23. On the other hand, to analyze the suggested model, structural equation modelling was performed in the study. Accordingly, confirmative factor analysis and common method variance were carried out and the proposed model was tested through LISREL. In addition, to probe the mediating impact of customer engagement on the link between brand image and brand attachment, Sobel test was also conducted.

4.3.1. Validity Tests of Items

To evaluate the associated links between the measured constructs for 16 items, the construct validity was performed initially through factor analysis by employing principal component analysis with varimax rotations as the extraction method. The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) measure of sampling adequacy and Bartlett's tests were also carried out for each scale adopted in the study to evaluate whether the sampling adequacy of the obtained data was quite enough for factor analysis. In addition, the factor structures of measured constructs were figured out to check whether any item was not successful to load on a single factor at 0.50 or less (Hair et al., 2013). The findings regarding measurement tools, KMO and Bartlett's tests were displayed at Table 2.

As respects to Table 2, the KMO measure for the BIm factor, BAtt factor, CEn factor and BLo factor was 0.871, 0.822, 0.810, and 0.656, respectively and none of these 16 items were excluded from the data analysis because the factor loadings of each one was above 0.50. The Bartlett test of sphericity was found significant for BIm ($\chi^2 = 1082.906, p < 0.05$), BAtt ($\chi^2 = 1059.598, p < 0.05$), CEn ($\chi^2 = 795.045, p < 0.05$) and BLo ($\chi^2 = 782.684, p < 0.05$). As regard to BIm, only one factor was extracted with the eigenvalue = 3.401 that was above 1, and 68.013 percent of the variance was explained. For BAtt, only one factor was extracted with the eigenvalue = 3.078 that was above 1, and 76.943 percent of the variance was explained. For CEn, only one factor was extracted with the eigenvalue = 2.808, which is larger than 1, as well, and 70.206 percent of the variance was explained. Finally for BLo, only one factor was extracted that has the eigenvalue = 2.414, which is also above 1, and 80.459 percent of the variance was explained. In this context, since only a single factor was extracted for each construct, rotation was not found necessary. Thus, single factor was used for all constructs for further analysis.

Based on KMO values and Bartlett's tests' results, exploratory factor analysis seems to be performed with all of the items. The result of exploratory factor analysis displays that KMO measure of sampling adequacy test value was found as 0.923 and Bartlett's test value was found

significant ($\chi^2 = 4749.789, p < 0.05$). Since KMO value was larger than 0.90, this value shows that the data structure of the study was quite enough for factor analysis with respect to sampling adequacy (Şencan, 2005). Then, by employing principal component analysis with varimax rotation as the extraction method, factors were reduced. Referring to Table 3, since all factor loadings were larger than 0.50, no items were dropped from the data analysis (Costa-Font and Gil, 2009). Finally, 4 factors and 16 items, which have eigenvalue greater than 1, and explain the 74.828 percent of the total variance, were found.

Table 2. Analysis of Measurement Tools

	Blm	BAtt	CEn	BLo
KMO Measure of Sampling Adequacy	0.871	0.822	0.810	0.656
Bartlett's Test of Sphericity	$\chi^2 = 1082.906$ df: 10 p: 0.000	$\chi^2 = 1059.598$ df: 6 p: 0.000	$\chi^2 = 795.045$ df: 6 p: 0.000	$\chi^2 = 782.684$ df: 3 p: 0.000
Number of Factors According to Factor Loadings	1 Factor	1 Factor	1 Factor	1 Factor
Total Variance Explained	3.401	3.078	2.808	2.414
% of variance explained	68.013	76.943	70.206	80.459

Table 3. Factor Loadings for Constructs

Measure	Loadings
Blm	
<ul style="list-style-type: none"> • Blm1: Green brands are regarded as the benchmark of commitment to environment. • Blm2: Green brands' environmental reputation is outstanding. • Blm3: Green brands' environmental performance is successful. • Blm4: Green branding is based upon its emphasis on environmental protection. • Blm5: Green brands' environmental commitment is trustworthy. 	0.698 0.756 0.734 0.781 0.781
BAtt	
<ul style="list-style-type: none"> • BAtt1: Eco-friendliness of green brands makes you feel strongly passionate about it. • BAtt2: Environmental concern of green brands makes you feel strongly passionate about it. • BAtt3: Environmental performance of green brands makes you crave for it. • BAtt4: Extraordinary environmental features of green brands make you willing to pay for it. 	0.776 0.751 0.783 0.754
CEn	
<ul style="list-style-type: none"> • CEn1: I say good things about green brands to others. • CEn2: I encourage my acquaintances to buy and use green brands. • CEn3: I recommend green brands to my acquaintances who seek my advice. • CEn4: I give feedback regarding my experiences with green brands to their firms. 	0.689 0.732 0.668 0.600
Brand Loyalty	
<ul style="list-style-type: none"> • BLo1: In contrast to other brands, green brands are the only brands that I will buy. • BLo2: If green brands are not available, I can delay buying. • BLo3: I will 'do without' instead of buying another brand. 	0.716 0.901 0.891
KMO measures of sampling adequacy: 0.923 Bartlett's Test $\chi^2 = 4749.789$ df: 120 p: 0.000 Number of factors: 4 Number of items: 16 Total variance explained: 74.828 %	

4.3.2. Measurement Model

After conducting exploratory factor analysis, confirmatory factor analysis (CFA) was also carried out to the items in the questionnaire via LISREL. In this context, firstly goodness of fit indices signifying the fit between factor structure and data were checked (Hair et al., 2013). The values regarding goodness of fit indices were shown in Table 4.

Table 4. Goodness of Fit Indices

Fit Indices	Perfect Fit Indices Criteria	Acceptable Fit Indices Criteria	Findings	Results
^a χ^2/df	$0 \leq \chi^2/df \leq 2$	$2 \leq \chi^2/df \leq 3$	2.95	Acceptable Fit
^b AGFI (Adjusted Goodness of Fit Index)	$0.90 \leq AGFI \leq 1.00$	$0.85 \leq AGFI \leq 0.90$	0.89	Acceptable Fit
^c GFI (Goodness of Fit Index)	$0.95 \leq GFI \leq 1.00$	$0.90 \leq GFI \leq 0.95$	0.92	Acceptable Fit
^e CFI (Comparative Fit Index)	$0.95 \leq CFI \leq 1.00$	$0.90 \leq CFI \leq 0.95$	0.98	Perfect Fit
^e NFI (Normed Fit Index)	$0.95 \leq NFI \leq 1.00$	$0.90 \leq NFI \leq 0.95$	0.98	Perfect Fit
^e NNFI (Non-normed Fit Index)	$0.95 \leq NNFI \leq 1.00$	$0.90 \leq NNFI \leq 0.95$	0.98	Perfect Fit
^e RFI (Relative Fit Index)	$0.95 \leq RFI \leq 1.00$	$0.90 \leq RFI \leq 0.95$	0.97	Perfect Fit
^e IFI (Incremental Fit Index)	$0.95 \leq IFI \leq 1.00$	$0.90 \leq IFI \leq 0.95$	0.98	Perfect Fit
^d RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation)	$0.00 \leq RMSEA \leq 0.05$	$0.05 \leq RMSEA \leq 0.08$	0.068	Acceptable Fit
^d SRMR (Standardized Root Mean Square Residual)	$0.00 \leq SRMR \leq 0.05$	$0.05 \leq SRMR \leq 0.08$	0.048	Perfect Fit
^e RMR (Root Mean Square Residual)	$0 \leq RMR \leq 0.05$	$0 \leq RMR \leq 0.08$	0.053	Acceptable Fit

^aKline (2011).

^bSchermelleh-Engel and Moosbrugger (2003).

^cBaumgartner and Homburg (1996), Marsh et al., (2006).

^dBrowne and Cudeck (1993).

^eGolob (2003).

As respects to Table 4, the model fit indices (i.e., $\chi^2(95_{df}) = 280.45$ ($p = 0.00$), $GFI = 0.92$, $AGFI = 0.89$, $NNFI = 0.98$, $NFI = 0.98$, $IFI = 0.98$, $CFI = 0.98$, $SRMR = 0.048$, $RMR = 0.053$, and $RMSEA = 0.068$) display that there was a good fit between factor structure and the data (Tabachnick and Fidell, 2013). As respect to CFA results, standardized factor loadings between latent and observed variables varied from 0.62 to 0.93 (See Table 5). Referring to Table 5, each observed item was over the threshold value of 0.50 (Hair et al, 2013). Thus, they were welcomed as statistically significant ($p \leq 0.05$). In addition, since all of the t-values ranged from 13.00 to 22.51, all the relations between latent and observed variables were accepted as statistically significant at 0.05 level ($t > 1.96$). Accordingly, all of the items were included to the study. Besides, since all of the standardized factor loading estimates have to outstrip 0.5 and all of the t-values have to be above the 3.0, convergent validity was established, as well (Hair et al., 2013).

As respects to Table 5, Cronbach's alphas of the all constructs ranging between 0.857 and 0.900 were above the threshold value of 0.70 as a rule of thumb, and so all constructs were accepted that they have acceptable reliability (Nunnally, 1978). In addition, Cronbach's alpha of the scale was found as 0.935, which also confirmed that the model was quite reliable. With respect to composite reliability (CR) values, although CR values between 0.60 and 0.70 are adequate, the values greater than 0.70 are accepted as having good construct reliability (Hair et al., 2014). In this sense, referring to Table 5, CR values varying from 0.77 to 0.88 signified that there was a quite enough construct reliability (Fornell and Larcker, 1981). In addition, if all CR

values are greater than the all of the average variance extracted (AVE) values, convergent validity was ensured, as well (Anderson and Gerbing, 1988; Chau, 1997). Besides, each AVE value has to be greater than 0.50 to have enough convergent validity (Bagozzi and Yi, 1988). As respects to Table 5, AVE values for BIm, BAtt and BLo were calculated as 0.56, 0.59, and 0.71, respectively; whereas it was calculated as 0.45 for CEn. In this context, despite the AVE value has to be at least 0.50, the calculated value lower than 0.50 for CEn could be still welcomed because the CR value for customer engagement was greater than 0.60 (Fornell and Larcker, 1981). Therefore, the AVE value lower than 0.50 could not cause any obstacle for the present study.

Table 5. Construct Measurement

Factors	Standardized Loadings	t-values	Alpha Coefficient	CR	AVE	Mean	SD
BIm			0.882	0.87	0.56		
BIm1	0.67	15.18				4.467	0.7930
BIm2	0.75	17.51				4.229	0.8785
BIm3	0.81	19.80				3.993	0.9066
BIm4	0.78	18.68				4.238	0.8516
BIm5	0.84	20.89				3.995	0.9384
BAtt			0.900	0.85	0.59		
BAtt1							
BAtt2	0.85	21.33				4.278	0.9078
BAtt3	0.88	22.51				4.278	0.8601
BAtt4	0.79	19.38				4.318	0.7904
	0.85	20.94				4.292	0.8527
CEn			0.857	0.77	0.45		
CEn1							
CEn2	0.79	19.20				4.227	0.8989
CEn3	0.84	20.84				3.888	1.0806
CEn4	0.83	20.49				4.241	0.9030
	0.64	14.30				3.421	1.0694
BLo			0.877	0.88	0.71		
BLo1	0.93	21.28				3.528	1.1560
BLo2	0.77	17.07				2.930	1.2280
BLo3	0.62	13.00				2.706	1.2553

*Item fixed to set the scale

Fit statistics: $\chi^2(95_{df}) = 280.45$ ($p=0.000$), $GFI = 0.92$, $AGFI = 0.89$, $NFI = 0.99$, $NNFI = 0.98$, $IFI = 0.98$, $CFI = 0.98$, $RMSEA = 0.068$, $RMR = 0.053$, $SRMR = 0.048$.

CR = composite reliability, AVE = average variance extracted, SD = standard deviation

In such studies, it is crucial to check the possibility of common method bias via single-factor test of Harman (Podsakoff and Organ, 1986). In this context, after loading all indicators on a single factor, CFA was re-performed (Podsakoff et al, 2003). The results states that there was a poor fit between the model and the data (i.e., $\chi^2(104_{df}) = 1769.88$ ($p = 0.00$), $GFI=0.66$; $AGFI= 0.55$, $NNFI = 0.87$, $RMR= 0.12$, $SRMR= 0.100$, $RMSEA = 0.194$). Therefore, it can be readily concluded that common method bias could not lead to any problem for the study.

4.3.3. Structural Model

The hypotheses established by the proposed model in the study were tested by using structural equation modeling. Main assumptions regarding the modeling (i.e., normality, linearity, multicollinearity, and sampling adequacy) were checked and verified before the data analysis (Hair et al, 2013). Initially, the model fit indices (i.e., $\chi^2(96_{df}) = 280.53$ ($p = 0.00$), GFI

= 0.92, AGFI = 0.89, NNFI = 0.98, NFI = 0.98, IFI = 0.98, CFI = 0.98, SRMR = 0.047, RMR = 0.052, and RMSEA = 0.067) indicated a good fit between the data and structural model (Tabachnick and Fidell, 2013). As suggested in H₁, the link between BIm for green brands and CEn was found as statistically significant in a positive way ($\beta = 0.68$, $t = 12.51$, $p < 0.05$), and so H₁ was supported. In line with H₂, CEn had a significant positive influence on BAtt for green brands ($\beta = 0.63$, $t = 11.82$, $p < 0.05$). Accordingly, H₂ was supported, as well. As predicted in H₃, BIm for green brands positively and significantly affected BAtt for green brands ($\beta = 0.72$, $t = 14.47$, $p < 0.05$), and so H₃ was also supported. Consistent with H₄, the link between BAtt and BLo for green brands was found as significant in a positive way ($\beta = 0.80$, $t = 12.55$, $p < 0.05$). Hence, H₄ was also supported. For H₅, the four conditions proposed by Baron and Kenny (1986) were followed to analyze mediating impact of CEn on the link between BIm for green brands and BAtt. The conditions offered by Baron and Kenny (1986) are: there is a significant link a) between BIm for green brands and BAtt ($\beta = 0.72$, $p < 0.05$); between BIm for green brands and CEn ($\beta = 0.68$, $p < 0.05$); and c) between CEn toward green brands to BAtt ($\beta = 0.63$, $p < 0.05$); when testing the mediating influence of CEn statistically, the significant relationship between BIm for green brands and BAtt as we observed in the first condition ($\beta = 0.72$) has decreased considerably ($\beta = 0.29$, $t = 6.65$, $p < 0.05$). In this context, rather than full mediating impact, partial mediating impact of CEn on the link between BIm for green brands and BAtt toward these brands was found. So, H₅ was partially supported. Finally, Sobel test was performed to observe the significance impact of mediation on suggested relationship. Sobel test result demonstrates that mediating influence of CEn on the associated link was proved statistically significant (Sobel z-value = 9.55, $p < 0.05$).

Table 6. Structural Equation Modelling Results

Hypothesis	Standardized parameter estimates	t-value	p-value	Hypothesis status
H1: BIm → CEn	0.68	12.51	<0.05	Supported
H2: CEn → BAtt	0.63	11.82	<0.05	Supported
H3: BIm → BAtt	0.72	14.47	<0.05	Supported
H4: BAtt → BLo	0.80	12.66	<0.05	Supported
H5: BIm → CEn → BAtt	0.29	6.65	<0.05	Partially supported

Fit statistics: ($\chi^2(96df) = 280.53$ ($p = 0.00$), GFI = 0.92, AGFI = 0.89, NNFI = 0.98, NFI = 0.98, IFI = 0.98, CFI = 0.98, SRMR = 0.047, RMR = 0.052, and RMSEA = 0.067).

5. Conclusion and Recommendations

As environmental problems are dramatically alarming the world, consumers and companies increasingly seek for green brands for sustainability. Today, growing number of consumers with environmental concerns prefer to use and consume green brands without giving harm to the environment. In this context, as well as focusing on their profitability and achieving their business sustainability, contemporary companies are developing more green brands, which ensure an important eco-advantage over its competitors. As one of the outcomes of holistic marketing approach, which emphasizes the profitability of the company, customer satisfaction and well-being of society at the same time, green branding and green brands have been drawn the attention of both academicians and practitioners who have environmental sustainability concerns.

Since there is a growing interest in green brands and green branding, this study explored the interaction between BIm, BAtt, CEn and BLo for green brands. The results of the study revealed that BIm for green brands triggered both CEn and green BAtt, and green BAtt led to

green BLo. In this context, the study of Chen et al (2017), which suggested that green BIm positively influences green BAtt, was supported, as well. Also, partial mediation impact of CEn was found on the link between BIm and BAtt for green brands. Drawing upon the results of the study, this study provides contributions to the relevant literature as follows.

First, although the concepts like BIm, BAtt, CEn and BLo have been examined by several studies on different contexts, this present study examines the interaction between BIm, BAtt, CEn and BLo for green brands as a previously untapped context. In this sense, this study incorporates the concepts of green branding to flourish a framework to establish green BLo and BAtt from green BIm and CEn. Second, although there are studies on green BAtt and green BIm (Chen et al., 2017) and CEn and green BLo (Leckie et al., 2021) in relevant literature, the associated links between the variables proposed in this study have not been explored before. So, this study provides fruitful contributions to green branding literature with the results of the analysis of the structural model. Third, this present study reveals that the link between green BIm and green BAtt is partially mediated by CEn behavior. Accordingly, the findings of the study present that impact of green BIm on green BAtt decreases when CEn toward green brands is added in the model. Thus, this study is the first study that explores the mediating impact of CEn on the link between BIm and BAtt in green branding context. Fourth, the findings of the study reveal that enhancing CEn behavior toward green brands can help consumers to increase their green BAtt, which positively influences green BLo. So, to generate green BLo, the impact of CEn toward green brand on BAtt is emphasized in this study. Finally, based on its findings, this study extends the extant research on green branding and sustainability. Thus, the findings of the study provide contributions to extant literature and open the way for further research on green branding.

The results of the study have also managerial implications by providing practical contributions to both marketing and brand managers as follows. First, the findings of the study verify that BIm is important to enhance both CEn behavior and BAtt. So, to establish strong, unique and favorable green BIm, companies have to develop new ideas, plan new strategies and develop appealing communication campaigns to position their green brands in their customers' minds uniquely and in a favorable way. Accordingly, by creating the desired green BIm, customers can be ensured that they engage and attach more in green products by companies. In addition, since BIm also contributes to the formation of brand equity (Aaker, 1996), generating green BIm with right communication strategies without greenwashing is also important to build strong green brand equity. Second, this study indicates that increasing CEn behaviors can enhance green BAtt, and so green BLo. In this context, if companies find novel ways like organizing green events or using gamifications to increase customer involvement and engagement in green brands, they can increase the consumers' green BAtt and green BLo. Therefore, the strength of the both cognitive and affective bonds linking the green brand with the consumers can be improved with the activities for increasing CEn toward these brands and the bonds can make customers more loyal to the green brands. Finally, since BAtt develops over time, companies need to actively work for building emotional relationships with environmentally consciousness consumers and their green brands through awareness raising communication campaigns and products. In this context, companies can let consumers to pursue their own goals by pleasing them through green brand experiences and by affording green brand meanings that lead to symbolic self-expression for themselves.

This present study has also several limitations which should be remarked. First, data of the study were gathered through survey method, and so what the participants actually think about green brands could not be comprehensively understood. Thus, for further research, as well as quantitative data, qualitative data which can also be collected through in-depth interviews, focus group or observations should be employed to better understand the thoughts

and perceptions of consumers about green brands. Second, this study was designed as a cross-sectional study through which the data were obtained at one specific point in time from the same participants. To address this limitation, further research may be designed as longitudinal study which examines variables over an extended time period because particularly BAtt, BIm and BLo are brand-related constructs that can develop over time. Third, this study is limited to the interaction between BIm, BAtt, CEn and BLo for green brands. On the other hand, in order to understand how to create strong brand equity for green brands, some other variables such as brand knowledge, quality perceptions and brand attitudes can be added into the conceptual model. Finally, the study was performed in Turkey with 428 participants. Thus, although the sample size was good enough to test the conceptual model, it is crucial to work with larger sample size to more generalize the findings to the whole population.

References

- Aaker, D.A. (1991), *Managing Brand Equity*, The Free Press, New York, NY.
- Aaker, D. A. (1996), *Building Strong Brands*. New York, NY: Free Press.
- Aaker, J. L. (1997), Dimensions of brand personality, *Journal of Marketing Research*, 34, 7–356.
- Ahmad, A. & Thyagaraj, K. S. (2015), Consumer's intention to purchase green brands: The roles of environmental concern, environmental knowledge and self-expressive benefits, *Current World Environment*, 10(3), 879-889.
- Ahmed, H.T. (2011), The impact of distribution intensity on brand preference and brand loyalty, *International Journal of Marketing Studies*, 3(3), 56-66.
- Akehurst, G., Afonso, C. & Goncalves, H.M. (2012), Re-examining green purchase behavior and the green consumer profile: new evidence, *Management Decision*, 50(5), 972-988.
- Akturan, U. (2018), How does greenwashing affect green branding equity and purchase intention? An Empirical Research, *Marketing Intelligence & Planning*. 36(7), 809-824.
- Anderson, E. & Mittal, V. (2000), Strengthening the satisfaction profit chain, *Journal of Service Research*, 3, 107–120.
- Anderson, J. & Gerbing, D. (1988), Structural equation modelling in practice: A review and recommended two-step approach, *Psychological Bulletin*, 103(3), 411–423.
- Bagozzi, R. P. & Yi, Y. (1988), On the evaluation of structural equation models, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 16(1), 74–94.
- Banytė, J. & Gadeikienė, A. (2008), Corporate social responsibility as marketing means in Lithuanian business practice, *Economics and Management*, 13, 227–238.
- Baron, R.M. & Kenny, D.A. (1986), The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: conceptual, strategic, and statistical considerations, *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182.
- Baumgartner, H. & Homburg, C. (1996), Applications of structural equation modelling in marketing and consumer research: A review, *International Journal of Research in Marketing*, 13(2), 139–161.
- Belk, R. W. (1988), Possessions and the extended self, *Journal of Consumer Research*, 15, 139–168.
- Berrone, P., Fosfuri, A. & Gelabert, L. (2017), Does greenwashing pay off? Understanding the relationship between environmental actions and environmental legitimacy, *Journal of Business Ethics*, 144(2), 363-379.
- Biswas, A., Licata, J. W., McKee, D., Pullig, C. & Daughtridge, C. (2000), The recycling cycle: An empirical examination of consumer waste recycling and recycling shopping behaviors, *Journal of Public Policy & Marketing*, 19(1), 93-105.
- Bohlen, G., Schlegelmilch, B. B. & Diamantopoulos, A. (1993), Measuring ecological concern: A multi-construct perspective, *Journal of marketing management*, 9(4), 415-430.
- Boztepe, A. (2012), Green marketing and its impact on consumer buying behavior, *European Journal of Economic & Political Studies*, 5(1), 5-21

- Brodie, R. J., Hollebeek, L. D., Juric, B. & Ilic, A. (2011), Customer engagement: Conceptual domain, fundamental propositions and implications for research in service marketing, *Journal of Service Research*, 14, 352–371.
- Browne, M. W. & Cudeck, R. (1993), “Alternative ways of assessing model fit”, In Bollen K. A. and J. S. Long (Eds.), *Testing structural equation models*, Beverly Hills, CA: Sage, 136–162.
- Carroll, B. A. & Ahuvia, A. C. (2006), Some antecedents and outcomes of brand love, *Marketing letters*, 17(2), 79-89.
- Chamorro, A., Rubio, S. & Miranda, F. J. (2009), Characteristics of research on green marketing, *Business Strategy and the Environment*, 18(4), 223-239.
- Chan, R. Y. (2000), The effectiveness of environmental advertising: the role of claim type and the source country green image, *International Journal of Advertising*, 19(3), 349-375.
- Chau, P. (1997), Re-examining a model for evaluating information centre success using a structural equation modelling approach, *Decision Science*, 28(2), 309–334.
- Chen, Y. S., Lai, S. B. & Wen, C. T., (2006), The influence of green innovation performance on corporate advantage in Taiwan, *Journal of Business Ethics*, 67(4): 331-339.
- Chen, Y.S. (2010), The drivers of green brand equity: green brand image, green satisfaction and green trust, *Journal of Business Ethics*, 93(29), 307-319.
- Chen, T. B. & Chai, L. T. (2010), Attitude towards the environment and green products: Consumers’ perspective, *Management science and engineering*, 4(2), 27-39.
- Chen, Y.S. & Chang, C.H. (2012), Enhance green purchase intention: the roles of green perceived value, green perceived risk, and green trust, *Management Decision*, 50(3), 502-520.
- Chen, Y. S., Hung, S. T., Wang, T. Y., Huang, A. F. & Liao, Y. W. (2017), The influence of excessive product packaging on green brand attachment: The mediation roles of green brand attitude and green brand image, *Sustainability*, 9(4), 654.
- Cho, E., Fiore, A. M. & Russell, D. W. (2015), Validation of a fashion brand image scale capturing cognitive, sensory, and affective associations: Testing its role in an extended brand equity model, *Psychology and Marketing*, 23, 28–48.
- Costa-Font, M. & Gil, J. M. (2009), Structural equation modelling of consumer acceptance of genetically modified (GM) food in the Mediterranean Europe: A cross country study, *Food Quality and Preference*, 20(6), 399–409.
- Crane, A. (2000), Facing the backlash: green marketing and strategic reorientation in the 1990s, *Journal of Strategic Marketing*, 8(3), 277-296.
- Cretu, A. E. & Brodie, R. J. (2007), The influence of brand image and company reputation where manufacturers market to small firms: A customer value perspective, *Industrial marketing management*, 36(2), 230-240.
- Cronin, J.J., Smith, J. Jr, Gleim, M.R., Ramirez, E. & Martinez, J.D. (2011), Green marketing strategies: an examination of stakeholders and the opportunities they present, *Journal of Academy of Marketing Science*, 39(1), 158-174.
- Danciu, V. (2015), Successful Green Branding, a New Shift in Brand Strategy: Why and how it works, *Romanian Economic Journal*, 18(56).

- Dessart, L., Veloutsou, C. & Thomas, A. (2015), Consumer engagement in online brand communities: A social media perspective, *Journal of Product & Brand Management*, 24, 28–42.
- Dobni, D. & Zinkhan, G. M. (1990), In search of brand image: A foundation analysis, *Advances in Consumer Research*, 17, 110–19.
- D’Souza, C., Taghian, M., Lamb, P. & Peretiatko, R. (2004), Green decisions: Demographics and consumer understanding of environmental labels, *International Journal of Consumer Studies*, 31(4), 371–376.
- Elkington, J. (1994), Towards the sustainable corporation: Win business strategies for sustainable development, *California Management Review*, 36(2), 90–100.
- Fornell, C. & Larcker, D.F. (1981), Evaluating Structural Equation models with unobservable variables and measurement error, *Journal of Marketing Research*, 18(2): 39-50.
- Fournier, S. (1998). Consumers and their brands: Developing relationship theory in consumer research, *Journal of Consumer Research*, 24, 343–353.
- Fraj-Andre’s, E., Martinez-Salinas, E. & Matute-Vallejo, J., (2008), A multidimensional approach to the influence of environmental marketing and orientation on the firm’s organizational performance, *Journal of Business Ethics*, 88 (2): 263-86.
- Gambetti, R. C. & Graffigna, G. (2010), The concept of engagement: a systematic analysis of the ongoing marketing debate, *International Journal of Market Research*, 52, 801–826.
- Golob, T. F. (2003), Structural equation modelling for travel behaviour research, *Transportation Research Part B*, 37(1), 1–25.
- Grant, J. (2008), Green Marketing, *Strategic Direction*, 24(6), 25–27.
- Hair, J. H., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2013), *Multivariate Data Analysis*. United States of America: Pearson.
- Hansen, T. & Jensen, J. M. (2009), Shopping orientation and online clothing purchases: The role of gender and purchase situation. *European Journal of Marketing*, 43, 1154–1170.
- Hollebeek, L. D. (2011), Exploring customer brand engagement: Definition and themes, *Journal of Strategic Marketing*, 19, 555–573.
- Jagdish, N. & Sheth, C.W. (1974), A theory of multidimensional brand loyalty, *Advances in Consumer Research*, 1(1), 449-459.
- Japutra, A., Ekinci, Y. & Simkin, L. (2014), Exploring brand attachment, its determinants and outcomes, *Journal of Strategic Marketing*, 22(7), 616-630.
- Insch, A. (2011), Conceptualisation and anatomy of green destination brands, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality*, 5(3), 282-290.
- Islam, J. U. & Rahman, Z. (2016). Examining the effects of brand love and brand image on customer engagement: An empirical study of fashion apparel brands. *Journal of Global Fashion Marketing*, 7(1), 45-59.
- Kassaye, W.W. (2001), Green dilemma, *Marketing Intelligence & Planning*, 19(6), 444-455.
- Keller, K. L. (2013), *Strategic brand management. Building, measuring, and managing brand equity*, 4. New Jersey: Pearson Education.
- Kilbourne, W. E. (1998), Green marketing: A theoretical perspective, *Journal of Marketing Management*, 14(6), 641-655.

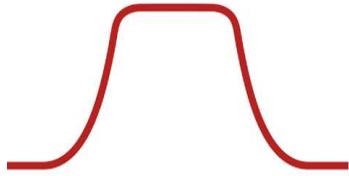
- King A. A. & Lenox M. J., (2001), Lean and green? An empirical examination of the relationship between lean production and environmental performance, *Production and Operations Management*, 10(3): 244– 256.
- Kleine, S. S. & Baker, S. M. (2004), An integrative review of material possession attachment, *Academy of Marketing Science Review*, 1, 1–39.
- Kline, R. B. (2011), *Principles and practice of structural equation modeling*. New York, NY: The Guilford Press.
- Laroche, M., Bergeron, J. & Barbaro-Forleo, G. (2001), Targeting consumers who are willing to pay more for environmentally friendly products, *Journal of Consumer Marketing*, 18(6), 503–521.
- Lau, K.C. & Phau, I. (2007), Extending symbolic brands using their personality: examining antecedents and implications towards brand image fit and brand dilution, *Psychology and Marketing*, 24(5), 421-444.
- Leckie, C., Rayne, D. & Johnson, L. W. (2021), Promoting Customer Engagement Behavior for Green Brands, *Sustainability*, 13(15), 8404.
- Lee, S. H. & Workman, J. E. (2015), Determinants of brand loyalty: self-construal, self-expressive brands, and brand attachment, *International Journal of Fashion Design, Technology and Education*, 8(1), 12-20.
- Leone, R. P., Rao, V. R., Keller, K. L., Luo, A. M., McAlister, L. & Srivastava, R. (2006), Linking brand equity to customer equity, *Journal of service research*, 9(2), 125-138.
- Li, M. W., Teng, H. Y. & Chen, C. Y. (2020), Unlocking the customer engagement-brand loyalty relationship in tourism social media: The roles of brand attachment and customer trust, *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 44, 184-192.
- Liu, F., Olaru, D. & Li, J. (2008), Self-congruity and brand attitude: A study of local and foreign car brands in China, In *Proceeding of the 2008 Global Marketing Conference*, Shanghai, China, 20–23 March 2008.
- Loureiro, S. M. C., Ruediger, K. H. & Demetris, V. (2012), Brand emotional connection and loyalty, *Journal of Brand Management*, 20, 13–27.
- Lubin, D.A. & Esty, D.C. (2010), The sustainability imperative, *Harvard Business Review*, 88(5), 42-50.
- Marsh, H. W., Hau, K. T., Artelt, C., Baumert, J. & Peschar, J. L. (2006), OECD’s brief self-report measure of educational psychology’s most useful affective constructs: Cross-cultural, psychometric comparisons across 25 countries, *International Journal of Testing*, 6(4), 311–360.
- Maxwell, J.W., Lyon, T.P. & Hackett, C. (2000), Self-regulation and social welfare: The political economy of corporate environmentalism, *Journal of Law and Economics*, 43(2), 583–618.
- McCarty, J. A. & Shrum, L. J. (1994), The recycling of solid wastes: Personal values, value orientations, and attitudes about recycling as antecedents of recycling behavior, *Journal of business research*, 30(1), 53-62.
- Mohr, L. A., Eroğlu, D. & Ellen, P. S. (1998), The development and testing of a measure of skepticism toward environmental claims in marketers' communications, *Journal of consumer affairs*, 32(1), 30-55.
- Nunnally, J.C. (1978), *Psychometric Theory*. Newyork: McGraw-Hill.

- Oliver, R. L. (1999), Whence consumer loyalty?, *Journal of Marketing*, 63, 33–44.
- Padgett, D. & Allen, D. (1997), Communicating experiences: A narrative approach to creating service brand image, *Journal of advertising*, 26(4), 49-62.
- Pansari, A. & Kumar, V. (2017), Customer engagement: the construct, antecedents, and consequences, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 45(3), 294-311.
- Park, C. W., MacInnis D. J. & Priester, J. R., (2006), Brand Attachment: Constructs, Consequences and Causes, *Foundations and Trends in Marketing*, 1 (3),191–230.
- Park, C. W., MacInnis D. J. & Priester, J. R., (2008), “Brand Attachment and Management of a Strategic Brand Exemplar”, In Schmitt B. H. and D. L. Rogers, eds. *Handbook of Brand and Experience Management*, Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, 3–17.
- Park, C.W., MacInnis, D.J., Priester, J., Eisingerich, A.B. & Iacobucci, D. (2010), Brand Attachment and Brand Attitude Strength: Conceptual and Empirical Differentiation of Two Critical Brand Equity Drivers, *Journal of Marketing*, Vol. 74, November 1–17.
- Peattie, K. (1995), *Environmental marketing management—Meeting the green challenge*. London: Pitman Publishing.
- Pfeffer, J. (2010), Building sustainable organizations: the human factor, *Academy of Management Perspectives*, 24(1), 34-45.
- Pickett-Baker, J. & Ozaki, R. (2008), Pro-environmental products: marketing influence on consumer purchase decision, *Journal of Consumer Marketing*, 25(5), 281-293.
- Podsakoff, P.M. & Organ, D.W. (1986), Self-reports in organizational research: Problems and prospects, *Journal of Management*, 12(4): 531-44.
- Podsakoff, P.M., Scott, B., MacKenzie, J.Y.L. & Podsakoff, N.P. (2003), Common Method biases in behavioral research: A critical review of the literature and recommended remedies, *Journal of Applied Psychology*, 88(5): 879--903.
- Polonsky, M. J. (1994), An introduction to green marketing, *Electronic Green Journal*, 1(2), 1–10
- Pride, W. M. & Ferrell, O. C. (2004), *Marketing: concepts & strategies*. Dreamtech Press.
- Pujari, D., Wright, G. & Peattie, K. (2003), Green and competitive: Influences on environmental new product development performance, *Journal of business Research*, 56(8), 657-671.
- Raska, D. & Shaw, D. (2012), When is going green good for company image?, *Management Research Review*, 35(3), 326-347.
- Richardson, P. S., Dick, A. S. & Jain, A. K. (1994), Extrinsic and intrinsic cue effects on perceptions of store brand quality, *Journal of marketing*, 58(4), 28-36.
- Roberts, J.A. & Bacon, D.R. (1997), Exploring the subtle relationships between environmental concern and ecologically conscious consumer behavior, *Journal of Business Research*, 40, 79–89.
- Roy, P., Khandeparkar, K. & Motiani, M. (2016), A lovable personality: The effect of brand personality on brand love, *Journal of Brand Management*, 23(5), 97-113.
- Rowlands, I. H., Scott, D. & Parker, P. (2003), Consumers and green electricity: profiling potential purchasers, *Business Strategy and the Environment*, 12(1), 36-48.

- Sashi, C. M. (2012), Customer engagement, buyer-seller relationships, and social media., *Management decision*, 50(2), 253-272.
- Sarkar, A. N. (2012), Green branding and eco-innovations for evolving a sustainable green marketing strategy, *Asia-Pacific Journal of Management Research and Innovation*, 8(1), 39-58.
- Scherhorn, G. (1993), Consumers' concern about the environment and its impact on business, *Journal of Consumer Policy*, 16(2), 171-191.
- Schmitt, B. (2012), The consumer psychology of brands, *Journal of Consumer Psychology*, 22, 7-17.
- Schermelleh-Engel, K. & Moosbrugger, H. (2003), Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures, *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), 23-74.
- Şencan, H. (2005), *Sosyal ve Davranışsal Olcumlerde Guvenirlilik ve Gecerlilik (Birinci Baskı)*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Shoemaker, S. & Lewis, R. C. (1999), Customer loyalty: The future of hospitality marketing, *International Journal of Hospitality Management*, 18, 345-370.
- Shrum, L. J., McCarty, J. A. & Lowrey, T. M. (1995), Buyer characteristics of the green consumer and their implications for advertising strategy, *Journal of advertising*, 24(2), 71-82.
- So, K. K. F., King, C. & Sparks, B. (2014), Customer engagement with tourism brands: Scale development and validation, *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 38(3), 304-329.
- Sprott, D., Czellar, S. & Spangenberg, E. (2009), The importance of a general measure of brand engagement on market behaviour: Development and validation of a scale, *Journal of Marketing Research*, 46, 92-104.
- Tabachnick, B.G. & Fidell, L.S. (2013), *Using Multivariate Statistics*. Boston: Pearson Education.
- Thomson, M., MacInnis, D.J. & Park, C.W. (2005), The ties that bind: Measuring the strength of consumers' emotional attachments to brands, *Journal of consumer psychology*, 15(1), 77-91.
- Ullah, A., Zhang, Q. & Ahmed, M. (2021), The impact of smart connectivity features on customer engagement in electric vehicles, *Sustainable Production and Consumption*, 26, 203-212.
- Valentine, S.V. (2010), The green onion: A corporate environmental strategy framework, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 17(5): 284- 298.
- Van Doorn, J., Lemon, K. N., Mittal, V., Nass, S., Pick, D., Pirner, P. & Verhoef, P. C. (2010), Customer engagement behavior: Theoretical foundations and research directions, *Journal of service research*, 13(3), 253-266.
- Vivek, S. D., Beatty, S. E., Dalela, V. & Morgan, R. (2014), A generalized multidimensional scale for measuring customer engagement, *Journal of Marketing Theory and Practice*, 22, 401-420.
- Vlachos, P. A. & Vrechopoulos, A. P. (2012), Consumer-retailer love and attachment: Antecedents and personality moderators, *Journal of Retailing and Consumer Services*, 19, 218-228.
- Wattanasuwan, K. (2005), The Self and Symbolic Consumption, *Journal of American Academy of Business*, 6(1): 179-184.

Wood, L. M. (2004), Dimensions of brand purchasing behaviour: Consumers in the 18-24 age group, *Journal of Consumer Behaviour*, 4, 9–24.

Yakhou M, & Dorweiler V. P. (2004), Environmental accounting: An essential component of business strategy, *Business Strategy and the Environment*, 13(2): 65– 77.

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(4), 330-342

First Submission: 15.11.2021

Revised Submission After Review: 11.12.2021

Accepted For Publication: 17.12.2021

Available Online Since: 31.12.2021

Research Article

Strategic Importance of Air Transport in the Covid-19 Pandemic Process¹

Armağan Macit²

Abstract

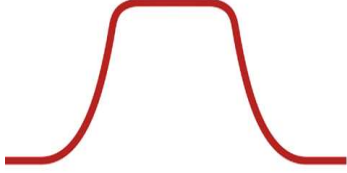
Starting in China at the end of 2019, the corona virus disease, which affected the whole world, was declared as a global pandemic and had an important and negative impact in human history. The global crisis, which emerged with the effect of the pandemic, brought with it an economic crisis, and many sectors faced the devastating effect of the pandemic. One of the foremost of these sectors was undoubtedly the aviation sector. Within the scope of the measures, the closure of the borders and the prevention of international travels brought the global air traffic to a standstill and caused great destruction. In this context, aviation experts and academics focused on the devastating impact of the pandemic on the industry, focusing on the losses and recovery scenarios of the aviation industry. However, from a different perspective, air transport has played a leading role in very important activities during the pandemic period. At the beginning of the pandemic, air transport has shown its importance in issues such as evacuation flights for the citizens of each country, supply of test kits, controlled transportation to prevent disruptions in the supply chain, distribution of vaccines and the use of unmanned aerial vehicles. In this study, it is aimed to investigate how air transport is used by the states and the strategic support it provides to the states during the pandemic process. The strategic importance of air transport during the Covid-19 pandemic period will be revealed with examples from different parts of the world, especially Turkey.

Keywords: Covid-19 Pandemic, Air Transport, Public Benefit, Strategic Importance

JEL Codes: L93, H12, L98.

¹ This study is an expanded version of the abstract presented orally at the International Congress of Covid-19 Studies in Social Sciences held on September 30, 2021.

² Lecturer, Ege University, armagan.macit@ege.edu.tr,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5694-8285>

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(4), .330-342-..

İlk Başvuru:15.11.2021

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı: 11.12.2021

Yayın İçin Kabul Tarihi:17.12.2021

Online Yayın Tarihi:31.12.2021

Araştırma Makalesi

Covid-19 Pandemi Sürecinde Hava Taşımacılığının Stratejik Önemi¹

Armağan Macit²

Öz

2019 yılının sonunda Çin’de başlayarak, tüm dünyayı etkisi altına alan korona virüs hastalığı küresel bir pandemi olarak ilan edilerek, insanlık tarihinde önemli ve olumsuz bir etki yaratmıştır. Pandemi etkisi ile ortaya çıkan küresel kriz, ekonomik bir krizi beraberinde getirmiş, birçok sektör pandeminin yıkıcı etkisi ile karşı karşıya gelmiştir. Bu sektörlerin başında gelenlerden biri kuşkusuz havacılık sektörü olmuştur. Tedbirler kapsamında, sınırların kapanması, uluslararası seyahatlerin engellenmesi küresel hava trafiğini durma noktasına getirmiş ve büyük bir yıkım yaratmıştır. Bu bağlamda havacılık uzmanları ve akademisyenler, pandeminin sektördeki yıkıcı etkisine odaklanarak, havacılık sektörünün kayıpları ve toparlanma senaryoları üzerine yoğunlaşmışlardır. Ancak, farklı bir bakış açısı ile bakıldığında pandemi döneminde hava taşımacılığı çok önemli faaliyetlerde başrol olmuştur. Pandemi başlangıcında her ülkenin vatandaşlarına yönelik yaptığı tahliye uçuşları, test kitlerinin tedarik edilmesi, tedarik zincirindeki bozulmaları önlemek amaçlı kontrollü taşımacılık faaliyetlerinin yapılması, aşuların dağıtılması ve insansız hava araçlarının kullanımı gibi konularda hava taşımacılığı önemini göstermiştir. Bu çalışmada, pandemi süreci içerisinde, hava taşımacılığının devletler tarafından ne şekilde kullanıldığı, devletlere sağladığı stratejik desteklerin araştırılması amaçlanmıştır. Türkiye başta olmak üzere, Dünya’nın farklı bölgelerinden örneklerle hava taşımacılığının Covid-19 pandemisi dönemindeki stratejik önemi ortaya çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19 Pandemisi, Hava Taşımacılığı, Kamu Faydası, Stratejik Önem.

JEL Kodlar: L93, H12, L98.

¹¹ Bu çalışma, 30 Eylül 2021 tarihinde düzenlenen Uluslararası Sosyal Bilimlerde Covid-19 Çalışmaları Kongresi’nde sözlü olarak sunulmuş özet bildirinin genişletilmiş halidir

². Öğr.Gör., Ege Üniversitesi, armagan.macit@ege.edu.tr,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5694-8285>

1. Giriş

2019 yılının sonlarında Koronavirüs ailesinden mutasyona uğrayan bir virüsün (SARS-CoV-2) sebep olduğu Covid-19 hastalığı kısa sürede dünya gündeminin en önemli konusu haline gelmiştir. Hastalık belirtilerinin tespiti ve salgın olduğu tespit edilinceye kadar enfekte olmuş kişilerin teması olduğu kişilere virüsü bulaştırması, hastalığın kısa sürede yayılmasına sebep olmuştur. Çin'e komşu ülkeler başta olmak üzere, uluslararası seyahatlerle hastalık kısa sürede küresel olarak yayılmıştır. Bu durum 11 Mart 2021 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından küresel pandemi ilan edilmesine sebep olmuştur.

Hastalığın hızlı yayılışı ve pandeminin etkisini arttırmasının önlenmesi için ülkeler çeşitli tedbirler almak durumunda kalmıştır. Tedbirler öncelikle hastalığın ülkeye gelmesini engellemeye yönelik olmak üzere uluslararası seyahatlerin kısıtlanması, geçici süreliğine sınırların kapatılması gibi önlemler ile başlamış, daha sonra hastalığın ülke içindeki yayılımını engellemeye yönelik şehirlerarası ulaşımın kısıtlanması, sokağa çıkma kısıtlamaları gibi önlemler ile yoğunlaşmıştır.

Küresel anlamda ülkelerin aldığı tedbirler günlük yaşam rutinine aksi yönde etkiler oluşturduğu için hem insanlar hem işletmeler hem de ekonomi üzerinde olumsuz etkiler oluşturmuştur. Tedbirlerin uluslararası seyahatlere getirilen kısıtlamalar ile başlaması tüm ulaşım modları açısından yıkıcı bir etki ile karşı karşıya kalınmasına sebep olmuştur. Bu ulaşım modlarının başında hızlı olması sebebi ile uluslararası ulaşımında en çok tercih edilen modlardan biri olan hava taşımacılığı gelmektedir.

Hava taşımacılığının Covid-19 hastalığının küresel olarak yayılmasında da önemli bir etkisinin olduğu çeşitli çalışmalarda belirtilmiştir. Tedbirler kapsamında kısıtlamalarının başlaması ile de hastalığın hava taşımacılığı üzerindeki olumsuz etkisi ortaya çıkmıştır. Uluslararası hava trafiği önemli ölçüde azalmış, havayolu işletmelerinin uçakları yerde kalmış, bazı havaalanları geçici süreliğine kapatılmıştır. Bu durum havacılık işletmelerinin finansal krizler yaşamasına, hatta bazı işletmelerin sektörden çekilmesine sebep olmuştur. Bu sebeple akademik literatür, pandeminin hava taşımacılığına olan etkisi ve etkiyi azaltacak strateji ve politikalar üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak pandemi süreci ele alındığında, hava taşımacılığının ülkelerin pandemi ile mücadelesinde birçok kritik noktada kullanılan bir ulaşım modu olduğunu da göstermiştir.

Bu çalışma kapsamında farklı bir bakış açısı ile Covid-19 pandemi sürecinde hava taşımacılığının hangi süreçlerde pandemi ile mücadele, kamu yararı ve sosyal sorumluluk gibi görevler üstlendiği araştırılarak, hava taşımacılığının stratejik önemini vurgulanması amaçlanmıştır. Çalışmada, öncelikle Covid-19 pandemisi sürecinin gelişimi incelenmiş, Covid-19 ve hava taşımacılığına değinilerek ilgili literatür verilmiştir. Pandeminin başından beri hava taşımacılığının üstlendiği sorumluluklar araştırılarak Covid-19 pandemi sürecinde hava taşımacılığının stratejik önemi ortaya çıkarılmıştır.

2. Covid-19 ve Pandemi Süreci

2019 yılına kadar koronavirüs ailesinin 6 farklı türü ile karşılaşıldığı bilinmekteydi. Bu virüslerin genel olarak üst solunum yolu ile ilgili problemler yarattığı bilgileri arasındaydı. 2019 yılı aralık ayında Çin'de bu virüs ailesine ait farklı mutasyon bir virüsün ortaya çıktığı bildirildi. Diğer türlerden farklı olarak bu virüsün, şiddetli zatüre belirtileri gösterdiği ve daha kolay bulaştığı bilgileri paylaşılmıştır. Virüse önceki virüslerden farklı olduğu için "SARS-CoV-2" adı verilmiş, virüsün sebep olduğu hastalığa da "2019 Novel Coronavirus" ismi verilmiş, daha sonra bu isim "Covid-19" olarak güncellenmiştir (Xu vd., 2020; WHO, 2020; Budak ve Korkmaz, 2020).

31 Aralık'ta Dünya Sağlık Örgütü tarafından Çin'de ilk vakaların bildirilmesi ile başlayan süreç, 13 Ocak'ta Tayland'da, 21 Ocak'ta ABD'de vakaların görülmesi ile kısa sürede küresel olarak yayılarak tüm dünyayı etkisi altına almıştır. 25 Ocak'ta ilk olarak Fransa'da vakaların görülmesi ile hastalık Avrupa kıtasına girerek 21 Şubat'ta Çin dışında hastalığın salgın haline geldiği ilk ülke olarak İtalya'nın ön plana çıkmasına sebep olmuştur (Atlas, 2020).

Hastalığın küresel olarak yayılmaya başlaması üzerine hükümetler tarafından tedbirler alınmaya başlanmış ve kısıtlamalar yürürlüğe konmuştur. Kısıtlamaların öncelikle uluslararası seyahatleri engellemeye yönelik olduğu görülmektedir. Bu bağlamda ilk kısıtlama Çin hükümetinden gelmiştir. 23 Ocak'ta Wuhan kentine geliş ve gidiş tüm seyahatler yasaklanmıştır. 31 Ocak'ta ABD, 14 günlük sürede Çin'de bulunan kişilere seyahat yasağı getirmiş, 29 Şubat'ta da uçuş yasaklarını başlatmıştır. 10 Mart'ta İtalya'nın karantina altına alması ile sınırlar kapanmış, bu ülkeye olan tüm seyahatler durmuştur. 14 Mart'ta İspanya, 16 Mart'ta Almanya ve Kanada, 17 Mart'ta tüm Avrupa Birliği Üyesi ülkeler seyahat yasağı getirmiştir. Türkiye ise, 23 Ocak'ta Wuhan'a, 5 Şubat itibari ile Çin'e, 29 Şubat'ta İtalya, Güney Kore ve Irak'a seyahat yasağı getirmiştir. Türkiye 1 Mart itibari ile uluslararası seyahat eden kişilere 14 gün karantina uygulamasına başlamış, 15 Mart'ta birçok Avrupa ülkesine uçuşları durdurmuş ve vaka sayısını baz alarak seyahat yasakları getirmeye devam etmiştir. 14 Nisan'a gelindiğinde ise, bayrak taşıyıcı havayolu işletmesi Türk Havayolları, 20 Mayıs'a kadar tüm dış hat uçuşlarını durdurduğunu açıklamıştır (Budak ve Korkmaz, 2020).

Pandeminin başlarında seyahat kısıtlamaları ve sınırların kapatılması gibi uygulanan tedbirler, vaka ve ölüm sayılarına paralel olarak sokağa çıkma yasakları ve karantina kısıtlamaları ile yoğunlaşmıştır. 2020 yılının haziran ayı itibari ile vaka sayılarının düşmesi pandeminin etkisini yitirdiği, birinci dalgasının bittiği yönündeki izlenimler kısıtlamaların hafifletilmesini ve seyahat yasaklarının kaldırılmasını sağlamıştır (Xu ve Li, 2020). Yaz ayları sonucunda pandeminin ikinci dalgasının başlaması, seyahat kısıtlamalarını tekrar getirmiştir. Bu bağlamda, Pandeminin seyahatler üstündeki etkisi vaka ve ölüm sayıları paralelinde hükümetlerin uyguladığı kısıtlama politikaları sonucunda ortaya çıkmıştır (Keita, 2020).

2020 yılı sonunda aşılama çalışmaları devam ederken, normalleşme sürecine giren ülkeler koronavirüs varyantları ile karşı karşıya gelmiştir. 14 Aralık'ta İngiltere, 15 Aralık Brezilya, 18 Aralık Güney Afrika varyantları hastalığın biteceğine dair ümitleri azaltmıştır (Chadwick ve Daventry, 2021). Özellikle aralık ayında Hindistan varyantı olarak ortaya çıkan sonrasında delta varyantı olarak adlandırılan virüs birkaç ay içinde Hindistan başta olmak üzere birçok ülkede görülerek, ölüm oranlarını oldukça arttırmıştır (Kupferschmidt ve Wadman, 2021). Bu durum pandeminin uzun süre daha devam edebileceğini, hatta çeşitli varyantlarla hep var olacağı yönünde bir beklenti oluşturmuştur. Bu sebeple yeni normal düzen olarak adlandırılan pandemiye yönelik tedbirlerin olduğu ancak her türlü alanda faaliyetlere devam edilen bir düzenin oluşması gerekliliği kabul edilmiştir.

3.Covid-19 ve Hava Taşımacılığı

Covid-19 pandemisi küresel anlamda sosyal ve ekonomik boyutları olan bir krizi beraberinde getirmiştir. Pandeminin yayılmasını önlemek amacı ile alınan tedbirler birçok sektörde olumsuz etki uyandırmış, işletmelerin finansal krizler yaşamasına sebep olmuştur. Bu sektörlerin başında seyahat sektörü ve uluslararası ulaşımın önemli bir modu olan hava taşımacılığı gelmektedir.

Covid-19 hastalığının Çin'de başlaması, daha sonra diğer Asya ülkelerinde görülmeye başlaması tedbirlerinde bu ülkelerden başlamasına sebep olmuştur. Bu sebeple hava taşımacılığı öncelikle Asya kıtasında kısıtlamalarla karşılaşmış, sonrasında diğer kıtalarda benzer uygulamaları benimsemek zorunda kalmıştır. Birçok havayolu işletmesi, hükümetler

tarafından kısıtlamalar gelene kadar normal uçuş programlarını yürütmeye çalışmıştır. Avrupa ve Amerika’da kısıtlamaların başlaması ve sınırların kapatılması ile Mart 2020’den itibaren uçuş sayılarında ani düşüşler olmaya başlamıştır. Covid-19 pandemisine yönelik tedbirler öncelikle uluslararası trafiği kısıtladığı için, hava taşımacılığı ülkelerin iç pazarında bir süre daha belirli bir düzeyde faaliyette bulunmuştur. Ancak Nisan ayından itibaren artan vaka sayıları tedbirlerin arttırılmasına ve iç hat taşımacılığının da kısıtlanmasına sebep olmuştur (Suau-Sanchez vd., 2020).

Hükümet kısıtlamaları, uluslararası durdurulan uçuşlar ve yolcu talebinde yaşanan öngörülemez düşüşler, birçok havayolunun operasyonlarını durdurmuş, tüm uçaklarını yere indirmek zorunda bırakmıştır (Sun vd., 2020). Havayolları dışında birçok havaalanı da gerçekleşmeyen uçuşlar sebebi ile kapanmış, sadece yere indirilen uçakların park etmesi için kullanılmıştır (Adrienne vd., 2020). Durma noktasına gelen uçuşlar ile havayolu işletmeleri finansal krizler yaşamış, birçok havayolu işletmesi iflâsını açıklamıştır (Macit ve Macit, 2021).

Uluslararası havacılık kuruluşları çeşitli nicel verilerle pandeminin havacılık sektörü üzerindeki etkisini ortaya koymuşlardır. Pandemi öncesi dönem olan 2019 yılına göre kıyaslandığında, 2020 yılında havayolları tarafından sunulan koltuklar %50 oranında azalmış, yolcu sayısı ise %60 oranında azalmış ve havayolu işletmeleri brüt yolcu gelirlerinde 371 milyar dolar kayıp vermişlerdir. 2021 yılına yönelik tahminler ise, 2019’a kıyasla havayolları tarafından sunulan koltukların yaklaşık %40, yolcu sayısının ise yaklaşık %50 azalması ve havayollarının 322-326 milyar dolar arası brüt işletme geliri kaybı yaşayacağı yönündedir. Havaalanları içinde 2020’de yolcu trafiğinin yaklaşık %64,6’sı kaybedilerek, 125 milyar dolar gelir kaybı yaşandığı belirtilmektedir (ICAO, 2021).

Havacılık sektörü pandemi etkisi ile verilen kayıpları en aza indirmek ve en az hasarla bu süreci atlatabilmek, toparlanabilmek adına çeşitli stratejiler geliştirmeye çalışmıştır. Bazı işletmeler maliyetlere odaklanarak, maliyet azaltıcı stratejiler ile personel sayısını azaltma, yeni maaş düzenlemeleri gibi farklı uygulamalar gerçekleştirmiştir. Bazı havayolu işletmeleri operasyonel faaliyetlerini tamamen durdurarak maliyet azaltmaya çalışırken, bazı havayolu işletmeleri bünyelerine bulunan bağlı havayolu işletmelerinin faaliyetlerini durdurmuştur (Albers ve Rundshagen, 2020). Birçok havayolu işletmesi hükümet desteği talebinde bulunmuştur. Amerika ve Avrupa ülkeleri başta olmak üzere birçok ülkede hükümetler, havacılık sektörüne yönelik destek paketleri açıklayarak sektörün toparlanmasını sağlamaya çalışmışlardır (Macit ve Macit, 2021).

4.Literatür Araştırması

Covid-19 pandemisinin havacılık sektörüne yönelik etkilerini inceleyen literatür her geçen gün artmaktadır. Mevcut araştırmalar genellikle pandeminin sektör üzerinde meydana getirdiği yıkıcı etkilere odaklanmaktadır. 2020 yılında bu konuda yapılan araştırmaları inceleyen önemli bir çalışma (*bu yıl için genel bir özet ve gruplandırma niteliğinde olması bakımından önem taşımaktadır*) Sun vd. (2021) tarafından yapılmıştır. Covid-19’un havacılık üzerindeki etkisini ve havacılığın pandeminin yayılmasındaki rolünü araştırmışlardır. 2020 yılına ilişkin inceledikleri 110 makale Covid-19, hava taşımacılığı ve pandemi gibi anahtar kelimeler üzerinden seçilmiştir. Bu araştırmada literatüre genel bir bakış sunularak, Covid-19’un havacılık üzerindeki uzun vadeli etkisini tartışan literatürün gözden geçirilmesinin yanı sıra pandeminin yayılmasında havacılığın katkısına ve uçuşların askıya alınmasının küresel ağı nasıl etkilediğine odaklanılmaktadır. Ayrıca havalimanındaki süreçler, uçağa binme ve uçak içi faaliyetlerin etkileri tartışılmaktadır. Sun vd. (2021), 2020 yılı Mart-Mayıs ayları arasında Covid-19’un yayılmasında halkın havayollarını bir araç olarak görmesiyle havayollarının uçuşları askıya aldığı vurgulayarak kargo uçuşlarının bu durumdan önemli ölçüde

etkilenmediğini belirtmektedir. Özellikle tıbbi ekipman taşınmasındaki ihtiyaçlar ve kritik malların sınırlar ötesi transferleri kargo uçuşlarının devam etmesini sağlamıştır (Nhamo vd., 2020; Nižetić, 2020; Li, 2020). Bombelli (2020), FedEx, UPS ve DHL'in küresel ağlarını araştıran erken dönem çalışmasında kargo uçuşlarının kısa dalgalanmalar yaşadığını ancak Pandemiden çok fazla etkilenmeden faaliyetlerin devam ettiğini ortaya koymuştur. Yolcu talep tahminlerinin belirsiz olmasının aksine kargo talep tahminleri ile ilgili araştırmalar Covid-19 boyunca istikrarlı bir talep öngörmüştür (Choi ve Park, 2020; Kim vd., 2020; Li, 2020). Sun vd. (2021) de havacılık sektörü için kargo taşımacılığını yeni bir fırsat olarak görmekte, pandemi sürecinde e-ticaret hacmindeki artışa yönelik teslimatların da artmasının yolcu taşımacılığının yerini daha fazla kargo uçuşunun almasının gelecekte bir potansiyel olduğunu vurgulamaktadırlar. Ayrıca sosyal mesafenin sağlanması için uçak kabinlerinde boş bırakılan bölümleri de havayollarının ek kargo alanı olarak kullanarak da fayda yaratabileceğini belirtirler. Kargo taşımacılığının pandemide bir fırsat olarak algılanması gerektiğini belirten başka bir çalışma da (Karakavuz, 2020) ise havayolu işletmelerinin yolcu uçaklarını kargo taşımacılığı faaliyetlerinde kullanarak bu fırsatları daha iyi değerlendirebilmeleri yönünde bir strateji önerilmektedir.

Tıbbi ekipman ve kritik malların taşınmasının yanı sıra özellikle vakaların zirve yaptığı dönemlerde uçuşlar askıya alınca yolcu taşımacılığı faaliyetlerinde tahliye uçuşlarının yapılmasına yönelik havayolu faaliyetlerine literatürde vurgu yapılmakta ve bu uçuşların büyük kısmının bayrak taşıyıcı havayollarınca yapıldığı belirtilmektedir (Macit ve Macit, 2020; Taşdemir, 2020). Farklı uluslararası destinasyonlarda mahsur kalan vatandaşların yurtlarına dönebilmeleri görevini üstlenen havayolları tarife dışı uçuşlarla bu faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Mevcut çalışmalar incelendiğinde tahliye uçuşlarını gerçekleştirmek, kısıtlamalardan dolayı yabancı ülkelerde mahsur kalan ülke vatandaşlarının yurtlarına dönebilmelerini sağlamak gibi önemli bir görevi üstlenen havayolu taşımacılığının bu önemine stratejik açıdan değinen çalışmalara rastlanmamaktadır. Tahliye uçuşlarına vurgu yapan araştırmalar genellikle tıbbi açıdan bu uçuşların virüsün yayılımını ne yönde etkilediğinin belirlenmesi yönündedir.

Mevcut literatür genelde pandeminin havacılık sektörü üzerindeki yıkıcı etkilerine odaklanmıştır. Ancak kısıtlı sayıda da olsa bazı çalışmalarda Covid-19'un, küresel ulaşımın yeniden değerlendirilmesi açısından önemli fırsatlar sunduğu ortaya konmaktadır. Bunlar güvenli, sürdürülebilir, küreselleşmenin yan etkilerinden kurtulmuş, geleceğin ulaşım ve hareketlilik konseptlerinin oluşturulması gibi birçok fırsat sağlayacağı yönünde sıralanmaktadır (Ioannides ve Gyimothy, 2020; Niewiadomski, 2020). Bauer vd. (2020) de pandemi ile mücadelenin havacılık sektörü için kolektif düzeyde talebin gerçek doğasının havayolu taşımacılığına olan küresel ihtiyacı yansıtacak şekilde yenilenmesi açısından iyi bir fırsat olarak görmektedir.

Literatürdeki ilgili çalışmalar pandeminin etkilerini ortaya koyarken aynı zamanda bu tür yeni fırsatların tasarlanması ve yayılmasını teşvik etmede pandeminin eşsiz bir fırsat olduğunu belirtmektedir (Sun vd., 2021: 10). Bu fırsatlara ek olarak Bauer vd. (2020), ultra uzun mesafeli¹ (UUM) operasyonların pandemi sonrası dönemde hem başarılı olacağı hem de diğer iş modellerine kıyasla daha iyi performans göstereceğini ileri sürmektedir. Bu çalışmada UUM uçuşların nispeten yeni bir fenomen olduğu ve operasyonların virüsün ortaya çıktığı bağlamda bile pandemi sonrası dönemde başarılı olmak adına gerekli özelliklerini koruduğu vurgulanmaktadır. Havayolları açısından değerlendirildiğinde UUM uçuşları, operasyonları önemli ölçüde basitleştirirken yabancı ülkelerdeki duraklama ihtiyacını ortadan kaldırır ve ek

¹ Ultra Uzun Mesafe terimi, minimum 12.842 km daha büyük daire mesafesi ile 14.5 saat veya daha uzun uçuşları ifade eder. Bkz. Bauer, 2019: 6.

bir iniş-kalkışa gerek olmadığı için bunun mali ve çevresel yükünü engeller. Bu faydalar ise rakiplere yönelik ürün farklılaştırması yapabilmek adına bir etken sağlar. Pandemi açısından ise UUM uçuşları yolcuların daha az fiziksel temas ile seyahat ederek diğer uçuşlara kıyasla pandemiye yakalanma riskinde azalma anlamına gelmektedir (Bauer vd., 2020: 1). Kısacası önceki krizlerin pazarda yarattığı temel özellikleri ve dinamikleri göz önüne alındığında Covid-19'un UUM iş modeli için yeni pazar ve stratejik fırsatlar yaratabileceği belirtilmektedir.

5.Covid-19 Pandemi Sürecinde Hava Taşımacılığının Stratejik Önemine Yönelik Araştırma

Covid-19 pandemisi sürecinde hava taşımacılığına yönelik gelişen literatürden farklı bir bakış açısı ile bakıldığında Covid-19 pandemisi sürecinde hava taşımacılığı çok önemli faaliyetlerde başrol olmuştur. Bu sebeple hava taşımacılığının pandemi sürecinde devam eden faaliyetlerinin ne amaçla gerçekleştiği araştırılarak, pandemi sürecinde hava taşımacılığının kullanımına ışık tutulması gerekliliği hissedilmiştir.

Çalışma kapsamında, öncelikle geniş bir literatür taraması ile pandemi sürecinde hava taşımacılığının kullanımı araştırılmıştır. Literatürde az ele alınan bir konu olması sebebi ile literatür araştırmasını destekleyen, ikincil veri kaynağı olarak kabul edilen çeşitli haber metinleri de çalışma kapsamında incelenmiştir.

Çalışmada bulgu olarak farklı ülkelerin pandemi sürecindeki faaliyetleri sunularak, sonuçlar çıkarılması sağlanmıştır. Hava taşımacılığının pandemi sürecinde birçok açıdan kamu faydası sağlayarak, devletlere destek sağladığı gözlemlenmiştir. Bu süreçte, hava taşımacılığı tarafından sağlanan hizmetler, tahliye uçuşları, test kiti temini, tedarik zinciri etkisi, aşılardan temini ve dağıtımını, insansız hava araçlarının kullanımını şeklinde sınıflandırılabilir.

5.1. Tahliye Uçuşları

Covid-19 pandemisinin başlamasından itibaren ülkeler, kendi vatandaşlarının tahliyesini gerçekleştirmeye ve yabancı uyruklu vatandaşları ülkelere geri göndermeye çalışmışlardır. Bu tahliye ve geri göndermeler, ülkelerin kendi hizmet altyapılarını kendi vatandaşlarına sunması açısından olumlu bir etki yaratırken, virüsün çeşitli ülkelere yayılmasına katkıda bulunmuştur. Bu tahliye ve geri göndermeler eğitimli personel ve ekipman gerektirdiğinden önemli lojistik ve ekonomik zorlukları beraberinde getirmiştir (Kawuki vd., 2021).

İlk tahliye uçuşları, 23 Ocak 2020'de Çin'in Wuhan ve Hubei'de seyahat yasağı ve karantina uygulamasını başlatması ile gerçekleşmiştir. Birçok ülke vatandaşlarını ve diplomatik personelini bölgeden, Çin'den önceden izin alınması şartı ile düzenlenen charter uçuşlar aracılığıyla tahliye etmiştir. Başlangıçta vatandaşlarını tahliye eden ülkeler arasında Japonya, ABD, Avustralya, Hindistan, Fransa, Almanya ve Tayland bulunmaktadır (Şencan ve Kuzi, 2020).

Havacılık sektöründe faaliyet gösteren küresel bir dernek olan Hava Taşımacılığı Eylem Grubu (ATAG), "Sınırların Ötesinde Havacılık 2020" adıyla yayımlanan raporda; COVID-19 nedeniyle küresel çapta 39.200 tahliye uçuşu ile yaklaşık 5,4 milyon vatandaşın ülkelere geri dönmelerine sağlandığını vurgulamıştır (ATAG, 2020).

Ülkemizde de, yurt dışında kalarak Türkiye'ye dönmek isteyen vatandaşlara yönelik Dış İşleri Bakanlığı ve Türk Hava Yolları (THY) işbirliğinde tahliye operasyonları gerçekleştirilmiştir. THY, 141 ülkeden düzenlediği tahliye uçuşları ile 100 binden fazla vatandaşın ülkeye dönmelerini sağlamıştır (DB, 2020).

5.2. Test Kiti Temini

Koronavirüs salgınının başlaması ve ülkelere yayılmasının ardından hastalığın tespitine yönelik test kitlerinin temini de oldukça önem kazanmıştır. Virüs varlığını ve enfekte olan kişileri doğrulayan test kitlerinin her ülkede olmaması bu testlerin hızlı bir şekilde temini konusunda ülkeleri ve Dünya Sağlık Örgütü'nü harekete geçirmiştir. Bu konuda faaliyet gösteren işletmeler kapasite arttırımına giderek taleplere yetişmeye çalışmıştır (BBC, 2020). Bu sebeple üretilen testlerin ülkeler arası lojistik süreçlerinin yönetilmesi konusunda hava taşımacılığından yararlanılmış ve yararlanılmaya devam edilmektedir.

Avrupa Birliği, test kiti temini konusunda birlikte hareket ederek, 100 milyon euroluk antijen kiti siparişi vererek , ülkelerin nüfusuna oranla dağıtılmasını sağlamıştır (Kanbir ve Sanmartin, 2020). Test kitlerinin getirilmesi ve dağıtılmasında hava taşımacılığından faydalanılmıştır.

Türkiye'de ilk vakanın görülmesi ile, 15 dakikada sonuç veren hızlı tanı kiti için Çin'den 2 milyon kit sipariş edilmiştir. 23 Mart itibari ile ilk parti THY uçuşu ile İstanbul'a getirilmiştir (NTV, 2020). Türkiye, 2020 yılının son 6 ayında 50'den fazla ülkeye 15 milyon test kiti ihracatı yapmıştır. Bu ihracatın tamamı için özel kargo uçuşları düzenlenmiştir (Sargut ve Çakmak, 2021).

5.3.Tedarik Zincirindeki Etki

Havacılık sektörü, ithalat ve ihracat faaliyetlerinde en fazla kullanılan ulaşım modlarından biridir. Sınırların kapanması sonucu azalan hava trafiği, tedarik zincirinde bozulmalara yol açmıştır. Bu sebeple ülkeler, hava kargo uçuşlarını belirli tedbirler kapsamında seyahat yasakları ve sınır kapanmalarının dışında tutarak tedarik akışını sağlamışlardır. Pandemi döneminde ortaya çıkan acil ihtiyaçlar, tüketicilerin tüketim alışkanlıklarında oluşan değişikliğe uygun ihtiyaçların giderilmesinde hava taşımacılığından faydalanılmıştır. Hava taşımacılığı bu süreçte diğer ulaştırma modlarında yaşanan aksaklıkların giderilmesinde ve artan online alış-veriş teslimatlarının hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesine destek olmuştur. Hasta nakillerinin hava ambulansları ile yapılması, cenazelerin defin noktalarına hava taşımacılığı ile ulaştırılması hava taşımacılığının pandemi dönemindeki faaliyetlerinden bazılarıdır.

Hava Taşımacılığı Eylem Grubu (ATAG), COVID-19 nedeniyle sınırlar kapandıktan sonra küresel çapta 46 bin özel kargo uçuşu yapıldığını belirterek, bu uçuşlarda çoğu tıbbi ekipman olmak üzere 1,5 milyon ton kargo taşındığını vurgulamıştır (ATAG, 2020).

5.4. Aşıların Temini ve Dağıtımı

Covid-19 hastalığının küresel pandemi ilan edilmesi ile aşı çalışmaları hemen başlamış, 100'den fazla aşı çalışması eş zamanlı olarak yürütülmüştür. Kasım 2020 itibari ile aşılarından 47'si klinik çalışmalara başlayarak umut vaat eden bir izlenim yaratmıştır. Ancak aşıların bulunmasının hastalığın direkt önlenilebileceği anlamına gelmediği gibi, aşıları lojistiği ve dağıtımı konusunda da belirsizliklerin olması süreçte olumsuzluklar yaratmıştır. Üretilen aşıların bazıları, soğuk tedarik zinciri olarak adlandırılan, -80°C'ye kadar düşebilen ortamlarda muhafaza edilebilmesi gerekliliği gibi kısıtlar ile ortaya çıkmıştır. Özellikle soğuk tedarik zinciri aşılarının temini ve dağıtımı oldukça büyük problemler yaratmaktadır (Çevik, 2021). Ancak Pfizer Biontech aşısı için soğuk kutular (cool box) oluşturularak, aşıların çok daha sağlıklı ve kolay taşınması sağlanmıştır. Bu durum soğuk zincir tedarikindeki kısıtların aşı taşınmasında engel olmasına çözüm olmuştur (Cebeci, 2021).

Uluslararası Hava Taşımacıları Birliği (IATA), henüz aşılarda ortaya çıkmadan aşılarda taşınması ile ilgili hava kargo pazarına yönelik tahminlerini açıklamıştır. 80 bin tonluk bir kargonun taşınması ihtiyacının ortaya çıkacağını duyurmuştur. Ancak bu tahminden sapmalar olmuş ve 50 bin ton aşılarda taşınması söz konusu olmuş, 250 milyon dolarlık bir pazar oluşmuştur. Havayolu işletmeleri aşılarda taşınmasından pay alabilmek için rekabet içerisine girmiştir. Birçok havayolu kargo uçakları yerine zaten pandemi nedeniyle yerde bekleyen yolcu uçaklarını da aşılarda taşınması amacı ile kullanmışlardır (Cebeci, 2021).

Kendi aşılarda üreten ülkeler dahi, üretim kapasitesi kısıtı ile diğer aşılarda da kullanmak durumunda kalarak, aşılarda üreten işletmeler ve bağlı oldukları ülkeler ile anlaşmalar yapmıştır. Bu doğrultuda aşılarda ülkelere dağıtılması, ülke içinde şehirlere dağıtılması ağırlıklı olarak hava taşımacılığının sorumluluğuna bırakılmıştır. Aşılarda taşınması ile ilgili planlama sorumluluğunu Uluslararası Hava Taşımacıları Birliği (IATA) üstlenmiştir.

5.5. İnsansız Hava Araçlarının Kullanımı

Havacılığın geleceği olarak adlandırılan insansız hava araçları ile yapılan faaliyetler Covid-19 pandemisi süresince de etkisini göstermiştir. İnsansız hava araçlarının hasta tespiti, alan tarama, termal görüntü toplama, hijyen ve sanitasyon çalışmalarında kullanımına yönelik çalışmalar yapılmıştır (Kumar vd., 2021).

İnsansız hava araçlarının sağlık alanında kullanımı daha öncelerde de dile getirilmesine rağmen, Covid-19 pandemisi İHA'ların sağlık desteği sağlaması için önemli bir fırsat yaratmıştır. İHA'lar ile yapılan temassız teslimatların, küresel salgın enfeksiyon zincirini kırmak için daha etkili olduğu vurgulanmıştır. İHA'lar, ilaçları, hijyen malzemelerini ve aşılarda uzak bölgelere hızlı ve verimli bir şekilde taşıyarak sağlık desteği sağlama potansiyeline sahiptir. İHA'lar ile zamanında yapılacak yardımlar ile hastaların kurtulması mümkün olurken, sağlık personeline yönelik risklerinde kontrol edilebilir seviyede tutulabilmesi avantaj olarak değerlendirilmiştir. Sağlık sektörüne yönelik kullanıma ek olarak İHA'lar, karantina veya kısıtlama durumunda en çok etkilenen COVID-19 bölgelerine gıda ve diğer temel ürünleri sağlamak için de kullanılabilir. Yetkililer tarafından kısıtlama ve yasaklara uyum sağlanmasının takibinin yapılması ve kalabalık alanlarda sosyal mesafe, maske kontrolü gibi faaliyetlerin yapılması içinde İHA'lar tercih edilebilir (Sharma, 2021).

Covid-19 pandemisi sürecinde birçok ülke farklı faaliyetlerde İHA'ların kullanımını önceliklendirmiştir. ABD, Kanada ve Japonya eve teslimat süreçlerinde drone kullanımına yönelik izinler vererek, teslimat süreçlerinde drone kullanarak bulaş riskini azaltmışlardır. İtalya Covid-19 hastalarının günlük rutin kontrolleri ve ilaç tedarikinin yapılmasında dronelerden yararlanmıştır (Congar, 2020). Fransa, Nice kentindeki güvenlik güçleri salgın hakkındaki gelişmelerden sokaktaki insanları haberdar etmek, vatandaşları sosyal mesafeye dikkat etmeleri ve gerekmediği sürece sokakta kalmamaları konusunda hızlı bir şekilde uyarmak için, Belçika vatandaşlarının ev karantinası kurallarına uyup uymadığının tespiti için, Norveç ve İspanya ise kalabalık etkinliklerde ateş ölçümü yapılması amacı ile dronelerden faydalanmaktadır (Laleli, 2021).

6. Sonuç ve Değerlendirme

Covid-19 pandemisinin başlaması ve yayılması sürecinde hava taşımacılığın birçok farklı amaçla kullanılarak, kamu faydası sağlandığı gözlemlenmektedir. Covid-19 pandemisi sürecinde hava taşımacılığının destek olduğu faaliyetler özetlenirse;

- Tahliye ile ilgili işlemlerde hükümetler görevlendirmeyi bayrak taşıyıcı veya ulusal havayolu işletmelerine vererek, diğer ulaştırma modlarına göre hava taşımacılığına daha fazla görev vermiştir,
- Havayolu taşımacılığı test kitlerinin temininde, ülkelere dağıtılmasında önemli rol oynayarak, pandemi açısından kritik bir tedarik sürecinin yönetilmesini sağlamıştır.
- Oluşan tedarik zinciri bozulmalarının giderilmesinde, tedarik akışının sağlanmasında hava kargo faaliyetleri önemli rol oynamıştır.
- Aşı temini ve dağıtımının büyük bir bölümü hava taşımacılığı sorumluluğunda gerçekleşmiştir.
- İHA kullanımı ile bulaş riskini azaltmada, hızlı hizmet verme süreçlerinde hava taşımacılığından yararlanılmıştır.
- Sağlık hizmetlerinin nakil ve tedarik süreçlerinde hava taşımacılığından faydalanılmıştır.

Hava taşımacılığı devlet tarafından stratejik önemi vurgulanan bir sektördür. Covid-19 pandemisi döneminde de sektöre sağladığı destekle, stratejik önemini bir kez daha göstermiştir. Bu bağlamda havacılık sektörünün Covid-19 pandemisinin devamında, ortaya çıkabilecek diğer pandemi ve kriz durumlarına hazır bulunması açısından gerekli yatırımların yapılması gerekmektedir. Havacılık sektörünün Covid-19 pandemisinin etkilerinden kurtulmak için devlet tarafından desteklenmesinin stratejik bir sektör olduğu için zorunluluk olduğu görülmektedir. Özellikle, pandemi sürecinde kamu faydası sağlamak amacı ile görev üstlenen bayrak taşıyıcı havayollarının devamlılıklarının sağlanması gerekliliği de önemini göstermiştir. İnsansız hava araçlarının hastalık ve pandemi şartlarında bulaş riskini azaltması sebebi ile kullanımına yönelik kazanılan tecrübeler, bu alanda da ülkelerin yatırım yapması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

Çalışmanın, literatür yetersizliği sebebi ile ikincil kaynaklardan toplanan verilerle oluşturulması en önemli kısıtını oluşturmaktadır. Bundan sonraki çalışmalarda, ulaştırma politikalarını geliştiren kurum ve kuruluşlardaki yöneticilerin görüşleri alınarak hava taşımacılığının pandemi sürecindeki stratejik önemi daha etkili bir şekilde vurgulanabilir.

Kaynakça

Adrienne, N., Budd, L., & Ison, S. (2020). Grounded aircraft: An airfield operations perspective of the challenges of resuming flights post COVID. *Journal of Air Transport Management*, 89, 101921.

Albers, S., & Rundshagen, V. (2020). European airlines' strategic responses to the COVID-19 pandemic (January-May, 2020). *Journal of air transport management*, 87, 101863.

ATAG. (2020). *Aviation: Benefits Beyond Borders* <https://aviationbenefits.org/downloads/aviation-benefits-beyond-borders-2020/> (Erişim Tarihi: 13 Eylül 2021).

Atlas. (2020). *Covid-19 Kronolojisi*. <https://www.atlasdergisi.com/gundem/Covid-19-salginikronolojisi.html>. (Erişim Tarihi: 13 Eylül 2021).

BBC. (2020). *Koronavirüs: WHO, 120 milyon hızlı ve ucuz testle yüz binlerce hayat kurtarılabilir*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54343918> (Erişim Tarihi: 13 Eylül 2021).

Budak, F. & Korkmaz, Ş. (2020). Covid-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği. *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi*, (1), 62-79. DOI: 10.35375/sayod.738657

Cebeci, U. (2021). *250 milyon dolarlık aşı kargo pazarı*. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ugur-cebeci/250-milyon-dolarlik-asi-kargo-pazari-41713110> (Erişim Tarihi: 14 Eylül 2021).

Chadwick, L. & Daventry, M. (2021). *Covid-19 mutasyonları: Hangilerini biliyoruz ve ne kadar bulaşıcılar?* <https://tr.euronews.com/2021/01/26/Covid-19-mutasyonlar-hangilerini-biliyoruz-ve-ne-kadar-bulas-c-lar>. (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2021).

Congar, K. (2020). *Covid-19 ile birlikte robotların kullanımı yaygınlaştı; en çok hangi sektörlerde kullanılıyor?* <https://tr.euronews.com/2020/08/03/Covid-19-ile-birlikte-robotlar-n-kullan-m-yayg-nlast-en-cok-hangi-sektorlerde-kullan-l-yor> (Erişim Tarihi: 14 Eylül 2021).

Çevik, V. A. (2021). Tarihin En Kapsamlı Soğuk Zincir Uygulaması: Koronavirüs (Covid-19) Aşısının Lojistiğinde Karşılaşılan Zorluklar. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0 (12), 155-204.

DB (Dışişleri Bakanlığı). (2020). *Koronavirüs Salgınındaki Rol ve Vizyonumuz*. <https://www.mfa.gov.tr/koronavirus-salginindaki-rol-ve-vizyonumuz-6-11-2020.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 12 Eylül 2021).

ICAO. (2021). *Economic Impacts of COVID-19 on Civil Aviation*, https://www.icao.int/sustainability/Documents/COVID-19/ICAO_Coronavirus_Econ_Impact.pdf. (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2021).

Kanbir, B. & Sanmartin, R. *AB'de yeni Covid-19 alarmı: 100 milyon euroluk antijen testi satın alınacak*. <https://tr.euronews.com/2020/10/28/ab-de-yeni-Covid-19-alarm-100-milyon-euroluk-antijen-testi-sat-n-al-nacak> (Erişim Tarihi: 13 Eylül 2021).

Karakavuz, H. (2020). Covid-19'un Türk Havayolu İşletmeleri Üzerindeki Etkilerine İlişkin Bir Swot Analizi, *Electronic Turkish Studies*, 15(8).

Kawuki, J., Papabathini, S. S., Obore, N., & Ghimire, U. (2021). Evacuation and Repatriation Amidst COVID-19 Pandemic. *SciMedicine Journal*, 3, 50-54.

Keita, S. (2020). Air passenger mobility, travel restrictions, and the transmission of the Covid-19 pandemic between countries, *Covid Economics*, 9, 77-96.

Kumar, A., Sharma, K., Singh, H., Naugriya, S. G., Gill, S. S., & Buyya, R. (2021). A drone-based networked system and methods for combating coronavirus disease (COVID-19) pandemic. *Future Generation Computer Systems*, 115, 1-19.

Kupferschmidt, K., & Wadman, M. (2021). *Delta variant triggers new phase in the pandemic*. <https://www.science.org/doi/abs/10.1126/science.372.6549.1375> . (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2021)

Laleli Dergisi. (2021). *Avrupa ve Türkiye Covid-19'la Mücadelede Drone'ları Etkili Bir Şekilde Kullanıyor*, <http://lalelidergisi.com/yasam/teknoloji/avrupa-ve-turkiyede-covid19la-mucadelede-dronelari-etkili-bir-sekilde-kullaniyor> (Erişim Tarihi: 15 Eylül 2021).

Macit, A. & Macit, D. (2021). Covid-19 Pandemisi Döneminde Devlet Desteklerinin Önemi: Havayolu İşletmelerine Yönelik Kurtarma Operasyonları ve Kamulaştırma Kanıtları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8 (2), 160-173.

Macit, A. & Macit, D. (2020). Türk Sivil Havacılık Sektöründe Covid-19 Pandemisinin Yönetimi, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 100-116.

NTV. (2020). *Çin'den alınan ilk parti hızlı tanı kitleri Türkiye'ye getirildi*. <https://www.ntv.com.tr/saglik/cinden-alinan-ilk-parti-hizli-tani-kitleri-turkiyeye-getirildi,X3fW3tLiR0-sQ8fHsQ5-qQ> (Erişim Tarihi: 13 Eylül 2021).

Sargut, İ. & Çakmak, H. (2021). *Türkiye'den 50 ülkeye test kiti; Özel uçak gönderen ülke oldu*. <https://www.dha.com.tr/saglikyasam/turkiyeden-50-ulkeye-test-kiti-ozel-ucak-gonderen-ulke-oldu/haber-1827026> (Erişim Tarihi: 13 Eylül 2021).

Sharma, M. (2021). Drone Technology for Assisting COVID-19 Victims in Remote Areas: Opportunity and Challenges. *Journal of Medical Systems*, 45(9), 1-2.

Suau-Sanchez, P., Voltes-Dorta, A., & Cugueró-Escofet, N. (2020). An early assessment of the impact of COVID-19 on air transport: Just another crisis or the end of aviation as we know it?. *Journal of Transport Geography*, 86, 102749.

Sun, X., Wandelt, S., & Zhang, A. (2021). On the degree of synchronization between air transport connectivity and COVID-19 cases at worldwide level. *Transport Policy*, 105, 115-123.

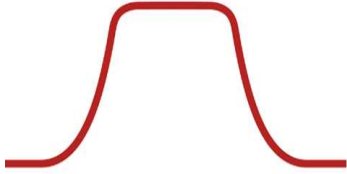
Şencan, İ., & Kuzi, S. (2020). Global threat of COVID 19 and evacuation of the citizens of different countries. *Turkish Journal of Medical Sciences*, 50(SI-1), 534–543. doi:10.3906/sag-2004-21.

Taşdemir, M. (2020). The Effects Of COVID-19 Pandemic To The Aviation Sector And Comparison of Turkish Major Airports Efficiency Evaluation Before and During Pandemic Conditions with Data Envelopment Analysis Method, *Smart Journal*,2020;6(39):2691-2707.

WHO. (2020). *Naming the coronavirus disease (COVID-19) and the virus that causes it*. [https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-\(covid-2019\)-and-the-virus-that-causes-it](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-(covid-2019)-and-the-virus-that-causes-it) (Erişim Tarihi: 12 Eylül 2020).

Xu, S., & Li, Y. (2020). Beware of the second wave of COVID-19. *The Lancet*, 395(10233), 1321-1322.

Xu, X., Yu, C., Zhang, L., Luo, L. & Liu, J. (2020). Imaging features of 2019 novel coronavirus pneumonia. *European Journal of Nuclear Medicine and Molecular Imaging*, 47: 1022-1023.

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(4), 343-360

First Submission: 26.11.2021

Revised Submission After Review: 20.12.2021

Accepted For Publication: 24.12.2021

Available Online Since: 31.12.2021

Research Article

Bureaucrat and Politician Ali Şakir Ağanoğlu's Opinions on Banking

Murat Koraltürk¹ & Arzu Varlı Bînađul²

Abstract

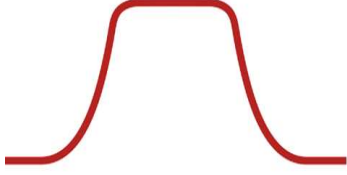
Starting his career at Ziraat Bank as assistant inspector, Ali Şakir Ağanoğlu (1915-2005) later served as the bank's general manager and held membership in the board of directors. He also later played an important role in politics as a deputy, senator and minister and was among the leading figures in the institutionalization of business education in Turkey. Ağanoğlu expressed his views on economics in his books and particularly his articles, which also deal with banking as his area of greatest experience. Presenting an overview of Ağanoğlu's education as well as professional and political career, this article discusses his views on the development status of banks particularly during the period of planned economic growth.

Keywords: Economic History, Turkish Economic History, Banking Sector, Turkish Banking Sector

JEL Codes: N00, G20, G21, G29

¹Asst.Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Economics, Department of Economics, mkoralturk@marmara.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7454-310X>

²Asst.Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Economics, Department of Economics, arzu.varli@marmara.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6586-7527>

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(4), 343-360

İlk Başvuru: 26.11.2021

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı: 20.12.2021

Yayın İçin Kabul Tarihi: 24.12.2021

Online Yayın Tarihi: 31.12.2021

Araştırma Makalesi

Bürokrat ve Siyasetçi Ali Şakir Ağanoğlu'nun Bankacılık Hakkındaki Görüşleri **Murat Koraltürk¹ & Arzu Varlı Bınagul²**

Öz

Ziraat Bankası'nda müfettiş muavini olarak çalışma hayatına atılan Ali Şakir Ağanoğlu (1915-2005) banka genel müdürlüğü ve yönetim kurulu üyeliği yapar. Milletvekili, senatör ve bakan olarak siyasette de önemli rol üstlenen Ağanoğlu, Türkiye'de işletme eğitiminin kurumsallaşmasında da öncü kadro içinde yer alır. Ekonomiye dair görüş ve düşüncelerini kitap ve özellikle yazdığı makalelerinde ifade eden Ağanoğlu, en çok deneyim sahibi olduğu bankacılık konusunda da makaleler yazar. Bu makalede Ağanoğlu'nun eğitim, meslek ve siyasi hayatı ana hatlarıyla anlatıldıktan sonra bankacılık konusuna ilişkin özellikle planlı dönemdeki gelişme ve duruma ilişkin düşünce ve görüşleri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İktisat Tarihi, Türkiye İktisat Tarihi, Bankacılık Sektörü, Türk Bankacılık Sistemi

JEL Kodlar: N00, G20, G21, G29

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, mkoralturk@marmara.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7454-310X>

² Dr. Öğretim Üyesi, Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, arzu.varli@marmara.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6586-7527>

1. Giriş

Bürokrat ve siyasetçi olarak 1940'ların başından 1990'lara uzanan süreçte çeşitli görevler üstlenen ve pozisyonlarda yer alan Ali Şakir Aġanođlu (1915-2005), kariyerine Ziraat Bankası'nda müfettiş muavini olarak başlamış, Türk Ticaret Bankası genel müdürlüğü ve Demirbank yönetim kurulu üyeliğı gibi pozisyonlarla bankacılık kariyerini tamamlamıştır. Türkiye'de işletme biliminin gelişmesinde hatta kurumsallaşmasında önemli rol üstlenen bir ekibin de içinde yer alan Aġanođlu bilgi ve deneyimlerini yazdığı kitap ve makalelerle de paylaşmıştır. Türkiye'de tek parti döneminden planlı döneme uzanan süreçte bürokrat ve milletvekili, senatör ve bakan olarak siyasi sorumluluklar da üstlenen Aġanođlu'nun bankacılığa dair görüş ve düşünceleri bu makalede ele alınmaktadır. Bunu anlamlı kılmak adına Aġanođlu'nun uzun yaşam öyküsü ve mesleki geçmişı ana hatları ile anlatıldıktan sonra bankacılığa dair görüş ve düşünceleri değerlendirilmiştir.

2. Ailesi, Eğitimi ve Çalışma Hayatı

Ali Şakir Aġanođlu Ağustos 1915'de Trabzon'un Akçaabat ilçesinde Dürbinar Mahallesi'nde doğdu Annesi Trabzon'un merkez ilçesi Kavakmeydan Mahallesi'nden Hattat Ali Efendi'nin kızı Asiye Hanım, Vakfikebir-Tonya yolu üzerinde bulunan Şöva Köyünden (bugün Vakfikebir ilçesine bağlı Şenocak Köyü) Yahyaoğulları ailesine mensuptur. Akçabat'ın ileri gelen ailelerinden Aġanzadelere mensup olan babası, Akçaabat müftülüğü de yapan Mehmet İzzet Efendi'nin büyük dedesi ise Fatih Sultan Mehmet Trabzon'u fethettiğı zaman Akçaabat'tan 17 kilometre kadar içeride yer alan Koryana (bugün Acısu) köyüne tımar ağası olarak yerleştirildi. 1902'de evlenen Asiye-Mehmet İzzet çiftinin Ali Şakir dâhil altı çocukları oldu. Bunlardan Halit 1903'de, Hacer 1907'de, Abdullah Fazıl 1910'da, İlyas 1913'de ve Cevher ise 1923'de dünyaya geldi. (Aġanođlu, 2020; 39 ve devamı; Çoker, 1999: 105-106; Usta, 2014: 293-300; Kaynar, 2018: 829-833).

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusların Doğu Karadeniz'i işgali nedeniyle yaşanan "muhaceret" sırasında 1916'da Aġanođlu ailesi önce Giresun'a, ardından Samsun'a ve daha sonra hayat pahalılığının daha az olduğı Sinop'a göç etti (İpek, 1999: 161-235; Tekir, 2016: 43-65; Usta, 2016; Lermioğlu, 1949; Kayra, 2005. Aile Akçaabat'a 1919'da geri döndü. 1923'te ilkokula başlayan Aġanođlu'nun babası Mehmet İzzet Efendi, 1926 yılında gırtlak kanserinden öldü. 1928 yılının Ağustos ayında ortaokul için açılan parasız yatılı sınavını kazanan Aġanođlu, ortaokulu Trabzon'da okudu. 1934'de yatılı devam ettiğı Trabzon Lisesi'nden mezun oldu. 1935 yılında İstanbul'da bulunan ve adı henüz Siyasal Bilgiler Okulu olan, 1859'da Mekteb-i Mülkiye adıyla kurulan, 1950'den bu yana ise AÜ'ne bağlı Siyasal Bilgiler Fakültesi adıyla hizmet veren Mülkiye Mektebi'nin sınavlarına girdi. Yaklaşık 400-500 kişinin katıldığı ve 100 kişinin kazandığı sınavda birinci oldu. Bu sınavın dördüncüsü bir diğeri ünlü Mülkiyeli bürokrat ve siyasetçi Cahit Kayra'dır (Kayra, 1995).

Bülent Ecevit'in başbakan olduğı 37. Hükümet'te Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı yapan Kayra'dan sonra sınavı beşincilikle kazanan ise İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Süleyman Barda'dır. Aġanođlu ile birlikte o yıl Trabzon Lisesi'nden Mülkiye'ye giren 7-8 kişiden bir diğeri ise DP (Demokrat Parti) hükümetlerinde çalışma, ticaret, imar ve iskân, AP (Adalet Partisi) hükümetinde dışişleri bakanlığı yapan Hayrettin Erkmendir (Kocataşkın, 1998).

Aġanođlu'nun Siyasal Bilgiler Okulu'nda 2. sınıfa geçtiğı 1936-1937 eğitim ve öğretim yılında eğitim süresi 3 yıldan 4 yıla çıktı. Bu arada okul 1936 yılının Kasım ayında Ankara'ya taşındı. Aġanođlu, 3. ve 4. sınıfları Ankara'da okudu ve Haziran 1938'de okulun maliye şubesinden mezun oldu (Aġanođlu, 2020: 129-133).

2.1. Ziraat Bankası'nda Müfettiş Olması

Mezuniyetin hemen ardından o yaz Ziraat Bankası teftiş heyeti müfettişlik sınavına giren ve kazanan Ağanoğlu çalışmaya başlamadan önce askerlik görevini yerine getirmek istedi. 1 Kasım 1938'de silâh altına alınan Ağanoğlu, 15 Aralık 1939'da yedek teğmen rütbesiyle terhis oldu. Askerlik dönüşü 25 Aralık 1939'dan itibaren Ziraat Bankası teftiş heyetinde müfettiş muavini olarak çalışmaya başladı. Muavinliğin ardından girdiği sınavı da kazanarak 15 Mayıs 1942'de müfettişliğe yükseltildi. İkinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu olağanüstü savuma ihtiyaçlarından dolayı başvurulmuş ikinci askerlik uygulaması nedeniyle 28 Ağustos 1942-9 Nisan 1944 arasında yeniden askere alındı. Terhis olduktan sonra teftiş kurulunda çalışmaya devam etti (Koraltürk, 2013: 22-26). 22 Aralık 1949'da Ziraat Bankası İstanbul şubesinin müdür muavinliğine atandı. Bu görevinin yanı sıra Türk Tütün Limited Şirketi'nin murakıplığını da üstlendi.

2.2. Amerika'da Tarım Ekonomisi Eğitimi Alması

ABD'nin İkinci Dünya Savaşı ertesinde dünya üzerinde siyasal, ekonomik, askeri ve kültürel yayılımının hızlandığı sırada gündeme gelen uygulamalardan birisi olan Fulbright bursuna başvurusu kabul edilen Ağanoğlu, bankadan izin alarak eğitim ve incelemelerde bulunmak üzere 26 Ağustos 1950'de İstanbul'dan New York'a gitti. Ağanoğlu, New York'un ardından eğitim için Kansas şehrine geçti. Kansas Üniversitesi'nden tarım ekonomisi ağırlıklı iktisat dersleri aldı. Bu derslerle ilgili olarak çiftlikleri gezdi ve incelemelerde bulundu. Orta Batı Amerika'da dörder-beşer bin dönüm arazi üzerinde kurulu bulunan çiftliklerin bazılarını ziyaret etti. Traktör ve biçer-döver de kullanılan bu çiftliklerin her birinde 300-500 baş et hayvanı beslenmekteydi. Büyükbaş hayvanların ahırlarda değil açıkta beslendiği bu çiftliklerde sağımın peynir üretimine kadar her şey makine ile yapılıyordu. Her inekten ortalama 25 litre süt alınmıyordu. Bunun altına düşen inek kesime gönderiliyordu. ABD'nin yıllık süt üretiminin 250 milyon litre olduğu bu yıllarda ABD'nin nüfusu 160 milyondur. Bu fazlalık ihraç ediliyordu veya süt ürünleri olarak az gelişmiş ülkelere gönderiliyordu. Yumurtada da durum benzerdi. Bugün hala kullanılan yumurta folyoları Amerikalıların buluşudur. Yumurtaların dik olarak bu folyolara konulmasının, saklanma süresini üç ay uzattığı deneylerle saptandı. 1950-1951 yıllarında ABD'nde nüfus başına 200 gram kırmızı et düşüyordu. Üretim bol olduğundan tüm lokantalarda ekmeğin yanına tereyağı getiriliyordu (Ağanoğlu, 2020: 440).

Ağanoğlu bir yıllık bursu sona erdiğinde ABD'nde bir yıl daha kalabilmek için Ziraat Bankası'na başvurdu. Ancak banka kendisine altı ay ücretli izin verdi. Bu nedenle Ağanoğlu Mayıs 1952'de Türkiye'ye geri döndü ve Ziraat Bankası'nda çalışmaya devam etti. ABD'nde aldığı eğitim ve incelemelerinin sonucunu ise kitaplaştırdı (Ağanoğlu, 1953).

2.3. İşletme İktisadı Enstitü'nde Öğretim Görevliliği

2 Mayıs 1954'de yapılan seçimlerde ağabeyi Abdullah Fazıl Ağanoğlu, Trabzon'dan DP milletvekili seçilirken aynı ilden CHP'nin (Cumhuriyet Halk Partisi) adayı olarak seçime giren Ağanoğlu bu seçimi kaybetti. Bir devlet bankası olan Ziraat Bankası'nda çalışan Ağanoğlu'nun muhalefet partisinin adayı olarak ünlenmesi meslek hayatında sorunlar yaşamasına neden oldu. Özel sektörde de Ziraat Bankası'ndaki kariyer ve pozisyonuna uygun veya yakın bir iş bulamayan Ağanoğlu'nun hayatında yeni bir sayfa açan süreç, Ağustos 1954'te Mülkiye'den sınıf arkadaşı olan Cihat İren ile yaptığı bir telefon görüşmesiyle başladı. Cihat İren henüz kurulmuş olan işletme eğitimi verecek bir enstitüden bahsederek ve bu enstitü için öğretim görevlisi olarak yetiştirilmek üzere iş hayatından eleman arandığını söyledi. Ağanoğlu bu teklifi kabul etti ve daha sonra Denizcilik Bankası TAO genel müdürü olacak Nezih H. Neyzi ile birlikte Boston'da bulunan Harvard Üniversitesi'ne bağlı Business

School'daki programa katılmak üzere 27 Ağustos 1954'te İstanbul'dan ayrıldı (Ağanoğlu, 2020: 277).

Ağanoğlu'nun Amerika'da öğretim görevlisi olarak yetiştikten sonra dönüp çalışmaya başlayacağı İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ne bağlı olarak kurulan İşletme İktisadı Enstitüsü, İkinci Dünya Savaşı ertesini birçok alanda olduğu gibi işletmecilik alanında da görülen Amerikan etkisinin bir yansımasıdır. Bilindiği üzere bu döneme kadar ekonomide kamu yatırım ve işletmeciliğinin çok büyük bir ağırlığının olduğu Türkiye'ye kredi ve iktisadi yardımda bulunma sürecini başlatan ABD ve uluslararası kuruluşlar, özel sektörün desteklenmesi ve geliştirilmesi koşulunu öne sürdüler. Bu döneme kadar Türkiye'de kitlesel üretim, birim maliyet, genel maliyet, pazarlama gibi işletmecilik alt-disiplinlerini bilen ve dolayısıyla uygulayan da yoktu. Bu dönemde Türkiye'ye gelen yabancı uzmanlar, bu eksiğin giderilmesi için eğitim verecek bir kurumun kurulmasını önerdiler. Bunun için yardım da yapacakları söylendi. Bu bağlamda 1954 yılında ABD'den Ford Vakfı'nın ve 250 kadar iş adamının yardımı sağlanarak bir kararnameyle İÜ'nin iş birliği ile İşletme İktisadı Enstitüsü kuruldu. Bu enstitü 1968'de aynı üniversiteye bağlı olarak kurulan ve Türkiye'nin ilk İşletme Fakültesi'nin temelini oluşturdu (Pazarcık, 2016: 9-25; Yağcınkaya-Koraltürk, 2020: 28-55).

İşletme İktisadı Enstitüsü'nün ilk eğitim kadrosunun oluşumu için başlayan programa katılacaklar arasında Ağanoğlu ve Nezih H. Neyzi'nin yanı sıra sonra üçü de profesör olacak olan Zeyyat Hatiboğlu, Mükerrerem Hiç ve Mehmet Oluç da bulunuyordu. Harvard'da Ağustos 1954-Temmuz 1955 tarihleri arasında devam eden eğitim kapsamındaki derslerin çoğu finans ağırlıklıydı. Firma bazında rasyonel yönetim öğretiliyordu. Katılımcılara pazarlama, maliyet muhasebesi, insan ilişkileri üzerine eğitim verildi. (Ağanoğlu, 2020: 441-443).

Programın bitimiyle katılımcılar dolayısıyla Ağanoğlu da Türkiye'ye geri döndü. Eylül 1955'te İşletme İktisadı Enstitüsü açıldı. Cihat İren, ekip daha Amerika'dayken enstitüden ayrılmıştı. Ekim 1956'ya kadar geçen sürede Enstitü Müdürü Ord. Prof. Dr. Ömer Celal Sarc ve yardımcısı Nezih H. Neyzi, ABD'den eşiyile birlikte İstanbul'a gelen Dr. Robert E. Stone yanı sıra Mehmet Oluç, Zeyyat Hatiboğlu, Mükerrerem Hiç ve Ziraat Bankası'ndaki görevinden ayrılan Ağanoğlu da 1 Ekim 1955'ten 22 Haziran 1960'a kadar enstitüde uzman olarak çalıştı. Enstitünün faaliyete geçtiği ilk aylarda eğitim kadrosu haftada iki gün toplanıp eğitim için hazırlık yapmaya başladı. Ziraat Bankası deneyiminden dolayı İstanbul piyasasını ve iş dünyasını tanıyan Ağanoğlu, çivi fabrikasından tekstil fabrikalarına çeşitli işletmelere gidip vakalar yazdı. Ekipten bazıları ise Harvard'daki vaka metinlerinin Türkçeye çevirisini yaptılar.

2.4. Demirbank Yönetim Kurulu Üyeliği ve GİMA'nın Kuruluş Çalışmaları

Ağanoğlu bir yandan enstitüde dersler vermeye devam ederken diğer yandan özel sektörde çalışmayı sürdürdü. 1956'da Demirbank yönetim kurulu murahhas üyesi oldu (Coşar, 1999). Yaz aylarında Demirbank'a dönemin İktisat ve Ticaret Vekili Zeyyat Mandalinci imzalı bir mektup geldi. Mektupta Ankara'da yokluğundan dolayı büyük sıkıntısı hissedilen gıda maddeleri ihtiyacını karşılamak için büyük bir bakkaliye şirketinin kurulması düşünüldüğü, bu amaçla bankaların ortaklığıyla kurulacak bu şirketin hukuksal ve ticari alt yapısının hazırlanması, gerekli yasal düzenlemelere ait çalışmaların yapılması için kurulacak heyete bir temsilci gönderilmesi talebi yer alıyordu. Demirbank yönetim kurulu başkanı Cemil Parman'ın önerisi ile Demirbank adına kurula Ağanoğlu'nun katılması uygun görüldü (Ağanoğlu, 2020: 443).

Ticaret Bakanının başkanlığında Ankara'da yapılan toplantıya Yapı ve Kredi Bankası, Garanti Bankası, Ziraat Bankası, Sümerbank, Etibank ve Ankara Belediyesi temsilcilerinin yanı sıra Demirbank'ı temsilen Ağanoğlu katıldı. Herkesin söz aldığı bu toplantıda Ağanoğlu, kurulması düşünülen organizasyonun çok isabetli olduğunu ve bu tür marketlerin Amerika'daki

uygulamasını anlattı. İşin aslının self-servis ve satılan mallarda standartlaşmaya gitmek olduğunu söyledi ve örneğin pirinçlerin birer ikişer kiloluk paketlerde, sabunların aynı şekilde ayrı gramajlarda paketler halinde raflarda yer alması gibi örnekler verdi. Bu yüzden standart mal satımı için bir paketleme atölyesi gerektiğini belirtti. Şehrin değişik yerlerinde şubeler olması, sermayesinin büyük olması gerektiğini ifade etti. Şirketin kurulmasına karar verilen toplantıdan sonra 10 milyon lira sermaye ile Gıda ve İhtiyaç Maddeleri A.Ş. veya kamuoyunda yaygın kullanılan adı ile GİMA kuruldu. Aġanođlu da şirketin ilk yönetim kuruluna seçilen üyeler arasında yer aldı (Aġanođlu, 2020: 443-444).

2.5. Türk Ticaret Bankası'na Genel Müdür Olması

İşletme İktisadı Enstitüsü'nden öğretim üyeliği yanı sıra Demirbank ve GİMA'da yönetim kurulu üyeliği de yapan Aġanođlu, 27 Mayıs 1960 askeri darbesiyle görevinden alınan ve Celal Bayar'ın bacanağı da olan Hâkî Erol'un yerine 22 Haziran 1960'ta Türk Ticaret Bankası genel müdürlüğüne tayin edildi. Bu banka 1913'te Adapazarı'nda Hacı Âdem Beyzade İbrahim-Sipahizade Hamid ve Şürekâsı Adapazarı İslam Ticaret Bankası adıyla 1960'ta kuruldu. Bankanın unvanı 1919'da Adapazarı İslam Ticaret Bankası Osmanlı Anonim Şirketi, 1924'te Adapazarı İslam Ticaret Bankası Türk Anonim Şirketi, 1926'da Adapazarı Türk Ticaret Bankası Anonim Şirketi ve 1937'de ise Türk Ticaret Bankası Anonim Şirketi oldu. 2002'de tasfiyesine karar verildi (Kutluata, 1970).

Aġanođlu'nun genel müdürlüğü döneminde bankada önemli işler yapıldı. Örneğin geri dönüşü şüpheli olan büyük kredilerin tahsilatı için borçlular zorlanmaya başlandı. Aġanođlu önce Karadeniz daha sonra Ege ve Güneydoğu Bölgesi'nde bulunan şubeleri ziyaret etti. Bu şubelerdeki personelle tanıştı, sorunlarını dinledi. Gittiği şehirlerdeki büyük müşterileri ziyaret edip onlarla sohbet etti. Aġanođlu'nun bu yönetim ve denetim tarzı ilk başlarda yadırgandı. Ancak o bu tutumunu sürdürdü. Genel idari giderlerde tasarruf yapılmaya başlandı. Bu arada bankada bazı ilklere de imza atmaya başladı. Örneğin ilk kadın müdür O'nun döneminde atandı. İş hacmine göre a, b, c şeklinde derecelendirilen şubelerin müdür ve çalışanlarına performanslarını gözeterak değil iltimasla ücret ödendiğini görünce ücretlendirmede iş yoğunluğuna dayanan yani büyük şube-orta şube-küçük şube ücretlendirmesi yapılmaya başlandı. Buna göre az ücret alan büyük şubelerin müdürlerinin ücretleri diğer şubelere göre 2-3 misli arttı (Aġanođlu, 2020: 445-446).

2.6. Siyasi Hayatı

Faaliyete geçtiği ilk yıllarda İşletme İktisadı Enstitüsü her yıl Amerika'ya bir eğitimcisini gönderirdi. Aġanođlu bu bağlamda 1961 yılının Eylül ayında ABD'nin San Francisco kentinde bir üniversitede kısa dönem eğitime katıldı. Programın tamamlanmasından sonra 1952'den itibaren üyesi olduğu Amerika Tarım Ekonomisi Birliği'nin Colorado Üniversitesi'nde yapılacak kongresine katılmak üzere Fort Collins şehrine gitti. Daha sonra Harvard Üniversitesi'ndeki eski hocalarını ziyaret etmek için geçtiği Boston'da 1961 yılı seçimlerinde CHP'nden Trabzon milletvekili aday adaylığı için Trabzon il başkanlığına telgrafla başvuruda bulundu (Aġanođlu, 2020: 447).

1954 seçimlerinin yanı sıra 27 Ekim 1957'de yapılan seçimlerde de Trabzon'dan CHP'nin adayı olan ancak seçilemeyen Aġanođlu, 15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerde CHP'den Trabzon milletvekili seçildi. 31 Ekim 1961'de Türk Ticaret Bankası'ndaki görevinden ayrıldı ve 1 Kasım 1961'de TBMM'nin açılmasıyla milletvekili olarak görev yapmaya başladı. Bu ilk günlerde CHP ve AP arasında koalisyon görüşmeleri yapıldı. Bu görüşmelere CHP adına İsmet İnönü, İsmail Rüştü Aksal, Kemal Satır, Turhan Feyzioğlu ve Aġanođlu da katıldı. Bu sürecin sonunda 20 Kasım 1961-25 Haziran 1962 tarihleri arasında

faaliyet gösteren 26. Cumhuriyet hükümeti veya birinci koalisyon hükümeti kuruldu (Ağanoğlu, 2020: 447).

Ağanoğlu, TBMM çalışmaları kapsamında Bütçe Plan Komisyonu üyeliği yaptı. 1962 yılı bütçesinin hazırlanmasında görev aldı. Bu bağlamda memleketi olan Trabzon'da kurulan Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin ilk tahsisatı bu komisyondan geçti ve ilk fakültenin açılması için de hükümete yetki verildi (Ağanoğlu, 2020: 449).

İsmet İnönü'nün başbakanlığında kurulan CHP-AP koalisyon hükümeti kısa ömürlü oldu. Ardından yine İsmet İnönü'nün başbakanlığında 25 Haziran 1962-25 Aralık 1963 tarihleri arasında görev yapan CHP-YTP (Yeni Türkiye Partisi)-CKMP (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi) veya ikinci koalisyon hükümeti kuruldu. Ağanoğlu, bu hükümette 1 Kasım 1962-17 Haziran 1963 tarihleri arasında Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bağlı olduğu devlet bakanı olarak görev yaptı (Ağanoğlu, 2020: 451-452).

2.6.1. Senatör Olması

İkinci koalisyonu 25 Aralık 1963-20 Şubat 1965 tarihleri arasında İsmet İnönü'nün başbakanlığında CHP ve bağımsızların birlikte kurdukları üçüncü koalisyon izledi. Bu hükümetin ardından 20 Şubat-27 Ekim 1965 arasında Suat Hayri Ürgüplü'nün başbakanlığında AP-YTP-CKMP-MP (Millet Partisi) koalisyon hükümeti kuruldu. 1965 yılının Eylül ayında annesini kaybeden Ağanoğlu, hem bu kayıp nedeniyle yeterince hazırlanamadığı hem de CHP içinde aleyhine yapılan çalışmaların sonucu dördüncü sıradan girdiği 10 Ekim 1965'de yapılan seçimde milletvekili seçilemedi. Tekrar Demirbank'ta yönetim kurulu üyesi olarak görev aldı. İşletme İktisadi Enstitüsü'nde de yeniden ders vermeye başladı. 5 Haziran 1966'da yapılan kısmi Senato seçimlerinde ise Trabzon'dan senatör seçildi. Senato'da Parti Grup Yönetim Kurulu Üyesi ve Bütçe Komisyonu Üyesi olarak görev aldı (Ağanoğlu, 2020: 455).

Ağanoğlu'nun önce milletvekili ardından senatör seçildiği 1960'larda ve 1970'lerin ilk yarısında Dünya ve Türkiye önemli olaylara sahne oldu. Türkiye 1960'larda ekonomide yeni bir sürece girdi. Planlı dönem olarak anılan bu süreçte 1963-1967 yılları arasında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulandı ve bu dönemde GSMH %6,6 oranında büyüdü. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın uygulandığı 1968-1972 yıllarında GSMH %7,1 oranında büyüdü. 1973-1977 yılları arasında uygulanan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde ise GSMH'de %6,5'lik büyüme gerçekleşti (Yörük, 1996: 103). Bu planlar bağlamında Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları, Keban Barajı ve Boğaziçi Köprüsü gibi projeler hayata geçti. 1965 seçimlerini genç siyasetçi Süleyman Demirel liderliğindeki AP kazandı. 27 Ekim 1965-3 Kasım 1969 tarihleri arasında faaliyet gösteren Birinci Süleyman Demirel hükümeti aynı zamanda 27 Mayıs'ın ardından kurulan ilk tek parti hükümeti oldu. 12 Ekim 1969'da yapılan seçimleri de AP kazandı. 3 Kasım 1969-6 Mart 1970 arasında Süleyman Demirel ikinci hükümetini kurdu.

1961 Anayasasının sağladığı görece özgürlük ortamında farklı dünya görüşleri, ideolojiler ve fraksiyonlardan çeşitli kesimlerin örgütlü muhalefet yaptığı bu yıllarda sokak hareketleri şiddete dönüştü. 1968'de Avrupa ve ABD'de başlayan gençlik ve öğrenci olayları, Türkiye'ye de sıçradı. Süleyman Demirel'in başbakanı olduğu hükümet yalnızca toplumsal muhalefetle karşılaşmadı. 1969 seçimlerinden kısa bir süre önce siyasi yasaklarının kalkmasını isteyen eski DP'lilerin AP içindeki ve üzerindeki baskısı ortaya çıktı (Yılmaz, 2017: 21-64). Süleyman Demirel, DP'nin mirasçısı iddiasındaki YTP'yi siyasette etkisiz kılmıştır. Ancak Demirel, bir yandan eski DP'lilerin rekabetinden diğer yandan kamuoyunda ve TSK içinde kimi çevrelerce DP'nin bir devamı olarak algılanmaktan bu nedenle de vesayet altına alınma kaygısı duyuyordu. AP içinden Demirel'e karşı yükselen muhalefet partinin 1969 seçimlerini kazanmış olmasına karşın sürdü. AP yönetimi ve Süleyman Demirel'in bu gelişmeye tepkisi, eski DP'lilerin siyasi haklarının iadesi konusunda ısrarcı olan milletvekillerinin ihracı yönünde oldu.

Buna karşın 72 AP'li senatör ve milletvekili, aynı talepleri içeren bir muhtırayı 12 Ocak 1970'de Süleyman Demirel'e verdiyse de Süleyman Demirel bu istekleri tekrar geri çevirdi. 11 Şubat 1970'te, Saadettin Bilgiç ve Faruk Sükan'ın başını çektiği 41 AP'li milletvekili bütçe görüşmeleri sırasında, CHP ve öteki muhalefet partileriyle beraber ret oyu vererek Demirel'i istifaya zorladı. 41 milletvekilinin karşı oy vermesi üzerine bütçe kanun tasarısı, 214 kabul oyuna karşılık 224 ret oyuyla güvenoyu alamadı ve 12 Şubat 1970'te Demirel başbakanlıktan istifa etti. Süleyman Demirel, 6 Mart 1970'te üçüncü kez hükümet kurdu ve güvenoyu alarak yoluna devam etti. Eski DP'liler ve AP'den onlara destek olan siyasiler ise 18 Aralık 1970'te kurdukları Demokratik Parti çatısı altında siyaset yapmayı sürdürdüler (Bulut, 2009: 73-90).

2.6.2. CHP'den Ayrılıp AP'ye Geçmesi

Yeniden hükümet kurmakla birlikte Türkiye'yi ve Süleyman Demirel'i zor günler beklemekteydi. Bu zor günlerin başlıca olayları arasında içeride toplumsal muhalefet ve artan sokak olayları, iktisadi dengelerdeki bozulma, Türkiye tarihindeki en büyük işçi eylemlerinden biri olan 15-16 Haziran 1970 Olayları, 10 Ağustos 1970'te Türk lirasının değerinin %66 oranında düşürülmesi gibi gelişmeler sayılabilir (Çelebi, 2001: 61). Dışarıda ise ABD'nin 1960'lı yılların ikinci yarısında Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki yakınlaşmadan rahatsızlık duyması ve Richard Nixon yönetimindeki ABD Hükümeti'nin Demirel hükümetinden haşhaş ekiminin yasaklanmasını istemesi, siyasi tabanı çiftçilere dayanan AP'nin ise bu talebi reddetmesi ABD-Türkiye ilişkilerin iyice gerilmesine yol açtı.

Toplumsal muhalefetin yükselen sesinden rahatsızlık duyan Süleyman Demirel, 1961 Anayasası ile ülkenin yönetilemeyeceğini ileri sürerek yasağcı bir tutum sergilemeye başladı. Bir sol fraksiyon olan Millî Demokratik Devrimciler 9 Mart 1971'de darbe girişiminde bulununca TSK, 12 Mart 1971 muhtırası ile siyasete bir kez daha müdahale etti ve Süleyman Demirel'in başında olduğu AP hükümeti istifa etmek zorunda kaldı. Ardından sivil siyaseti temsil eden TBMM'de 1961 Anayasasının özellikle özgürlüklere dair kısımlarını tırpanlayan bir dizi anayasa değişikliği kabul edilerek askeri müdahalenin gereği yerine getirilmiş oldu (Tikveş, 1977: 19-60).

Süleyman Demirel'in ardından sırasıyla Nihat Erim'in 26 Mart-11 Aralık 1971 ve 11 Aralık 1971-22 Mayıs 1972 tarihleri arasında AP-CHP-MGP (Milli Güven Partisi) ve bağımsızlardan; Ferit Melen'in 22 Mayıs 1972-15 Nisan 1973 tarihleri arasında AP-CHP-MGP ve bağımsızlardan; Naim Talu'nun 15 Nisan 1973-26 Ocak 1974 tarihleri arasında AP-CGP (Cumhuriyetçi Güven Partisi) ve bağımsızlardan oluşan ara dönem hükümetleri kuruldu. Bu süreçte CHP'de de büyük bir değişiklik yaşandı. Millî Mücadele kahramanı ve tek parti rejiminin milli şefi gibi sıfatlara sahip olan İsmet İnönü 1950'lerde muhalefet partisi lideri, 1960'larda ise koalisyon hükümetlerinin başbakanı gibi sıfatları ekledi. 27 Mayıs ertesini asker-sivil ilişkilerine deyim yerindeyse verdiği ince ayarla hatta eski DP'lilerin affı için gayret sarf ederek; 1950-1960 döneminde CHP-DP arasında yaşanan siyasi gerilimin hatta kırılganlığın yerini diyaloga dönüştürme çabası göstererek siyaset üstü rol oynadı. İsmet İnönü'nün 1950'lerden 1970'lere uzanan süreçte siyasi hayatında, eğilim ve düşüncelerinde yaşanan değişim ve dönüşümün vardığı son nokta "Ortanın Solu" sloganının parti programına girmesine izin vermesi oldu. Özünde devletçi-Kemalist-muhafazakâr kimliğini hiç değiştirmemiş olan İnönü aslında CHP'yi Türkiye'de 1960'larda yaşanan değişime ayak uydurmaya çalışmıştır. Bu süreçte CHP içinde bir muhafazakâr kanat bir de genç, yenilikçi ve sol eğilimli Bülent Ecevit'in başını çektiği ve "Ortanın Solu" sloganıyla 1960'larda başlayan toplumsal dönüşümün CHP'deki karşılığı olmaya aday bir kesim belirginlik kazandı. İsmet İnönü'nün "Ortanın Solu" hareketini karşısına almak değil kontrol altında tutmak için yanında yer aldığı veya alır gibi görüldüğü düşünülebilir (Bozkır, 2005: 231-248). Nitekim 1972'de bu hareketle ilişkisi hatta CHP yönetimi ile ilişkisi kopma noktasına geldi ve 14 Mayıs 1972'de yapılan genel başkanlık

seçimini Bülent Ecevit'in kazanmasıyla CHP'de İsmet İnönü devri sona erdi. İsmet İnönü bu tarihten vefat ettiği 25 Aralık 1973'e kadar anayasanın eski cumhurbaşkanlarına tanıdığı tabii senatör olarak siyasi hayatını sürdürürdü. Ortanın Solu hareketine karşı CHP içinde muhalefet eden ve başını Turhan Feyzioğlu'nun çektiği Kemalist-muhafazakâr bir kesim ise CHP'den ayrılarak GP'yi (Güven Partisi) kurdu (Bozkır, 2007: 275-308). Ağanoğlu da bu süreçte CHP'den istifa etti. Yıllar sonra hatıralarını anlatırken bu kararının bir hata olduğunu itiraf etti. 3-4 ay bağımsız olarak Senato'da kalan Ağanoğlu 1973 seçimleri öncesi AP milletvekillerinden arkadaşlarının teklifi ile AP'ye geçti (Ağanoğlu, 2020: 455).

14 Ekim 1973'te yapılan seçim, İsmet İnönü'den sonra partinin başına geçen Bülent Ecevit ve CHP'nin geniş kitlelere ulaşmasında ilk dönemeç oldu. Ancak seçimde 222 milletvekili çıkarılmasına karşın CHP tek başına hükümet kurmaya yeter sayıya ulaşamadığından Necmettin Erbakan'ın genel başkanı olduğu MSP (Milli Selamet Partisi) ile koalisyon kuruldu. Bülent Ecevit'in başbakan, Necmettin Erbakan'ın başbakan yardımcısı olduğu koalisyon hükümeti, 26 Ocak-17 Kasım 1974 tarihleri arasında görev yaptı. Ardından 17 Kasım 1974-31 Mart 1975 tarihleri arasında Sadi İrmak tarafından 38. Cumhuriyet hükümeti kurulduysa da güvenoyu alamayan bu hükümet yerine AP-MSP-MHP (Milliyetçi Hareket Partisi)-CGP tarafından tarihe birinci milliyetçi cephe hükümeti olarak geçen koalisyon kuruldu. Süleyman Demirel'in başbakan olduğu bu hükümet ise 31 Mart 1975-21 Haziran 1977 tarihleri arasında iş başında kaldı. Ağanoğlu bu hükümetin kuruluşu sürecinde Demirel'e Erbakan'la ortaklığın yürümeyeceğini söyledi. Demirel ise ortaklarını idare edebileceğini ileri sürdü. Ağanoğlu CHP'den istifasının yanı sıra siyasi hayatındaki ikinci hatanın bu koalisyonun kuruluş sürecinde AP'den istifa etmemek olduğunu hatıralarında dile getirdi. Bu ortamda 12 Ekim 1975'te ara seçimler yapıldı. Trabzon'dan aday olan Ağanoğlu seçimi kaybetti ve böylece Ağanoğlu'nun aktif siyasi hayatı sona erdi. (Ağanoğlu, 2020: 456-457).

Ağanoğlu, uzun senatörlüğü sırasında Bütçe ve Plân ve Karma Bütçe komisyonlarında üye olarak çalışmanın yanı sıra Parlamentolar arası Birlik Türk Grubu Üyesi ve Grup Genel Sekreteri olarak Grubun 1970-1974'de Lahey, Paris, Roma ve Tokyo'da yaptığı konferanslara konuşmacı olarak da katıldı.

2.7. Siyaset sonrası hayatı ve vefatı

Ağanoğlu, aktif politikadan ayrıldıktan sonra yani 1975'ten 1992'ye kadar İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü'nde öğretim üyesi olarak çalıştı. 1975-1978 yılları arasında PTT Yönetim Kurulu Üyeliği, 1980-1981 yıllarında Denizcilik Bankası A.Ş. Yönetim Kurulu Üyeliği, 1981-1982 yıllarında Demirbank A.Ş. Yönetim Kurulu Üyeliği yaptı. 1992-1996 yıllarında, İzmit'te Kocaeli Üniversitesi Vakfı tarafından hazırlanan İşletmecilik Sertifika Programlarında, *Yönetim ve İnsan İlişkileri* derslerini verdi ve bu süreçte bir kitap da yayınladı (Ağanoğlu, 1995).

15 Ağustos 2005 tarihinde İstanbul'da vefat eden Ali Şakir Ağanoğlu'nun *Banka ve Ekonomi Dergisi*'nde ekonomi, finans, işletmecilik ve yönetim konularında çok sayıda araştırma ve makalesi yayımlandı.

3. Bankacılık Hakkındaki Görüşleri

1960'larda Türkiye'de bankalar tasarrufları toplayan ve toplanan tasarrufları ekonomi içindeki aktörlere dağıtan tek kurumdur. Kalkınma planları çerçevesinde tasarruf toplama konusunda farklı ya da alternatif kurumların açılması fikri hep gündemde olmasına karşın, bu fikir hayata geçirilemedi.

Bankaların uzmanlaşması, kredi kullanılması ve tasarrufları arttıracak yolların çeşitlenmesi gibi hedefler Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hedefleri arasında yer almasına karşın gerçekleşmez ve bu hedefler İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde yer alır.

Bankacılık alanında mesleki deneyimi yüksek, aynı zamanda işletme eğitimi de almış olan Ali Şakir Ağanoğlu'nun özellikle tasarruf toplama, kredi dağıtım mekanizmaları ve alternatif tasarruf toplama kurumlarının oluşturulması ile ilgili yazıları *Banka Meslek Fikir Dergisi*'nde yayımlanır. Ağanoğlu, yazılarında kalkınma planlarının gerçekleşmesine yönelik önerilerine ve eleştirilerine yer verirken aynı zamanda bahsettiği kurumların tarihini de kısaca okuyucuyla paylaşır.

Ağanoğlu, yazılarında özellikle bankacılık sektörünün gelişimine engel olarak gördüğü faktörleri, kalkınma planlarında hedeflenen noktalara varmanın da önündeki engeller olarak nitelendirir ve hem mesleki deneyimleriyle hem de eğitiminden kaynaklanan bilgisi ve yurtdışı uygulama örnekleriyle açıklamaya çalışır.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda tasarrufların artırılması önemli bir yer tutmuştur. Ancak bu amaç bir önceki dönemde hedeflenen düzeye ulaşmadığından dolayı ülkenin gündeminde olmuştur. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda iktisadi gelişmenin başlangıcında olan ülkeler açısından kalkınma hızında etkili olan temel faktörün talep yetersizliği değil, yatırımların yükseltileme imkânı olarak değerlendirilen tasarrufların artırılması hedefinin neden önemli olduğu konusu şöyle ifade edilir:

“Yatırımların artırılması ise ithal kapasitesinin yükseltilmesi yanında yurt içi tasarrufların hedef olarak seçilen kalkınma hızını besleyebilecek bir seviyeye yükseltilmesine bağlıdır. Diğer bir deyimle ekonomik kalkınma, her şeyden önce yükselen gelirin gittikçe artan kısmının tasarruflara ayrılmasını zorunlu kılar.

.....

Gittikçe artan bir dinamizme kavuşmasına rağmen toplumdaki tasarrufyaratıcı müteşebbisler grubunun henüz yeterli güç ve genişliğe erişememiş olması da tasarrufları kârlı olarak kullanma imkânlarının kısıtlı olması nedeniyle tasarruflar seviyesinin düşük olmasına yol açmaktadır.” (İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1967: 40).

Ülke içinde tasarrufların hedeflenen miktarda artmamasının ardında tespit edilen bazı gerekçelerin devam ettiği gerçeği, bu yeni planda da tasarruf artışını sağlama hedefini güncel tutar. Özellikle tasarruf toplamada en önemli rolü üstlenmiş olan bankacılık sektörüne ilişkin yapılması gereken düzenlemeler vardır. Ali Şakir Ağanoğlu, tasarrufların artırılması hedefini desteklemekle birlikte tasarrufları arttırmanın yolunun bankacılığın bir düzene girmesi ile gerçekleşeceğini şöyle belirtir:

“.... Önemli olan husus, halkta tasarruf arzusunu kamçulamaktır. Bugünkü çalışma sistemler ile bankaların millî tasarrufu hızlandırabileceklerini beklememekteyiz. Umumî tasarrufu teşvik ile halkın tasarruflarını toplamak ve toplanan tasarrufları kredi olarak iş hayatının ihtiyaçlarına arz etmek hususlarında bankalarımızın hizmetlerinin yeterli olduğunu söylemek de mümkün değildir. Planlı kalkınma devresinde bankacılığımızın yeni bir düzene sokulması zaruridir.” (Ağanoğlu, 1967: 7).

Ağanoğlu'nun tasarrufu arttırmak için önerdiği bir diğer yol ise bankalar tarafından mevduata verilen faizlerin üstünde kâr veya faiz ödemek üzere şirket hisse senedi veya tahvillerinin piyasaya çıkarılması ve böylece yılda iki milyar liraya yakın tasarruf sağlanacağı tasavvurdur (Ağanoğlu, 1967: 7).

Bankalar ekonomide önemli rolleri olan kuruluşlardır. Temel işlevleri özetle para ticareti yapmak olan bankalar, bir ekonomide ulusal ve/veya uluslararası ölçekte birikim ve yatırılabilir fonları arttırmayı sağlamak için kullanılmayan mevduatı toplamak, toplam yatırımları arttırmak, toplam tüketim hacmini yükseltmek amacıyla tüketim için açılan krediler sağlamak, satın alma gücü yaratmak, bizzat yatırım yapmak veya yatırımcılara aracılık yapmak gibi görevleri yerine getirirler (Kuyucaklı, 1993: 474).

Ağanoğlu'nun görüşlerinin çerçevesini, kalkınma planlarının ve yıllık ekonomik programların hedeflerine uygun olarak özellikle tasarrufları arttırıcı rollerini yerine getirebilmeleri açısından bankalara yönelik yeni düzenlemelerin yapılması talebi belirlemektedir. Ağanoğlu bir banka yöneticisi ve sektörden biri olarak kalkınma planlarının temel hedeflerinden biri olan tasarrufları arttırmak için bankalar için gerekli olan düzenlemeleri tarif etmeye çalışır.

Ağanoğlu planların ve programların tasarrufları artırma hedefine hizmet etmek ve hedefe ulaşmak konusunda bankaların önemli bir role sahip olduğunu belirttiği makalesinde, bankacılık alanında tasarrufu teşvik için gerekli olan düzenlemenin özellikle içermesi gereken değişiklikleri “*Bankaların mevduata verdikleri faizlerin üstünde kâr veya faiz ödemek üzere şirket hisse denedi veya tahvillerinin piyasaya çıkarılması tasarrufu teşvik edecek yeni hareket olacaktır. Bugünkü imkânlarla göre, yılda iki milyar liraya yakın bir tasarruf sağlanacağı tahmin edilir.*” şeklinde ifade eder (Ağanoğlu, 1967: 7).

Türkiye’de bankacılık sektöründe var olan tüm bankalar Bankalar Kanunu’na göre hareket etmek zorundadır. Cumhuriyet dönemi içinde yapılan hukuki düzenlemeler için sık sık değişime uğrayan alanlardan biri de bankacılıkla ilgili hukuki düzenlemelerdir. Deneme ve yanılma yolu ile bankacılık kanunu yapılmaya çalışılmıştır demek yanlış olmaz. Bankacılıkla ilgili hukuki metinlerde bu derece sık değişime gidilmesinin nedenleri, siyasi ve iktisadi istikrarsızlıktır. Bankacılık alanı da sık sık siyasi müdahalelere ve popülizme maruz kalır. Bankacılık alanında yapılan düzenlemelerin İzmir İktisat Kongresi sırasında gündemde olması ve sonraki adımların atılmasıyla ilk uygulamalar başlar. Merkez Bankası Kanunu, Mevduatın Korunması Kanunu gibi düzenlemeler bankacılık alanında öncü olarak atılmış hukuki adımlardır.

Bu adımların ardından bankacılık alanında 1 Haziran 1936 tarihinde 2099 sayılı Bankalar Kanunu çıkarılır ve uygulamaya başlanır. Bu kanunla aslında ilk kez kapsamlı bir şekilde bankacılık sektörünün tabi olacağı hukuki kurallar belirlenmiş olur.

1958’de kanun yenilenir. 7129 sayılı bu kanunla bankalara dönük olarak devlet müdahalesinin arttırılmasına karar verilir ve bu bağlamda kurulan Banka Kredilerini Tanzim Komitesi “*banka plasmanları üzerinde keyfiyet ve kemiyet bakımından düzenlemeler yapmak; genel kredi tutarları ile genel kredi tutarı içinde çeşitli kredi türlerinin sektörler ve konularına göre dağılım tarzını ayarlamaya yönelik kararlar almak; Bankalar Kanunu’nun uygulaması ile veya bankacılık ve kredi konuları ile ilgili hususlarda hükümete görüş bildirmek*” gibi görevleri üstlenir (Taşcıoğlu, 1998: 216).

Bankalar Kanunu’nu eleştiren Ağanoğlu, Türk bankacılığının bir israf düzeninde olduğunu ve bunun da Bankalar Kanunundan kaynaklandığını belirtir; banka hizmetlerini halkın yakınına götürme amacını aşan ölçülerde sadece büyük şehirlerde şube açmaya çalışan

bankalar için bunun çok masraflı olduğunu ise, “*Bankalar Kanunu 6. Madde: Bankaların kuruluş ve muhtelif şehirlerde şube açma imkanlarını ve ihtiyat akçaları miktarile tahdit etmiştir. Bu tahdiyât, sermaye ve ihtiyat akçaları fazla olmıyan bankaların teşkilâtlarını muhtelif şehir ve kasabalara yayılmasına engel olmaktadır. Aynı ayrı şehirlere gidemeyen bankalar bir şehir içinde yayılma yolunu tercih ediyorlar. Bu hal büyük şehirler içerisinde bankalarımızı lüzumsuz bir rekabete sürüklemiştir. Mevduat toplama gayretleri olarak gösterilen bu yayılma bankalarımızın hizmetlerini milli ekonomimiz için çok pahalı bir hale getirmektedir.*” diyerek ifade eder (Ağanoğlu, 1967: 8-9).

Bankalar Kanunu çerçevesinde Türkiye’de bankaların yatırım girişimlerinin finansmanına her yıl yeni olanaklar yaratabilmeleri T.C. Merkez Bankası’nın reeskont politikası ile ilgilidir. Ayrıca bankaların yatırımları destekleyecek fon yaratmalarını sağlayacak diğer unsur ise topladıkları mevduatın artışıyla da ilgilidir.

T.C. Merkez Bankası emisyon hakkına sahip, ülkenin mali politikası ve para piyasasını düzenleme gibi önemli rolleri olan bankadır. Bankacılık literatüründe “bankaların bankası” olarak değerlendirilir. Merkez Bankası, avans ve kredi verme, açık piyasa işlemleri, Türk Parasının Kıymetini Koruma, para-kredi alanında düzenleme yapma, Hükümete mali-ekonomik danışmanlık yapma, Hazine darlık gibi görevleri de yerine getirmektedir. Merkez Bankası’nın kuruluşundan itibaren Türk siyasi ve iktisadi hayatı değişimler geçirmiş olmasına karşın merkez bankasının görev ve sorumluluk alanına ilişkin değişiklikler ya da güncellemeler sınırlı ve zayıf kalır. Yasayla belirtilen bağımsızlık olgusu yeterince güçlü olamaz; çoğunlukla T.C. Merkez Bankası, Hazinesin ihtiyacı duyduğu para ihtiyacını karşılama ve devlet işletmelerinin kredi taleplerine karşılık vermek durumunda kalır. Merkez Bankası faaliyet alanının ve üstlendiği görevin kalkınma planları doğrultusunda olmadığını yazısında belirten ve bankayı eleştiren Ağanoğlu, bu konudaki görüşlerini şu sözlerle ifade eder:

“...planlı kalkınma evresinde bu müessesenin plânın uygulanması istikâmetinde bir malî politikanın tatbikçisi olması gerekir. Bankalara reeskont yolu ile kredi sağlamak ve bu kredileri yatırımların desteklenmesi istikâmetinde kullanırmak; kredi piyasasını kontrol etmek ve gelişen ekonominin ihtiyaçlarına uygun bir kredi ve para politikası takip ve tatbik etmek... bu müesseseye düşen esaslı vazifelerdir. Bankacılığımızın ıslâhı düşünülürken Merkez Bankasının bünye ve fonksiyonlarının da yeni bir düzene konulması zaruridir.” (Ağanoğlu, 1967: 10).

27 Mayıs 1960 askeri darbesinin ardından daha önceki dönemlere benzer olmayan bir ekonomik dönem Türkiye için başlar. Literatürde “Planlı Dönem” olarak anılan bu dönemde yani 1962 sonrası yıllarda hazırlanan kalkınma planları yatırım, sanayileşme, tüketim ve ekonomiye dönük tüm alanlarda beş yıllık periyotları kapsayacak kadar hâkim olur. Kamu yatırımlarının yönünü çizen bu planlar aslında özel sektör için de tayin edici nitelik taşır. Tüm iktisadi yol haritasının belirlenmesinde etkin kurum Devlet Planlama Teşkilatı olur. Kamuya yol haritası çizen DPT, özel sektör için de bir onay kurumu niteliğindedir. Türkiye iktisat tarihi içinde önemli bir konu olan planlama döneminde, kısa dönemli makro-ekonomik yönetim ile planlama arasında gerekli uyumun hiç sağlanmadığı; para-kredi-kambiyo ve zaman zaman maliye politikalarının planlama sürecinden dışlandığı görülür (Boratav, 2008: 118). Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanununun çıkarılmamış olması da bu duruma örnek sayılabilir.

1967 yılında TBMM'ye gönderilmiş olan Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanun tasarısı gecikmeli olarak ancak 1969 yılının Mart ayında geçici olarak oluşturulmuş bir komisyon tarafından incelenir. Ancak yasama döneminin sonuna geldiği için tasarı tartışılmaz ve görüşülmesi sonraki yasama dönemine kalır. Bu kanun tasarısı aslında Türkiye'de sermaye piyasasının geliştirilmesine öncülük edecek önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Ülkede yıllardır bir serbest kambiyo borsasının olmayışının eksikliği, Türk parasının alım-satım işlerinin sadece devletin kontrolü ile yapılabildiği bir ortamda bu kanun ile menkul kıymetlerin alım-satım işlerini yeni düzenlemelerle oluşacak piyasanın kurulmasını teşvik edici niteliktedir. Ayrıca bu kanun tasarısıyla halka açık şirketlerin kurulması da teşvik edilir. Kanunu hem yorumlayan hem de desteğini açıkça ifade eden Ağanoğlu, kanun ile ilgili görüşlerini şöyle açıklar:

“Bankalar Kanunu'nun imkânları ölçüsünde ikramiye keşideleri tertip edilerek ve çeşitli reklâm yollarına başvurularak halkımız tasarrufa ve bu tasarrufları bankalara yatırmağa teşvik edilmektedir. Ancak, geniş ölçüde sermaye ihtiyacı duyulan ve serbest piyasada %20-%25 gibi faizlerle sermaye alınıp verilen bir memlekette, bankaların tasarruf mevduatına ödedikleri faizler çok düşük nispetlerde kalmakta ve hesabını bilen insanlar için bu faizler yeteri kadar teşvik edici olamamaktadır. Daha yüksek nispetlerde temettü sağlayan sınaî ve ticarî teşebbüslere yönelecek bir sermaye potansiyeli Türkiye'de teşekkül etmek yolundadır. Bu itibarla, Menkul Kıymetler Borsasının daha iyi çalışması ve çalıştırılmasına ihtiyaç vardır. Önemli olan nokta, bugün için Türkiye'de hisse senedini veya tahvilini borsada satışa çıkaracak sermaye şirketlerinin sayısının pek az oluşudur. Memleketimizde Türk Ticaret Kanunu'na göre kurulmuş sermaye şirketleri, Limited ve Anonim Şirket, mahiyetleri itibarıyla halka açık şirketler olmaktan uzak; hisseleri belirli ellerde toplanmış şeklen sermaye şirketi halindedir. Pek çoğu aile şirketi hüviyetini taşımaktadır.

Menkul Kıymetler Borsasına yeni bir düzen getirecek olan kanun tasarısının, her şeyden evvel halka açık şirketlerin kuruluşunu teşvik etmesini ve mevcut sermaye şirketlerini, sermaye ve kredi ihtiyaçlarını karşılamak hususlarında hisse senetleri ve tahviller çıkarmak suretiyle kıymet borsalarına girme yoluna yönelteceğini ümit ve temenni etmekteyiz.” (Ağanoğlu, 1969: 36).

Bu dönemde devlet kontrolünde ilerleyen ve düzenlenen kambiyo işlemleri sadece T.C. Merkez Bankası tarafından yapılmaktadır. Bu da aslında yabancı paraların işlem hacmini azalttığı gibi yabancı paraların serbestçe alma ve satma işlemlerini de kısıtlamaktadır. Ağanoğlu, bu kanun tasarısının menkul kıymetlerin alım satımının yeni esaslara bağlanarak bir piyasanın oluşmasına hizmet edeceği için destekler (Ağanoğlu, 1969: 34).

Ağanoğlu açısından bankacılık, menkul kıymetler ve kambiyo alanlarında yeni düzenlemelerin yapılması elzemdir ve Ağanoğlu, devletin bu konularda atacağı adımları önemser ve tecrübeleri çerçevesinde de katkıda bulunmak ister. Bunda mesleki deneyimi, ülke dışında aldığı eğitimler ve orada edindiği tecrübeler ve başka ülke uygulamalarının etkisi olduğu gibi, ayrıca Ağanoğlu'nun kalkınma planlarının hedeflerine inanan ve gerçekleşmesini arzulayan bürokrat kökenli bir siyasetçi olması da etkilidir. Bu inancı doğrultusunda özellikle

ülkede bankacılık alanının çeşitli düzenlemelere ihtiyaç duyduğunu sık sık belirtir. Ağanoğlu açısından kalkınma planları yürüten bir ekonomide tasarrufları arttırmak ve bunları yatırıma yönlendirmek en önemli konuların başında gelir. Tasarrufları toplayan bankalara çok iş düşmektedir.

Ağanoğlu, bankacılık düzenlemelerinin yanı sıra mevduatlara verilen faiz konusunu da önemser. Mevduat sahipleri açısından sahip oldukları atıl parasal kaynağı bankalara yatırmak için temel motivasyon kendilerine sunulan faiz oranlarıdır. Bu yüzden Ağanoğlu bu konuya da yazılarında değinir, görüş ve önerilerini şu şekilde ifade eder:

“Bugünkü nispetleriyle tasarruf mevduatına verilen faizler yeterli değildir. Bu faizlerden alınan gelir vergisi Hazine için önemli bir yekûn tutmamakta, buna mukabil hesapların dağılması ve banka hizmetlerinin lüzumsuz yere çoğalmasında amil olmaktadır. Tasarrufu teşvik maksadıyla bu vergi kaldırılabilir. Faiz hadlerinin de vadeli hesaplarda %8’e ve vadesizlerde %4’e kadar çıkarılabileceği kanısındayız.” (Ağanoğlu, 1967: 10).

Ağanoğlu, Merkez Bankası yoluyla kredi imkânı yaratmanın Türkiye’de enflasyon tehlikesini doğurduğunu, bunun yerine halkı tasarruf yapmaya yönlendirici tedbirler almanın daha doğru olduğunu savunur; bu durumu ise şöyle dile getirir:

“...Bankaların topladıkları mevduata bugünkünden daha yüksek nispetlerde faiz ödemeleri mümkündür. Güçlük yaratan husus, Bankalar Kanunu’nun 33. Maddesinin mevduat karşılıkları ile ilgili olarak koyduğu tahdittir. Bankalar, vadeli mevduat için %35 nispetine ve vadesiz mevduat için de %45’e kadar yükselen bir karşılığı Merkez Bankasına yatırmağa mecbur tutulmaktadır. Bunlara kasa karşılıkları da eklenince, icabında toplanan mevduatın yarısından fazlası banka için kullanılmaz hale gelecektir. Merkez Bankasına tevdi edilen meblağ karşılığı bu bankadan belirli bir faiz alınmaktadır. Lâkin, bu faiz bankanın plasman yapmak suretiyle sağladığı faiz ve komisyonların çok altında kalmaktadır. Bu itibarla bankalar topladıkları mevduatın plâsman olarak kullanabildikleri kısmını mümkün olduğu kadar yüksek menfaat sağlayarak değerdendirmek gayreti içinde bulunmaktadır. Bu hal ise, Türkiye’de banka kredilerini iktisadi kalkınmanın ihtiyaçlarına yeterli olmaktan çok uzak ve pek pahalı bir finansman kaynağı halinde bulundurmaktadır. Planlı Kalkınma devresinde bankacılığımızın daha faydalı bir pozisyona girebilmesini sağlayacak ıslâhat arasında mevduat karşılıkları konusunun da ele alınması zarurî bulunmaktadır.” (Ağanoğlu, 1967: 10).

Genel ekonomik gelişmenin sağlanması açısından kredi meselesi ciddiyetle ele alınan bir konu olmuştur. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plan’ında özel sektörün büyük ve verimli yatırımlara yönelmesi ve karşılaşılan finansman sorunu önemli bir yer tutar. (bkz. Tablo 1) (İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1967: 83).

Özel sektörün 1962-1966 yılları arasında genel finansman hacmi içinde özel sektöre verilen krediler:

Tablo 1: Özel Sektörün Kullandığı Krediler (Milyon TL)

	1962	1963	1964	1965	1966
Banka sisteminden özel sektöre yönelen krediler hacmi (Merkez Bankası kredileri dâhil)	8889	10065	11483	13561	16796
279 sayılı Kanuna tabi kuruluşlar kredi hacmi	92	77	87	73	124
Teşkilatlanmamış kredi piyasası net kredi hacmi	3600	3700	3000	3200	3500
Özel sektörün kullandığı krediler toplamı	12581	13842	14570	16834	

Kaynak: *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 1967: 83.

Özellikle Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde özel sektör için yeterli kaynakların yaratılamadığı, etkin bir dağıtım sisteminin kurulamadığı ve dolayısıyla uzun vadeli kredi uygulamasına geçilmediği, özel sektör yatırımlarının finansmanı yanında işletme kredi ihtiyacı üzerinde gereğince durulmadığı konuları İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer alır (*İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 1967: 84). Ağanoğlu da bu durumu makalesinde şöyle belirtir:

“Memleketin her tarafına yayılmış, dükkân, tezgâh ve atölye şeklindeki küçük sanatların yeteri kadar mali imkana kavuşturulması ve bunların geliştirilmeleri iktisadi olduğu kadar sosyal cephesiyle de kalkınmanın temel konularından birisini teşkil etmektedir. Emek ve ihtisasıyla birlikte küçük sermayesini değerlendirerek çalışan ve geçinen bir orta sınıf halk topluluğu, memleketin huzurunun ve demokratik düzenin temelini teşkil eder. Bankalarımızın bu sınıfın ihtiyaçlarına yöneltilmiş bir kredi politikası henüz mevcut değildir.”
(Ağanoğlu, 1967: 7).

Ağanoğlu açısından bankalar ve finans kuruluşları, kalkınma planı hedeflerinin gerçekleşmesinde etkili ve etkin rollere sahiptirler. Ancak Ağanoğlu'na göre uzun vadede ülkede bankacılık sektörünün ihtiyaç duyduğu insan kaynağının yetiştirilmesi için gerekli adımların atılması elzemdir.

Türkiye'de 1965 yılı itibarı ile dünya genelinde faaliyet gösteren bankalar sıralamasında yer alan 3 banka vardır: T.C. Ziraat Bankası, Türkiye İş Bankası ve Osmanlı Bankası. Toplamda ülkede 50 banka faaliyettedir ve bu bankaların 39 tanesi Cumhuriyet döneminde kurulmuştur. Yine bu bankaların 13 tanesi sermayesinin bir kısmı ya da tamamı devlete ait bankalardır. Yabancı sermayenin katılımı ile kurulmuş banka sayısı ise 5'tir. Kalan diğer bankalar (32 tane) Türk Ticaret Kanunu ve Bankalar Kanunu'na göre kurulmuş bankalardır. Bankaların toplam şube sayısı 2000'e yakın olmakla birlikte çalışan personel sayısı da 1960 yılı verilerine göre; 33.171 erkek ve 7.588 kadın olmak üzere toplam 40.759 kişidir.

Görüldüğü üzere aslında bankacılık sektörü gelişime açık ve istihdam ettiği kişi sayısı fazladır. Tam da bu noktada Ağanoğlu bankacılığın bir meslek haline getirilmesini savunmakla birlikte; tecrübe ile yetişmenin öneminin yanında bankacılık mesleğine hazırlanması için belirli bir eğitim kolunun olması gerektiğidir. Ağanoğlu bu bağlamdaki düşüncelerini şöyle ifade eder:

“...Mevcut banka personeli, mesleğin özelliklerini, esas itibariyle iş içerisinde öğrenmekte ve tecrübe ile yetişmektedir. Personele mesleğin inceliklerini öğretmek, teknik bilgileri vermek zarureti, bilhassa geniş teşkilatı ve personel ihtiyacı bulunan büyük bankalarda önemli bir mevzu olarak çok seneler önce ortaya çıkmıştı. Bu ihtiyacı fazlasıyla hissedenden Ziraat Bankası 1926 yılından beri kendi bünyesi içinde bir kurs açmış ve bunu devam ettirmektedir. On ay süreli olan bu kursa, ortaokul ve lise derecesinde tahsil görmüş banka memurları arasından belirli gayret ve başarıları görülenler seçilip gönderilmektedir. Bugüne kadar bankanın binleri bulan memuru kurstan geçirilmiştir. İş Bankası, Yapı ve Kredi Bankası gibi büyük bankalarımız da kendi bünyeleri içerisinde çeşitli ihtisaslara göre kurslar düzenlemektedirler.” (Ağanoğlu, 1966: 33).

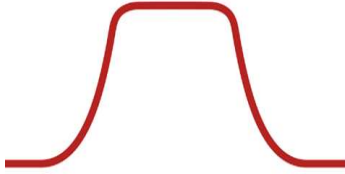
4.Sonuç

Geçmişte olduğu gibi bugün de Türkiye ekonomisinin en temel sorunlarının başında sermaye birikiminin yetersizliği gelmektedir. Bu sorunun çözümü için yapılabilecekler arasında tasarrufları çoğaltmak ve mevduata dönüşen tasarrufların kredi olarak yeniden ekonomiye aktarımında ve dolayısıyla kalkınma sürecinde bankalar, kurum olarak çok önemli rol oynarlar. Gün geçtikçe daha fazla uzmanlık gerektiren bir meslek olan bankacılığa müfettiş muavini olarak başlayan ve genel müdürlük gibi bir pozisyonla kariyerini tamamlayan Ali Şakir Ağanoğlu bürokraside, özel sektörde yöneticilik, öğretim görevliliği, milletvekili, senatör ve bakan olarak yasama ve yürütme organları üyeliği ve sorumluluğu üstlenmiş önemli bir şahsiyettir. Ağanoğlu'nun tasarruflar-mevduat konusundan banka çalışanlarına kadar bankacılığa dair paylaştığı düşünce ve görüşleri ortaya konduğu dönemde bankacılığın durumu ve sorunlarına dair değer taşımaktadır. Bir diğer kıymeti ise meslek içinden gelen kişilerin bilgi, deneyim ve gözlemlerini hatta önerilerini yazarak paylaşmanın ne kadar önemli olduğunu göstermesidir.

Kaynakça

- Ağanoğlu, A.Ş. (1953), *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ziraat Ekonomisi*, İstanbul: Halk Basımevi.
- Ağanoğlu, A.Ş. (1966), Bankacılığımızın Gelişmesi ve Personel Politikası, *Banka*, 3, 5, 28-38.
- Ağanoğlu, A.Ş. (1967), Kalkınmanın İç Finansmanı, Menkul Kıymetler Borsası ve Bankalarımız, *Banka*, 4, 9, 5-11.
- Ağanoğlu, A.Ş. (1969), Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanun Tasarısı, *Banka*, 6, 7, 34-37.
- Ağanoğlu, A.Ş. (1995), *İşletmede İnsan İlişkileri*, İzmit: Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları.
- Ağanoğlu, A. Ş. (2020), *Günlükler, Hatırat ve Söyleşi*, yay. haz. Usta V. ve Onur Ü.D., İstanbul: Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları.
- Boratav, K. (2008), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, 12. bsk., Ankara: İmge Kitabevi.
- Bozkır, G. (2005), Cumhuriyet Halk Partisi'nde Bülent Ecevit ve Ortanın Solu Düşüncesi, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4, 11, 231-248.
- Bozkır, G. (2007), Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6, 15, 275-308.
- Bulut, S. (2009), 27 Mayıs 1960'tan Günümüze Paylaşılmalı Demokrat Parti Mirası, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 73-90.
- Coşar, N. (1999), *Geçmişten Geleceğe Demirbank*, İstanbul: Demirbank Yayını.
- Çelebi, E. (2001), Türkiye'de Devalüasyon Uygulamaları 1923-2000, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 2, 1, 55-66.
- Çoker, F. (1999). *Türk Parlamento Tarihi: Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Özgeçmişleri (1966-1980)*, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı* (1967), Ankara: DPT Yayını.
- İpek, N. (1999), Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Edilen Göçler, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12, 161-235.
- Kaynar, İ. S. (2019), "Akçabat'ta Eğitim ve Toplumsal Hayat (1921-1934)", *Uluslararası Düinden Bugüne Akçaabat Sempozyumu (12-14 Ekim 2018)*, yay. haz. Üçüncü K., İstanbul: Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları, 829-833.
- Kayra, C. (1995), *1938 Kuşağı: Olaylar, İnsanlar, Anılar*, İstanbul: Cem Yayınları.
- Kayra, M. (2005), *Hoşça Kal Trabzon: Bir Kız Çocuğunun Günlüğünden Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu*, İstanbul: Dünya Yayıncılık.
- Koraltürk, M. (2013), Bir Banka Müfettişinin Raporlarına Göre Taşrada Yolsuzluklar ve Ekonomi, *Toplumsal Tarih*, 234, 22-26.
- Kutluata, M. (1970), Sakarya'da Bankacılık ve Türk Ticaret Bankası, *Sosyoloji Konferansları*, 11, 55-105.
- Kuyucaklı, N.(1993), *Türkiye İktisadı*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Lermioğlu, M. (1949), *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş Hatıraları*, İstanbul: Kardeşler Basımevi.

- Pazarcık, Y. (2016), Türkiye’de İşletme Yüksek Lisans Eğitiminde İlk Adım: İşletme İdaresi Kurslarına İlişkin Bir Sözlü Tarih Çalışması, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 45, 9-25.
- Taşcıoğlu, A. (1998), *Cumhuriyet Dönemi Bankalar Kanunları ve İlgili Yasal Düzenlemeler*, İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği Yayını.
- Tekir, S. (2016), Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 26, 32, 43-65.
- Tikveş, Ö. (1977), Anayasa’da Onbeş Yıllık Dönemde (1961-1976) Yapılan Değişiklikler ve Ekler, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 34, 1, 19-60.
- Kocataşkın, M. (1998), *Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Kuruluşundan Günümüze Hükümetler*, Ankara: Başbakanlık Personel ve Prensipier Genel Müdürlüğü Yayını.
- Usta, V. (2014), “Hatıratına Göre Ali Şakir Ağanoğlu”, *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu (26-28 Nisan 2013)*, Trabzon: Akçaabad Belediyesi Kültür Yayınları, 293-300.
- Usta, V. (2016), *Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik*, ed. Usta V., Trabzon: Serander Yayınları.
- Yalçınkaya, A. & Koraltürk, M. (2020), Yayınlan(ma)mış Hatıralar Bağlamında Türkiye’de Yükseköğretimin Amerikanizasyonu: Kurucu Kadroya İlişkin Anlatılar ve İşletme İktisadi Enstitüsü, *Journal of Research in Business*, 5, 1, 28-55.
- Yılmaz, E. (2017), Türk Siyasi Tarihinde Askeri Müdahalelere Bir Örnek: Demokrat Partililere Siyasi Haklarının İadesi Meselesi ve 14-21 Mayıs 1969 Buhranı, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 16, 32, 21-64.
- Yörük, A. (1996), Türkiye Ekonomisinde Yapı Değişmeleri Planlı Dönem (1963-1989), *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 46, 95-151.

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(4), 361-386

First Submission: 18.11.2021

Revised Submission After Review: 18.12.2021

Accepted For Publication: 27.12.2021

Available Online Since: 31.12.2021

Research Article

Single Voice in the European Union and the Effect of Covid-19 on the Process

Didem Saygın¹ & Asime Dilara Erdem²

Abstract

The European Union, which was founded in 1951 with economic concerns and has been trying to integrate both economically and politically, has taken steps towards univocality with the aim of evolving into a federative structure. Over time, it took on a supranational structure and achieved this by delegating authority to the institutions it created. The expansion of cooperation areas such as the transition to the Euro and free movement led to the growth of the Union's economic volume, the development of its borders, and the increase in its population and areas of responsibility. However, the Union lost its emphasis on single voice with the economic crises in the member countries, the rise of the far right, Brexit and most recently the Covid-19 epidemic, on the way to create a "Single Voice" in Europe.

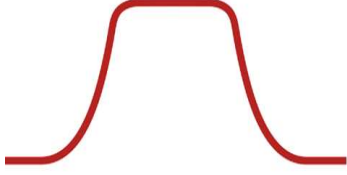
Within the scope of the study, while the important steps that brought the Union closer to being a single Europe were examined, the opposite and distinctive features were also examined. The main research point of the study is the effect of the Covid-19 Pandemic on the single voice of the Union. In this context, the focus has been on the reflection of the decisions taken by the member countries during the epidemic, their economic situations, and the problems such as vaccine supply to the Union. In this respect, the study examines how the Union, which had experienced internal fractures before, moved towards integration and becoming a "Europe with Single Voice" when faced with a global health crisis.

Keywords: European Union, Covid-19, Single Voice, Integration

JEL Codes: N14, N34, N44

¹ Asistant.Prof.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences, Public Administration Department, didemsaygin@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2832-351X>

² PhD Student, Çanakkale Onsekiz Mart University School of Graduate Studies, Public Administration Department, asimedilaraerdem@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7422-7473>

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(4), 361-386

İlk Başyuru: 18.11.2021

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı: 18.12.2021

Yayın İçin Kabul Tarihi: 27.12.2021

Online Yayın Tarihi: 31.12.2021

Araştırma Makalesi

Avrupa Birliği'nde Tek Seslilik ve Covid-19'un Sürece Etkisi

Didem Saygın¹ & Asime Dilara Erdem²

Öz

1951 yılında ekonomik kaygılarla temelleri atılan ve günümüze kadar hem ekonomik hem de siyasi açıdan bütünleşmeye çalışan Avrupa Birliği federatif bir yapıya evrilme hedefiyle tek seslilik yolunda adımlar atmıştır. Zamanla supranasyonel bir yapıya bürünmüş bunu da oluşturduğu kurumlara yetki devri sağlayarak gerçekleştirmiştir. Euro'ya geçiş, serbest dolaşım gibi iş birliği alanlarını genişlemesi Birlik'in ekonomik hacminin büyümesine, sınırlarının gelişmesine, nüfusunun ve sorumluluk alanlarının artmasına sebep olmuştur. Ancak Birlik, Avrupa içerisinde “tek seslilik” oluşturmak için çıktığı yolda üye ülkelerdeki ekonomik krizler, aşırı sağın yükselişi, Brexit ve en son olarak yaşanan Covid-19 salgını ile tek seslilik vurgusunu kaybetmiştir.

Çalışma kapsamında Birliği tek Avrupa olmaya yaklaştıran önemli adımlar irdelenirken bunun tam zıttı ayrıştırıcı özellikler de incelenmiştir. Çalışmanın temel araştırma noktası ise Covid-19 Pandemisinin Birliğin tek sesliliğine etkisidir. Bu kapsamda, üye ülkelerin salgın döneminde aldıkları kararların, ekonomik durumlarının, aşı tedariki gibi sorunların Birliğe yansımalarına odaklanılmıştır. Bu açıdan çalışmada daha önce de kendi içinde kırılmalar yaşayan Birlik'in küresel bir sağlık krizi ile karşılaştığında bütünleşme ve “Tek Sesli Avrupa” olma yolunda nasıl hareket ettiği irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Covid-19, Tek Seslilik, Bütünleşme

JEL Kodlar: N14, N34, N44

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, didemsaygin@gmail.com , ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2832-351X>

² Doktora Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, asimedilaraerdem@gmail.com , ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7422-7473>

1. Giriş

Avrupa'nın tek çatı altında birleştirilmesi fikri çok eski tarihlere kadar dayandırılmaktadır. Özellikle "Birleşik bir Avrupa" oluşturulmaya yönelik birçok görüş ortaya atılsa da gerçek anlamda Avrupa bütünleşmesi yönünde ciddi bir adım atılması II. Dünya Savaşı'nı bulmuştur. II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi bu noktada önemlidir. Savaşın yarattığı yıkım etkisi, Avrupa halkının yorgun düşmesi, açlık vb. gibi tahribatlar bütünleşme sürecini hızlandırmıştır. Özellikle bu dönemde A.B.D'nin Avrupa'nın tekrardan toparlanması için yaptığı Marshall Planına dayanan Marshall yardımları bütünleşme sürecini destekleyici faktörlerdir. İlk olarak 1951 yılında kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun (AKÇT) başarı getirmesi ekonomik anlamda diğer bütünleşme adımlarının da yolunu açmıştır. 1957 yılı Roma Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AAET) oluşturulmuştur.

Çalışmada temel olarak Avrupa Birliği (AB)'nin bütünleşme yolunda atmış olduğu adımlar ve sonrasında iç ve dış faktörlerin bu bütünleşmeyi nasıl etkilediği, nihai amaç olan tek bir Avrupa yolunda "tek seslilik" in sağlanıp sağlanmadığı irdelenecektir.

Bu kapsamda çalışmanın birinci bölümünde AB bütünleşmesine ilişkin bütünleşme teorileri açıklanmış ayrıca ekonomik temellerle kurulan AKÇT'den Lizbon Antlaşması'na kadar uzanan süreçte kurucu metinlerde tek bir Avrupa olma yolunda atılan önemli iş birliği alanlarına yer verilmiş ve buradaki ülkelerin tutumları irdelenmiştir.

İkinci bölümde ise kurucu metinlerle adım adım Birlik olma sürecini daha geniş alana taşıyan AB'nin çeşitli dönüm noktaları vurgulanmıştır. Bu noktada genişleme süreci, Euro'ya geçiş, 2008 ekonomik krizi, Avrupa'da aşırı sağın yükselmesi, Avrupa vatandaşlığı fikri, Anayasa reddi ve Brexit süreci gibi AB'ye ivme ve değişiklik katan birkaç olay incelenmiştir. AB içerisinde bu olayların incelenmesinin nedeni ise bütünleşme sürecine olan etkileridir.

Son bölümde ise bu döneme kadar çeşitli dalgalanmalar geçiren AB'nin sağlık sorunuyla yüzleştiğinde göstereceği tutumun Birlikteki tek sesliliğe ve ayrıca bütünleşmeye olan etkisinin geçmiş kriz dönemlerindeki tutumlarıyla değerlendirilmesidir. Özellikle Covid-19 salgınının tüm Dünya'da yarattığı etkinin Birlik üzerindeki etkisi de oldukça tartışılmıştır. Örneğin, salgın döneminde Avrupa Komisyonu'nun aldığı kararlar bunun en temel göstergesidir. Özellikle Covid-19 sürecinde aşı tedariki konusunda Komisyon'un geç kalmış tutumu sorunlar yaşanmasına ve AB üyesi devletlerde eleştirilere yol açmıştır. Üye devletlerin aşı tedariki için ilaç şirketleriyle kendi istekleri doğrultusunda Komisyondan bağımsız anlaşma yapmaya çalışmasının AB'nin birlik olgusuna zarar verdiğini, AB'nin yaşanan bir sağlık krizini başarıyla yönetemediği sonucuna ulaşılmıştır. Ulaşılan sonuçtan ilerleyen zamanda AB'nin dağılacağı gibi keskin ve kesin bir anlam çıkartılmayacağı ise özellikle belirtilmiştir. Çalışma ise Avrupa'daki tek seslilik kavramını Covid-19 süreci ve Covid-19 aşısının tedariki noktasında incelendiği için diğer çalışmalardan ayrılmakta ve literatüre katkı sağlamaktadır.

2. Avrupa Birliği'nin Kurucu Antlaşmalarında "Birlik" Olma Çabası

II. Dünya Savaşı'nın tüm Avrupa'da yarattığı yıkımın Avrupa üzerinde yeni arayışlara neden olduğu muhakkaktır. Özellikle bu dönemde federalizmi savunan düşünürlerden A. Spinelli ve yakın arkadaşı E. Rossi'nin payı büyüktür. Her iki düşünürde Avrupa'nın federal bir sisteme oturtulması ve bunun demokratik bir katılımı gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Jean Monnet ise, Avrupa'daki sorunların uluslar üstü bir sisteme dayandırılarak yani egemenlik devrini içeren "Topluluk Yöntemi" ni önermiştir (Eralp, 2017: 72).

Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında büyük hasar alan Avrupa bölgesindeki barışın kalıcı olarak sağlanabilmesi için ülkelerin ekonomik ve siyasi açıdan birlik olması gerektiği fikri ön plana çıkmıştır (Dinan, 2009: 17). Bu fikir; AKÇT, AET ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AAET, European Atomic Energy Community, EURATOM)'nun kurulması ile somutlaşmıştır. Bu süreçte iş birliği alanlarının artması -özellikle kurulan bu yeni üç Topluluğun başarılı olması- bütünleşme sürecini olumlu yönde etkilemiştir. Ancak sonrasında Avrupa'da Soğuk Savaş döneminde Doğu ve Batı ayrımının yaşanması özellikle Batı Avrupa'daki hükümetleri güçlendirmiştir. Özellikle Fransa'da De Gaulle hükümetinin başta oluşu da ulusüstü yapılanmayı tartışmaya açmıştır (Eralp, 2017: 74). Bu dönemde gündemi daha çok hükümetler arası yapılanmanın meşgul ettiği söylenebilir.

AB'nin en kapsamlı tanımı Dedeoğlu (2003: 17) tarafından, “*AB örneğindeki bütünleşme; belirli bir coğrafyada, birbiriyle sınır komşusu olan, benzer ve rakip sosyo-ekonomik yapıdaki devletlerin, aralarındaki tarihsel ve ekonomik karşılıklı bağımlılıklardan, ortak değer ve beklentilerden yararlanarak kendilerine ortak bir gelecek belirlemek için yürüttükleri birleşme sürecidir*” şeklinde yapılmıştır. Buna göre, AB'nin kendilerine ortak bir gelecek yaratması için imzaladığı antlaşmalar ve AB kurumları Birlik için önemli rol oynamaktadır. Hangi alanların hükümetler arası hangi alanların ulusüstü şeklinde devam edeceği kurucu metinlerde yer alan düzenlemelerde görülmektedir. Özellikle Lizbon Antlaşmasının 5.maddesi AB'nin yetkilerinin sınırlı olduğunu belirtirken yetkilendirme ilkesine atıf yapar ve yetkilerin kullanılmasının, katmanlı yetki ve orantılılık ilkelerine tabi tutmaktadır (Lizbon Antlaşması, 2007). 3.maddede; Gümrük Birliği, İç Pazarın işleyişine dair rekabet kuralları, Euro kullanan üye ülkeler için para politikası, ortak ticaret politikası ya da Birlik'i etkileyen uluslararası antlaşmalar gibi alanlar Birlik'in yetkilerini kullanabileceği yani ulusüstü kararların alınabileceği alanlar olarak belirtmiştir (Lizbon Antlaşması, 2007). 6.maddede ise Birlik'in üye devletlerin eylemlerini desteklemek ve koordine etmek amacıyla tedbirler alabileceği belirtilmiş ve tedbirlerin alınabileceği alanlar insan sağlığının korunması ve iyileştirilmesi, sanayi, kültür, turizm, sivil savunma, idari işbirliği gibi alanlar olarak belirlenmiştir (Lizbon Antlaşması, 2007).

Bu kapsamda öncelikle AB'nin ne şekilde bir bütünleşme modeli ile yola çıktığını anlayabilme açısından bütünleşme kuramlarına kısaca yer verilecektir.

2.1. Avrupa Bütünleşmesi Kuramları Üzerine

Avrupa bütünleşmesinin ilk olarak AKÇT ile gerçekleşmesi bütünleşmeye ilişkin çeşitli kuramları da gündeme getirmiştir. AB bütünleşmesini anlamlandırabilecek, tartışmaya açılan bütünleşme kuramları genellikle ulus üstü yapılanmayı öngören federalizm ve neo-fonksiyonalizm (yeni işlevselcilik) ile ulus devletin varlıklarını korumaya çalışan, fonksiyonalizm ve hükümetlerarasıcılık yaklaşımı çerçevesinde açıklanmaktadır (Ercan ve Ercan, 2015: 408). Supranasyonalizm yani uluslarüstü olarak kavramlaştırılan model aslında AB fikrinin temel örgütlenme modelini, bütünleşme süreçlerinin ve kuramlarının da mihenk taşı oluşturmaktadır.

Federalizm AB için en çok tartışma yaratan kuramlardan biri olmuştur. Bu kurum ülkeler arasında yaşanan sorunların ancak ulus devlet anlayışının sona erdirilerek, ulus devletten üstün ve onun yetkilerini elinde bulunduran bir federalizm oluşturulursa çözülebileceğini iddia etmektedir. Ancak bu federal oluşumların anayasal düzende çalışması gerektiğini de belirtmektedir. Buna göre federalizmin ulus devlet olgusunu ortadan kaldırarak en sıkı bütünleşme modeli olduğu ifade edilmektedir (Akgül, 2004: 4). AB bütünleşmesinin federalizm ile olabileceğini iddia eden bu görüşe göre federalizm ile AB, bütünleşmenin

ötesinde derinleşecektir. Ayrıca federalizm kuramı AB özelinde daha fazla sürdürülebilirlik ve temsil ilkeleri üzerinde durmaktadır (Mercan,2011: 70).

Bir diğer kuram olan işlevselcilik ise bütünleşmeyi siyasallaşmadan uzak sadece teknik düzeyde, işlevsel olan açılardan bütünleşme olarak görmektedir. AB bütünleşmesinde AKÇT'nin kurulması işlevselcilik kuramını hayata geçirdiği için önemlidir (Büyüktanır, 2015: 11-12).

Yeni işlevselci yaklaşım ise özellikle 1950 ve 1960'lı yıllarda AB'nin yeni kuruluş aşamasında gündeme gelmiştir. Özellikle araştırma konusu ekonomik ve siyasi bütünleşme arasındaki ilişkidir. Yeni işlevselcilik yaklaşımı, politik bütünleşmeyi ortak ya/ya da delege edilmiş karar alma süreci ve organlarıyla özdeşleştirirken; işlevselcilik ise hükümetler arası örgütler yerine fonksiyonel ajansların oluşturduğu küresel bir ağ öngörmekteydi. Yeni işlevselcilik politik unsurları vurgulaması onu siyasi bütünleşmeyi açıklayan bir siyasi kuram haline getirmektedir (Kahraman, 2012: 72). Yine bu yaklaşıma göre; ekonomi ve mali alanlar gibi daha az önemli politika alanlarında başlatılan bütünleşme yayıldığında siyasi bütünleşmeye de dönüşmektedir. AB'de ekonomik bütünleşmenin gerçekleşmeden siyasi ve askeri bir bütünleşme olamayacağına dair görüş yeni işlevselcilik teorisinin bir uzantısı olarak görülmekte ve yeni işlevselciler AB'ye yeni üye katılmasına karşı çıkmaktadır. Özellikle de bu kuramcılar, AB'nin ekonomik ve siyasi düzenine uzak olan ülkelerin Birliğe katılmasına tamamen karşı çıkmaktadır ve bu ülkelerin AB'ye uyum sağlayıp sağlayamayacakları konusunda çekincelerini belirtmektedir (Aytuğ, 2008: 152). Ancak işlevselcilik teorisi de yeni işlevselcilik teorisi de bugünkü AB bütünleşmesini açıklamada yetersiz kaldığı söylenebilir.

Hükümetlerarasıcılık teorisi ise yeni işlevselcilik yaklaşımına eleştiri olarak ortaya çıkmıştır. Bütünleşme olgusunun temelinde devlet egemenliğinin merkezde olması gerektiğini savunur. Bu teoride, devlet tercihleri ve çıkarlarının değiştiği kabul edilmektedir. Buna göre, Avrupa bütünleşmesinde ekonomik çıkarlar ön plandadır ve ulusal hükümetlerin dış politika hedefleri de farklılık göstermektedir. Kısaca hükümetlerarasıcılık yaklaşımı, bütünleşmenin ulus devletin hedeflerine ulaşmak için kullanılan bir araç olduğunu ve egemenliğin devlete ait olduğuna dair herhangi bir şüphenin olmaması gerektiğini ve kapsamda AB'nin üye devletlerin egemenliğinin devamı olduğu görüşünü savunmaktadır (Ünlü, 2018: 334-335).

1980'lere gelindiğinde ise hükümetlerarasıcılık ve yeni işlevselcilik anlayışından uzaklaşıldığı söylenebilir. Bu dönemde supranasyonal bütünleşme ile özdeş Topluluk yönteminden ziyade hükümetlerarası pazarlık yönteminin kuramsal yapıya yansıdığı ve yeni işlevselcilik yeniden yorumlandığı görülmektedir (Kahraman, 2012: 87). Sosyal inşacılık kuramı ise 2000'li yıllarda gündemde yer ederek, insanların toplumu, toplumun da insanları inşa ettiğini ve ikisinin birbirinden ayrılmaz olduğunu kabul etmektedir. Birbirine bağlılığı sağlayan şey ise kurallardır. Sosyal inşacı yaklaşım, AB'nin Doğu genişlemesine ilişkin Birliğe yeni katılan ülkelerin yüzlerini Batı'ya döndüklerini ifade ederken; AB'nin de o ülkeleri "bizden biri" diyerek AB'ye dahil ettiklerini açıklamaktadır (Aytuğ, 2008: 158). Ayrıca sosyal inşacılık kuramı Avrupa kimliği üzerinde durmaktadır (Kahraman,2012:105). Bu kuram, AB Anayasasına atıf yapmakta, AB'nin ortak marş ve bayrak gibi siyasi bütünleşme süreciyle bir Avrupa kimliğinin oluşturulmasının önünü açmaktadır. Ancak Anayasa'nın reddi kuramın AB için henüz geçerli olmadığını göstermektedir.

Tüm bu kuramlar kapsamında AB bütünleşmesi sürecine dahil olan ulus devletler arasında ekonomik, demografik, kültürel ve siyasal açıdan farklar olduğu aşikardır ve bu farklılıkların ulus devletlerin, bütünleşme sürecine uyum sağlama ya da iş birliği yapmada aynı etkiyi göstermeleri beklenemez. Bu nedenle AB'de bütünleşmeyi sağlayacak olan lokomotif ülkeler ve diğer ülkeler vardır. Bu lokomotif olan ülkelerin birlik olması, ortak payda da

buluşması ve aynı amaca yönelmesi bütünleşme sürecine olumlu katkı sağlarken, bu ülkelerin birbirinden ayrılması, ayrı amaçlara yönelmesi ve farklı yollara sapması bütünleşme sürecine zarar vermekte hatta belki de sonunu getirmektedir (Sancaktar, 2013: 115).

2.2. Kurucu Antlaşmalarla Artan İş Birliği Alanları

Savaş sonrası dönemde SSCB'nin, Çekoslovakya ve Doğu Almanya'yı yanına çekerek Avrupa ülkeleri için tehdit oluşturması Avrupa'nın hızlı bir toparlanma sürecine ihtiyaç duyduğunu kesinleştirmiştir. Bu nedenle, siyasi açıdan anlamlı, kurumsal açıdan yenilikçi ama ekonomik açıdan önemsiz olan AKÇT, 1951 yılında kurulmuştur (Kıraç ve İlhan, 2010: 193; Dinan 2009: 93). Literatüre Schuman Planı olarak geçecek olan Kömür ve Çelik Topluluğu'nu "uluslar üstü" bir yapıda oluşturma fikri günümüzde de vurgulanan en ayırt edici özellik olarak tasarlanması bilinçli ve işlevsel bir topluluğun temellerini atma açısından önemlidir (Mor, 2010: 506). 1952 yılında ise II. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle Soğuk Savaş Dönemi başlamıştır. II. Dünya Savaşı'nda Almanya doğu ve batıya bölünmüş, Fransa, İngiltere ve İtalya büyük hasar almış, Sovyetler Birliği ve ABD'de Avrupa'nın bu parçalanmak üzere olan halinden faydalanarak Avrupa güvenliğinde söz sahibi olmaya başlamışlardır (Efe, 2010: 40). Durumdan rahatsız olan Avrupa ülkeleri ise uluslararası etkinliklerini tekrar kazanıp gücü yeniden ellerine alabilmek amacıyla üye devletlerin egemenliklerini paylaştıkları uluslarüstü bir topluluk kurmayı amaçlamışlar ve savaş sanayinin en büyük hammaddesi olan demir ve çelik endüstrilerini birleştirmek suretiyle topluluk olma yolunda ilk adımı atmışlar ve AKÇT'yi kurmuşlardır (Efe, 2020: 40). Bu Topluluğun kurulmasındaki en büyük etken, Fransa ile Almanya arasındaki barış ortamının sürdürülmesi olarak değerlendirilmektedir (Middelaar, 2014: 209). Bu nedenle de yeni oluşturulan gerek kurucu gerekse revizyon metinlerle Topluluk her defasında iş birliği alanlarını ve kurumsal yapılarını geliştirmiştir. Ancak 1950'lerde Kore Savaşı'nın da etkisiyle Fransa'nın önderliğinde Avrupa Savunma Topluluğu ve Avrupa Politik Topluluğu oluşturulma girişiminde bulunulmuştur. Fakat bu girişim, ulus devletlerin dış politika ve ulusal güvenlik egemenliklerini ulusüstü bir yapıya devretmek istememeleri nedeniyle gerçekleşmemiştir (Embel, 2014: 77). Bu durum aslında Avrupa Topluluklarının o dönemde henüz siyasi bir bütünleşmeye hazır olmadıklarının bir göstergesi olarak karşımıza çıkarken, ülkelerin ekonomik entegrasyona daha fazla yönelmelerinin de bir sebebidir.

AKÇT'den sonra daha güçlü bir yapılanma hedefiyle Fransa, Batı Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg arasında 1957 yılında iş gücü, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımına dayanan AET kurulmuştur. Topluluğun en önemli politik araçlarından birisi bütünleşme ve genişleme olarak belirlenmiştir. Buna göre üye devletler, AET'yi geçmişi 19.yy'a kadar dayanan, belirli bir coğrafi yön ve işlev kazanmış olan ekonomik bütünleşme temelinde kurmuşlardır. Dönemin üzerinde güneş batmayan ülkesi olan İngiltere ise zamanın hükümetinin çıkarları ile ekonomik bütünleşme örtüşmediği için AET'ye katılmamıştır. Ancak 1960'ların başında üye olmak için başvuru yaptığında ise Fransa Devlet Başkanı Charles de Gaulle, İngiltere'nin üyeliğini Fransa'ya karşı bir tehdit olarak gördüğü için reddetmiştir. Fransa'nın İngiltere'nin Topluluğa katılmasını engellemesi ise 1969'dan sonra Gaulle'nin istifası ve Almanya'nın büyüyen ekonomik gücü karşısında sonra ermiştir (Dinan, 2009: 24; Dedeoğlu, 2003: 53).

İngiltere'nin üyeliği de 1970'lerin başındaki ulusal finansal istikrarsızlıklar ve petrol şokları ile aynı döneme denk gelmiştir. Genişleyen AET, on yıl boyunca ekonomik sorunlar, artan işsizlik, yükselen enflasyon ve büyümede duraklama gibi sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır (Dinan, 2009: 24). Topluluk kurma ya da Topluluğa katılmak istemeleri Batı Avrupa ülkeleri arasında birbirlerine olan bağımlılıklarının arttığının bir göstergesidir. Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (AEİÖ)'nin varlığı ekonomik iş birliğini sağlamıştır. Dönemin Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and

Development, OECD) ise Batı Avrupa bütünleşmesinin sermayesini oluşturmuştur (Dedeoğlu, 2003: 47). AET'nin akabinde Roma Antlaşması ile taraflar arasında atom enerjisi alanında her türlü iş birliğini yürütmek amacıyla AAET (EURATOM) kurulmuştur. Füzyon Antlaşması ile bu üç Topluluğun kurumsal açıdan ayrı hareket eden organları tek çatı altında toplanmıştır (Mor, 2010: 508). 1970'te Lüksemburg Antlaşması ile Topluluğun bütçesinin, Topluluğun kendi kaynakları ile finanse edilmesi karara bağlanmıştır (Akçay, Argun ve Akman, 2011: 122). Bu durumda Topluluğun kaynağının üye ülkelerden sağlandığı düşünüldüğünde aslında günümüz AB'sinin ortak para ve ekonomik birlik olma temellerinin Lüksemburg Antlaşması ile daha da belirginleştiği ifade edilebilir. 1975'te imzalanan ve 1977'de yürürlüğe giren Brüksel Antlaşması ile AB organlarından birisi olan Sayıştay kurulmuş ve Topluluk kurumu haline getirilerek bütünleşme süreci derinleştirilmeye çalışılmıştır. Yine bu Antlaşma ile Topluluğun bütçesinin Parlamento tarafından denetlenmesi kararı alınmıştır (Akçay, Argun ve Akman, 2011: 122).

1987 yılında yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi ise, Avrupa'nın bütünleşmesi ve AB'nin oluşumu için en önemli adımlardan biridir. 1980'lerde ekonomik ve hammadde kaynaklı krizler meydana gelmiş ve Avrupa da bu krizlerden dolayı endişe duymuştur. Yaşanan endişe ile ekonominin gelişmesi için yeni adımlar atılarak Topluluğun ekonomik temelleri güçlendirilmeye çalışılmış bu nedenle de Avrupa Komisyonu'nun 1985'te hazırladığı Beyaz Kitap'a dayanarak 1 Ocak 1993'e kadar Topluluk tek ve ortak bir pazar yaratma hedefine odaklanılmıştır. 1993'te yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması ile üç sütunlu yapı oluşturulmuştur. Birinci sütunda Avrupa Toplulukları ve onların aldıkları kararlar, ikinci sütunda ortak dışişleri ve güvenlik konuları ve üçüncü sütunda ise adalet ve içişleri konuları yer almaktadır (Dedeoğlu, 2003: 58-59). Bu üç sütunun ilk Avrupa Toplulukları ayağı uluslar üstü olup diğer iki sütun uluslararası kalmıştır.

Avrupa Tek Senedi ve Maastricht Antlaşması ile ülkeler arasındaki sınırlar ekonomik amaçlarla kaldırılmış ve ortak bir pazar geliştirilmiştir. Birlik kapsamında uygulanacak olan tek para biriminin yasal temelleri atılmış ve tek para birimine geçişin tarihsel haritası oluşturulmuştur (Aytaç, 2006: 140).

Bütünleşme yönünden bir diğer önemli adım ise Anayasa taslağının hazırlanmasıdır. Ancak Anayasanın kabulü için tüm üye ülkelerin bu taslak Anayasayı onaylanması gerekmiştir. Üye ülkelerin Anayasa taslağı için yaptıkları referandumda Fransa ve Hollanda'dan gelen "hayır" sonucu şaşırtıcı olmuştur. Bunun üzerine 16-17 Haziran 2005 tarihlerinde Brüksel'de düzenlenen AB Hükümet ve Devlet Başkanları Zirvesi'nde, AB Anayasası onay sürecine ilişkin olarak Hollanda ve Fransa'nın yaptığı referandum sonucunun diğer ülkeleri de etkilememesi adına onay sürecine bir yıl ara verilmesi kararı alınmıştır (Aytuğ, 2009: 17). Aytuğ'un (2009: 17-18) çalışmasında ise Anayasaya "hayır" kararı çıkmasındaki dinamikleri incelemiş ve ortaya çıkan genel kanının özellikle genç seçmenler arasında neye oy verdiklerine dair bilgi eksikliğinin yoğun olması sonucunda referandumun "hayır" ile sonuçlandığı görülmüştür. Buna göre; AB'nin bir Birlik olma sürecinin halka çok da sirayet etmediği ifade edilmektedir. Bunlara ek olarak, Anayasa'da ortak marş, ortak bayrak gibi federalizmin unsurlarını içeren öğelerin olması üye ülkelerin ulusal egemenliklerine zarar vereceği hatta belki de tamamen ortadan kaldıracakmış düşündürmüştü ve Anayasa bu nedenle de reddedilmiştir. Anayasa taslağının Birliğin lokomotif ülkelerinin referandumundan red alması, Birlik içerisinde ortak karar alma aşamasında ulus devletler arasında hala çok sesliliğin etkin olduğunun bir yansımasıdır. Zira Anayasanın Fransa ve Hollanda halkı tarafından referandumla reddedilmesi Avrupa halklarının ne kadar AB'den haberdar olduğu yani demokrasinin varlığını gündeme taşımıştır. Referandum reddi, Birliğin bütünleşme sürecinde halkın düşüncesine daha çok başvurması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Anayasa sürecinin ardından AB'nin Anayasa taslağını törpüleyerek sunduğu bir diğer Antlaşma 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşmasıdır. Bu Antlaşma genel olarak AB'nin karar alma mekanizmalarındaki sorunların çözümü ile Birliğin daha demokratik ve etkili bir yapıya dönüşmesini hedeflemiştir. Bu hedefler doğrultusunda da Avrupa Topluluğu'nu kuran Antlaşmanın adı "Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma" (ABİHA) olarak revize edilmiştir (T.C AB Başkanlığı, 2020). Lizbon Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi ile üç sütunlu yapı ortadan kaldırılarak AB tüzel kişiliğe sahip tek bir yapı haline getirilmiştir Lizbon Antlaşması bu nedenle oldukça önemlidir (Göçmen, 2012: 131). Ancak Lizbon Antlaşması, Birliğin hareket alanını genişletmeye çalışsa da içerisindeki Anayasa kelimelerinin kaldırılmış olması, ortak marş, ortak bayrak gibi federalizmin ögesi olan düzenlemelere yer vermemektedir (Erdoğan, 2008: 363). Bu durum AB'nin federalizm değil de hükümetlerarasıcılık yaklaşımına doğru evrildiğinin bir göstergesidir. Ancak Lizbon Antlaşması AB'nin dış politikanın yürütülmesi alanında yeni bir uygulama yoluna gitmiştir. Dış politikada tek sesliliği sağlamak amacıyla oluşturulan Dışişleri ve Güvenlik Politikası Birlik Yüksek Temsilcisi aynı zamanda Komisyon Başkan Yardımcılığı görevini de yürütecektir. Bu durum iki kurumun ilişkilerini eşgüdüm içerisinde yürütmesini sağlayacaktır.

3. Avrupa Birliğinde Bütünleşme Sürecinde Karşılaşılan Siyasi ve Ekonomik Sorunlar

Lizbon Antlaşması'nın imzalanmasından sonra AB tek bir tüzel kişiliğe bürünmüş olsa da Birlik olma politikasını sürdürebilmek için sürekli sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. 2008 ekonomik krizi, Brexit süreci, Avrupa'da aşırı sağın yükselmesi, Avrupa yurttaşlığı bilincinin geliştirilememesi, üye ülkelerin AB'ye olan borçları ve son olarak da Covid-19 pandemisi ile içerisinde 27 ülke barındıran AB'nin zor bir süreçten geçtiği görülmektedir. Özellikle 2000'li yıllardan sonra çoğunlukla çok sesli bir yapıda ilerleyen AB'nin karşılaştığı sorunlar karşısındaki tutumu, üye ülkelerden krizler karşısında farklı seslerin yükselmesi Birlik içerisinde ayrılıkları tetiklemiştir. Bu kapsamda üye ülkelerin ne kadar ortak hareket edebildiği sorusu önemlidir. AB içerisinde tek sesliliğin olmadığı bu süreçte özellikle lokomotif ülkelerin Birliği bir arada tutabilmek için çeşitli politikalar uyguladığı söylenebilir.

3.1. Genişleme Süreci ile Karşılaşılan Sorunlar

2004 yılında çoğunluğunu Doğu Avrupa ülkelerinin oluşturduğu 10 ülkenin AB'ye katılması, Birliği hem ekonomik hem de siyasi açıdan zorlamıştır. Özellikle 2008 yılında yaşanan ekonomik krizde bu ülkelerin AB üzerinde bir yük olup olmadığı konusu oldukça tartışılmıştır. 2008 ekonomik krizinde ülkelerin birbirlerine yönelik suçlanmaları ve AB'nin esneme yaşatmadan bir hamlede 10 ülkeyi bünyesine katması bu ülkeleri kriz karşısında günah keçisi yapmıştır. Özellikle AB'nin kurucu ülkelerindeki vatandaşların refah düzeylerinin düştüğünü ve bu durumun AB'ye olumsuz yansıdığı görülmüştür (Ülger, 2019). Ayrıca AB'nin hızlıca genişlemesi başka sorunları da beraberinde getirmiştir. Konuşulan dillerin çeşitlenmesi, Birliğe yeni katılan ülkelere gelen ucuz işgücü nedeniyle istihdamda ve ücret artışında yaşanan sorunlar, artan bürokratik görevler ve her ülkenin AB çatısı altında olsa da önce kendi ülkesinin çıkarlarını düşünerek hareket etmesi gibi sorunlar karşılaşılan genişleme sorunlarıdır (Riegert, 2005).

3.2. Euro'ya Geçiş

Ortak para birimi için AB üyesi devletlerin liderleri Avrupa'da Ekonomik ve Parasal Birlik (EPB)'in oluşturulması konusunda mutabakata varmışlardır. Ortak para biriminin oluşturulma amacı genel olarak AB'de dengeli ve sürdürülebilir bir ekonomik büyüme ve kalkınma sağlamak olmuştur. EPB'de zaten üye devletin ekonomik ve para politikalarını

uyumlu hale getirilmesi ve ortak para birimi olan Euro'nun yürürlüğe girmesi sürecinde hayata geçirilmiştir (İKV, 2021). Ortak para birimi olan Euro'nun kabul edilmesiyle AB bütünleşme sürecini bir adım daha ileri taşımıştır. Ortak para birimi kullanmanın Birliğin bütünleşme sürecini sağlamasına ek olarak; malların, kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin AB dâhilinde serbest dolaşımının sağlanması açısından önemlidir. Ayrıca bu kapsamda para değişimlerinin neden olduğu işlem maliyetinin yükünün kalkması, ticaret ve yatırımları aksatan döviz kurlarının giderilmesi ve fiyat sabitliğinin sağlanmaktadır. Büyüme ve istihdamın teşvik edilmesi için ulusüstü kurumların kontrolünde tek bir ortak para birimine geçilmesi ve bu sürecin koordineli ekonomik ve mali politikalarla desteklenmesini de sağladığı için de Euro'ya geçiş önemlidir (Can'dan aktaran Çakaş, 2019: 74)

1999 yılında Euro'ya geçişin avantajları olmasına rağmen AB içerisinde EPB'ye entegre olma dereceleri farklı 27 ülke vardır. Ayrıca Maastricht Antlaşmasının 104. maddesine atıfla; Euro bölgesine girebilmek için ülkelerin bütçe açığının milli gelire oranının %3'ü aşmaması ve kamu kesimi borçluluk oranının %60'ı geçmemesi gerekmektedir (ATAUM, 2021).

AB üyesi ülkelerden Bulgaristan, Hırvatistan, Polonya ve Romanya Avrupa Birliği'nin ekonomik kriterlerini karşılayamadıkları için Euro'ya geçiş yapamazken; halkın duruşu, siyasi duruş ve ilkeler nedeniyle de Çekya, İsveç ve Danimarka Euro kullanmamaktadır. Özellikle 2013 yılında İsveç'te Euro kullanımına yönelik yapılan referandumda "Hayır" oyu çıkması önemlidir. Bu kapsamda şuan ki İsveç Başbakanı Andersson, Ekonomi Bakanıken, AB üyesi ülkelerin 2025 yılına kadar tamamının Euro'ya geçmesini isteyen tasarının basında yer bulmasından sonra Euro'ya geçişe sadece İsveç vatandaşlarının karar verebileceğini, Avrupa Komisyonu'nun Euro kullanımına zorlayamayacağını ifade etmiştir (Hürriyet,2021). Euro'ya geçiş genel anlamda Birlik olma sürecinde belki de en önemli adımlardan birisi olarak değerlendirilirken bazı ülkelerin Euro'ya geçmek istememesi AB'nin parasal birliğine ve özellikle de Birlik olma sürecinde çok sesliliğe neden olduğu için sorunlu bulunmaktadır.

3.3. 2008 Ekonomik Krizinde Sarsılan Avrupa

2007 yılında ABD'de başlayan ve AB ülkeleri etkisi altına alan Avrupa borç krizi ya da yaygın adıyla "Euro Krizi" AB'nin Birlik olma sürecinde önemlidir. Euro bölgesindeki ülkelerin birbirlerine karşılıklı bağımlı olması, bazı Birlik ekonomi politikalarının özellikle de parasal politikaların üye devletlerden alınıp Birliğe verilmesi yani ulusüstü bir yönetim anlayışının belirlenmesi ülkelerin ekonomi yönetimlerini güçleştirmiş ve sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle Yunanistan, İtalya, Portekiz, İspanya gibi ülkelerde aşırı borç krizi, bütçe açığı gibi sorunlara neden olmuş, makroekonomik sorunların yanı sıra AB'nin yapısal problemleri nedeniyle ekonomik kriz daha derinleşmiş ve krize karşı yapısal önlemlerin alınmasını gerekli kılmıştır (Çakaş, 2019: 74). Yaşanan kriz Euro bölgesinde 2009 yılına kadar geçerli olan algıların ve kanaatlerin değişmesine neden olmuştur. İnsanlar artık Euro'yu güvenilir bir araç, AB'yi de güçlü bir birlik olarak görmemeye başlamıştır. Krizin yol açtığı ekonomik durumun siyasi ve sosyal sonuçları da olmuştur. Yeniden üye olmak isteyen adaylara oy verilmemiş, siyasi sisteme yönelik tutumlar değişmiş, belirtildiği üzere vatandaşların kurumlara olan güveni aşınmıştır (Codero ve Simon, 2016: 306). Yaşanan kriz her ne kadar bütçe açıkları ve kamu borçlarının artmasının bir sonucu olarak değerlendirilse de aslında temelinde ulus devlet vurgusu ve AB'nin genişleme politikasındaki adımlar vardır. AB'nin iktisadi entegrasyonunun sağlanmasının temelinde, daha yoksul olan ülkenin ekonomik büyüme oranlarını arttırarak Birlik içindeki gelişmiş ve zengin olan ülkelerle rekabet edebilecek düzeye çekme hedefi bulunmaktadır. Teoride mantıklı görünen bu plan uygulamada Euro bölgesinde güçlü olan devletler ile görece daha yoksul devlet arasındaki ekonomik farkı ve Euro'nun merkez ülkeleri ile kenar ülkeleri arasında kişi başına düşen milli gelir arasındaki

farkı kapatamamıştır. Bunlara ek olarak, Euro'ya geçmeden önce İtalya ve Fransa gibi ekonomileri güçlü ve dinamik olan devletlerin Euro'ya geçtikten sonra Almanya gibi daha büyük ekonomilerle başa çıkamaması ülkeleri ekonomik açıdan yıpratmıştır. AB'ye üye olan ancak Euro bölgesine dahil olmayan ülkeler ise kendi bağımsız ekonomi politikalarını uygulamıştır (Şanlıoğlu, 2016: 100). Aslında ekonomik bütünleşme yolunda atılan önemli adımların AB'nin Birlik olma olgusuna zarar verdiği ortaya çıkmaktadır.

Hem 2008 ekonomik krizi hem de Euro krizinde AB içinden farklı sesler yükseldiğini görülmektedir. Özellikle Yunanistan'ın günah keçisi olarak gösterilmesi AB içindeki parçacıklı yapıyı yansıtmaktadır. 2011 yılında Fransa Cumhurbaşkanı Sarkozy Atina'nın o dönemde Euro bölgesine girmek için hazır olmadığını ve Euro bölgesine alınması konusunda aceleci davranarak hata yaptıklarını belirtmiştir (BBC News, 2011). Bunun üzerine dönemin Yunanistan Maliye Bakanı Evangeles Venizelos, Yunanistan'ın 2008 Euro krizinde günah keçisi gibi gösterilmesinden rahatsız olduklarını AB'nin krizi yönetmekteki başarısızlıklarını ve yetersizliklerini gizlemek için Yunanistan'ın adını kullandıklarını belirtmiştir (BBC News, 2011). Avrupa'da 2008 Ekonomik Krizinden ciddi şekilde etkilenen ülkelerden birisi de İspanya olmuştur. İspanya'nın ekonomik açıdan normale dönmesi için Merkel, 2009'da İspanya'ya gittiğinde ülkenin daha fazla ekonomik reform uygulaması ve tasarruf önlemi alması gerektiğini söylemiştir. Fakat Merkel'in bu uyarısı İspanya'da olumsuz bulunmuştur. İspanya'daki ekonomi profesörü Donges'e göre ise, İspanyollar Merkel'i boş yere suçlamışlar ve hatta Almanya'nın ekonomisindeki sorunlardan mutlu olmuşlardır (DW, 2014).

Görüldüğü üzere kriz ortamında -özellikle ekonominin neden olduğu krizlerde- AB üyesi ülkelerde çok sesliliğin arttığı, ortak para, tek bir Avrupa olarak çıkılan yolda çok sesliliğin, itirazların bütünleşme alanları arttıkça daha fazla görüldüğü söylenebilir.

3.4. Avrupa Yurttaşlığı Girişimi, Aşırı Sağın Yükselişinin Etkisi ve Mülteci Krizi

1984 yılında Avrupa Parlamentosu'nun onayladığı "Avrupa Birliğini Kuran Taslak Antlaşma" metni "Birlik Vatandaşlığı" kavramının kullanıldığı ilk metindir (Batır, 2017:136). Ancak Avrupa yurttaşlığı girişimi, Maastricht Antlaşması'nın ikinci bölümünde "Birlik Yurttaşlığı" başlığında düzenlenmiştir (ATAUM, 2021). Edinburg Zirvesi'nde kabul edilen bir kararda Birlik vatandaşlığı ile getirilmek istenen düzenlemelerde, üye ülkelerin halklarının edindikleri vatandaşlık haklarına ek olarak hakların ve korumanın tanınmasının hedeflendiği vurgulanmıştır. Ulusal vatandaşlık kavramını ortadan kaldırmadan yalnızca onu tamamlayan bir uygulamanın öngörüldüğü ve kimlerin vatandaş olarak sayılacağı sorusunun her bir üye ülkenin kendi hukuk kuralları doğrultusunda karşılık bulacağına altı çizilmiştir. Edinburgh Zirvesi'nde kabul edilen kararları takiben Danimarka bir bildirge yayımlamıştır. Bu bildirgede, AB tarafından öngörülen vatandaşlık kavramının vatandaşlığın her üye devletin kendi hukuk kuralları uyarınca belirleneceğine dair hiçbir düzenlemenin antlaşma metninde yer almamasının, Danimarka yasalarında bulunmayan hiçbir hak, yükümlülük veya ayrıcalığın bir başka üye devlet vatandaşına tanınamayacağı, başka üye devlet vatandaşına bu şekilde Danimarka vatandaşlığı kazandırılmayacağı ileri sürülmüştür (Yekeler, 2016: 51). Ayrıca 2004 yılında Avrupa'da yaşayan insanların sadece 3.9'unun kendilerini Avrupalı olarak tanımladıkları, geri kalan 8.8'inin ise kendilerinin bir ulusal kimliğe sahip olmakla birlikte Avrupalı olarak gördükleri belirlenmiş buna göre de Avrupalı bilim adamları Avrupalı kimliğinin fazla yayılmadığını ifade etmişlerdir (Fligstein, Polyakova ve Sandholtz, 2012: 110).

Avrupa Birliği Adalet Divanı (ABAD) kararları ve AB mevzuatı incelendiğinde ise AB vatandaşlığının içi boş bir kavram olmadığı görülmesine rağmen AB vatandaşlığının ulusüstü bir merteye olarak da görülmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Literatüre göre AB üyesi olan bir devletin vatandaşı doğal olarak AB vatandaşı da olmaktadır. Ancak AB'nin üye devletlerden

bağımsız olarak bireylere vatandaşlık verme hakkı bulunmamaktadır (Gündüzer, 2013: 67). AB vatandaşlığına dayanan tüm haklar, AB'nin her vatandaşı için aynı şekilde de ortaya çıkmamaktadır. Zaten AB vatandaşlığı en fazla serbest dolaşımı ve ikamet hakkını vurgulamaktadır. Ancak AB vatandaşları üye ülkeler arasında serbest dolaşım hakkına sahip olmalarına rağmen ikamet hakkı tüm AB üyesi ülkelerin vatandaşları için eşit değildir (Gündüzer, 2013: 68).

2019 seçimlerinde merkez sağ ve merkez sol büyük oranda güç kaybetmiş (European Parliament, 2019) olsa da özellikle 6 Mayıs 2014 seçimleriyle birlikte Avrupa Parlamentosunda aşırı sağın yükselişi, üye ülkeleri milliyetçilik ideolojisinin temelinde daha fazla birleştirmiş ve Birlik olma fikri zarar görmüştür. Aşırı sağın yükselmesi ise genellikle 2008 Euro Krizi'ne bağlanmaktadır. Krizden sonra üye ülkeler, Birlik' in çıkarları için değil milli çıkarları doğrultusunda hareket etmek istemişlerdir. Bu nedenle 2012 yılında Avrupa Parlamentosu başkanı seçilen Martin Shulz'un Avrupa'da aşırı sağın yükselişi ve ulus devlete dönülmesi gerektiği fikrini savunanlara önemli eleştirileri olmuştur. Bir söyleşisinde Alman siyasetçi Avrupa'nın merkezi güçler tarafından farklı yönere çekildiğini belirtmiş ve "Avrupa Birliği'ne son verilmesi ve yeniden ulusal politikalara dönülmesi gerektiğini savunanlar yeni bir neslin güvenliği ve geleceği üzerinde oynuyorlar." ifadesi ile AB'de aşırı sağın yükselişini Birlik açısından bir sorun olarak gördüğünü dile getirmiştir (EuroNews, 2016). Bekar (AA, 2019) ise Almanya'da aşırı sağın yükselişinin -özellikle de Brandenburg ve Sachsen-Anhalt eyaletlerinde 1 Eylül 2019'da yapılan eyalet Parlamento seçimlerinde aşırı sağcı olan Almanya için Alternatif Parti'nin yükselişinin- Avrupa'ya yayılarak milliyetçiliği tetikleyebileceğini ve bu nedenle AB'nin bütünleşme olgusunun zarar göreceğini ifade etmektedir. Özellikle Birlik üyesi ülkelerde, aşırı sağın yükselmesi ile bütünleşmeye yönelik adımlara daha eleştirel bir tutum sergilendiği buna ek olarak ulus devlet olgusunun daha güçlü olduğu görülmektedir. Birlik içerisinde artan çok sesliliğin Birlik'e güç kaybettireceği düşünülmektedir.

2011 yılında ortaya çıkan Mülteci krizi de AB içerisinde kriz ortamı oluşturmuştur. AB'li üyelerin mülteciler konusunda ortak bir fikir ve politika oluşturamaması tek sesliliğinin sağlanamadığı bir diğer mesele olmuştur. Fransa ve Almanya mültecilerin ülkelere eşit şekilde dağılmasını öngörürken; İtalya ve Yunanistan, daha zengin AB ülkelerinin mülteciler konusunda yeterli katkı sağlamadıklarını belirtmektedirler. Aynı şekilde Avusturya, Polonya ve Macaristan gibi Orta ve Doğru Avrupa Ülkeleri ülkelere zorunlu mülteci kotası konulmasına karşı çıkmakta ve yeni göçmen anlaşması planını desteklememektedir (BBC News, 2020). Yaşanan süreçlerin çoğu AB'nin kriz durumlarında ortak politika belirleyip, tek seslilikle hareket edemediklerini göstermektedir.

3.5. İlk Ayrılık: Brexit

Birliğe üyeliği kadar Birlikten ayrılması da olaylı olan Birleşik Krallık'ın Avrupa'da konumlanan bir ülke olmasına rağmen ABD ilişkilerini daha yakın tutması, AB ile ılımlı olan diyalogunu sınırlı tutması, derin bir ilişki kuramaması ve ulusal çıkarlarını gözetmesi aslında sonun başlangıcı olarak değerlendirilmektedir (Saygın ve Ultan, 2016: 94). Birlik içinde Brexit olarak adlandırılan bu süreç ile başlayan çözülme sürecinin nasıl devam edeceği, İngiltere'nin sunduğu gerekçelere katılarak başka üye ülkelerinde Birlikten ayrılmak için harekete geçip geçmeyeceği merak konusu olmuştur. Lizbon Antlaşması'nın her üye ülkenin kendi anayasal kurallarına uygun olarak Birlikten çekilebilmesine imkan veren 50. maddesine göre İngiltere'nin AB'den ayrılmasının yasal dayanağının önü açılmıştır. İngiltere'deki referandumun ardından halkın %52'si AB'den ayrılmayı istemiş ve Brexit süreci başlamıştır (İKV, 21). Süreci tam bir siyasi kriz olarak değerlendiren Yıldızoğlu (2019) ise yaşananları İngiltere'nin siyasi, ekonomik ve hatta toplumsal dokusunda ciddi sorunlar yaratabilecek potansiyel de görürken, AB'yi ise parçalamaya aday bir sürecin içinde değerlendirmektedir.

Brexit sürecinden sonra AB'nin bir daha eskisi gibi olamayacağı ve Birliğe karşı karşıtlığın artması nedeniyle Birliğin zora girebileceği düşünülmektedir (BBC, 2016). Brexit ile başlayan sürecin Grexit (Yunanistan'ın ayrılması), Frexit (Fransa'nın ayrılması) ve Polexit (Polonya'nın ayrılması) süreçlerinin izlenebileceğinden duyulan endişe dile getirilmektedir (Cicioğlu, 2021).

İngiltere aslında AB'nin başlangıcından beri tam olarak bütünleşme sürecine dahil olmamıştır. Özellikle ortak para birimine katılmaması, Lizbon Antlaşması'na ekli protokol olan Temel Haklar Şartı'na katılmaması vb. gibi AB'nin temel bütünleşme alanlarına koyduğu şartlarla aslında AB'nin çok sesliliğinin bir nevi baş aktörü olmuştur.

4. Covid-19 Sürecinde Avrupa Birliği'nde Durum

Dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgınında ülkelerin ticari, ekonomik, eğitim, kültür, serbest dolaşım ya da başka ülkelere seyahat konusunda oldukça sıkıntılı dönemlerden geçtikleri aşikardır. Bu olağanüstü süreçte yaşanan kısıtlamaların, AB üyesi ülkelerin ekonomilerini ve serbest dolaşımı sekteye uğrattığı görülmüştür. AB'nin üye ülkelerinin pandemi boyunca ulus devlet olarak kararlar almaları, ekonomik desteklerin ve destek fonlarının ülkelere dengesiz dağıtılması ve son olarak Covid-19 aşısı meselesinde ayrılıkların olması bu salgının AB'nin çok sesli yapısını destekleyici nitelikte olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda Covid-19 salgınının başladığı günden bugüne AB'nin ekonomik açıdan, serbest dolaşım açısından ve Covid-19 aşısı açısından sergilediği tutum bütünleşmeye ve tek sesliliğe etkisi kapsamında incelenmiştir. Ayrıca AB'de ülkelerin vaka ve ölüm sayıları, yaşadıkları salgının boyutunu görmek ve tepkilerini ölçmek açısından önemlidir.

Tablo 1'e bakıldığında AB'de Covid-19 salgını en derin yaşayan ülkelerin Fransa, Almanya, İspanya, İtalya, Polonya, Romanya, Belçika ve Portekiz olduğu görülmektedir. Buna karşı salgını şu ana kadar en az hasarla atlatan ülkeler Malta ve Lüksemburg olmuştur. Bu durumda salgının en çok AB'nin itici gücü olan ülkeleri etkilediği yorumu yapılabilmektedir. Bu durum o ülkelere daha sıkı tedbirleri almayı ve daha fazla kapanmayı gerekli kılmıştır. AB'nin itici gücü olan ülkelerin salgına hazırlıklı olmaması, ekonomilerinin de daha önce tecrübe etmedikleri bu krizden etkilenmesi AB'nin geleceğini şekillendirmektedir.

Tablo 1. AB’de Covid-19 Nedeniyle Vaka ve Ölüm Sayısı

AB 27 Ülke	Toplam Vaka/Tanı Sayısı	Toplam Ölüm Sayısı
Almanya	6.531.606	105.754
Avusturya	1.226.443	12.811
Belçika	1.929.772	27.504
Bulgaristan	714.688	29.536
Çekya	2.338.402	34.551
Danimarka	554.389	3.014
Estonya	228.596	1.865
Finlandiya	205.357	1.442
Fransa	8.019.698	117.916
Kıbrıs ¹	140.851	610
Hırvatistan	654.202	11.619
Hollanda	2.880.426	20.112
İrlanda	623.623	5.788
İspanya	5.290.190	88.381
İsveç	1.229.217	15.194
İtalya	5.225.517	134.831
Letonya	261.944	4.375
Litvanya	491.953	6.989
Lüksemburg	93.429	890
Macaristan	1.198.939	36.884
Malta	40.543	471
Polonya	3.839.625	88.508
Portekiz	1.194.288	18.658
Romanya	1.793.149	57.696
Slovakya	777.227	15.415
Slovenya	439.952	5.808
Yunanistan	1.002.877	19.248

Kaynak: WHO, WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard, <https://covid19.who.int/table> (14.12.2021).

4.1. Avrupa Komisyonu’nun Covid-19 Sürecindeki Tutumu

2020 yılının başında salgının AB’ye de yayılması ile birlikte AB Komisyonu salgınla ilgili birçok açıklama yapmıştır. Avrupa Komisyonu Covid-19 salgını ile mücadele etmek ve Birlik içinde bilgi paylaşımı, ihtiyaç değerlendirmesi ve AB çapında tutarlı bir tutum sergilemek amacıyla üye ülkelerle koordinasyon halinde çalışmayı hedeflemiş, araştırmalara fon sağlamış ve AB Sivil Koruma Mekanizması aracılığıyla destekler sunmuş ve salgını kaynağında araştırabilmek için Çin’e destekler vermeyi amaç edinmiştir (AB Türkiye Delegasyonu, 2020a). Salgının patlak vermesinden bu yana AB Komisyonu, AB düzeyinde AB ülkeleri ile koordinasyonu sağlamak amacıyla Sınır Ötesi Sağlık Tehdidi Kararı uyarınca erken uyarı ve yanıt sistemi, sağlık güvenlik komitesi ve sağlık güvenlik komitesi iletişimciler ağı olmak üzere üç temel mekanizma kullanmıştır (AB Türkiye Delegasyonu, 2020a). Komisyon’un AB üyesi devletlerin düzenlemiş olduğu eve geri dönüş uçuşlarının da masraflarını karşılaması salgının kontrol altına alınabilmesi için önemlidir. Hatta bu kapsamda 3 milyon Euro, Çin’de bulunan AB üyesi ülke vatandaşlarının ülkelerine dönmeleri için AB Sivil Koruma Mekanizmasına tahsis edilmiştir (AB Türkiye Delegasyonu, 2020a). Ulusal yetkililerin verdiği bilgiler doğrultusunda, AB’deki vakaların tedavisi ve AB içinde hastalığın

¹ WHO verilerinde, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi diye bir ayrım bulunmamaktadır.

daha fazla yayılmasının önlenmesine yönelik tedbirleri bulunan ülkelerde, hazırlıklı olma düzeyinin yüksek olduğu belirtilmiştir. 13 Şubat 2020 tarihinde düzenlenen EPSCO Sağlık Konseyi'nin, virüsün yayılmasının engellenmesi için alınacak olan tedbirlerin koordine edilmesi ve geleceğe yönelik hazırlıklı olma amacıyla tüm üye devletlerin siyasi düzeyde bir araya getirilmesi ortak karar alınması açısından önemlidir. Bu ortak karar almaya yönelik toplantıda alınan Konsey kararları çerçevesinde risk değerlendirme ve seyahat tavsiyelerine ilişkin rehber, salgının sonraki aşamaya geçmesi durumunda hazırlık düzeyinin artırılması, salgına hazırlık ve müdahale etme hususunda üye devletlere verilecek maddi fonların aktive edilmesi gibi konular kararlaştırılmıştır (AB Türkiye Delegasyonu, 2020a).

AB Komisyonu salgın sürecine dezenformasyonla mücadele başlığı altında açıklamalar yapmıştır. Bu açıklamalar salgınla mücadele konusunda ve sağlık önerileri kapsamında yetkili kuruluşların tavsiyelerinin ve açıklamalarının dinlenmesinin gerekliliğinden bahsedilmiş ve göçmenlerin, AB'ye Covid taşımadıklarına kadar uzanan bir açıklama yapılmıştır. Covid-19 krizi kapsamında Schengen bölgesinin çökmeyeceğine hatta Schengen bölgesinin Avrupa'nın ekonomisi ve yaşam tarzı için vazgeçilmez olduğunun bir kez daha görüldüğü vurgulanmıştır. Mevcut şartların AB üyesi ülkelerde virüsün hızını yavaşlatmak için geçici sınır kontrolleri başlattığını ancak tedarik zincirinde herhangi bir sıkıntı yaşanmaması için mal akışı ve temel hizmet sunumunun devam ettiğini belirtilmiştir (AB Türkiye Delegasyonu, 2020b). Ancak ilgili açıklamada Covid 19 virüsü için ülke düzeyinde yasa çıkartmak da üye devletlere bırakılmıştır. Komisyonun sağlık gibi alanlarda ulusal mevzuata ve kararlara müdahale etme hakkına sahip olmadığı belirtilmiştir (AB Türkiye Delegasyonu, 2020b). Ancak diğer yandan AB'nin salgına karşı üye devletlerle bir arada mücadele edebilmesi için Avrupa politikalarının ve hızlı koordineli Pan-Avrupa girişimlerinin tasarlanmasını sağlayabileceğinden bahsedilmiş örnek olarak da karantina süreci ve ülkelerin sınırlarını kapalı tutma kararının ulusal düzeyde alınmasına izin verilirken; aşı, yeni tedavi ya da tanı testleri bulunması için AB fonlarından 140 milyon Euro harcanması kararının AB düzeyinde alındığı vurgulanmıştır (AB Türkiye Delegasyonu, 2020b).

AB, küresel salgına karşı “Avrupa Takımı” hareketini de başlatmıştır. Bu takımın amacının ise; AB'den, üye devletlerden ve özellikle Avrupa Yatırım Bankası ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası olmak üzere finansal kuruluşlardan gelen kaynakları birleştirmek olduğu açıklanmış bütçenin neredeyse 40 milyar Euro'ya ulaştığı belirtirmiştir (EEAS, 2021). Salgının en fazla ekonomiyi etkilediği göz önünde bulundurularak aslında AB yine ekonomik bir bütünleşme ya da ekonomik olarak kalkınmanın devamını sağlayabilmeye odaklanmıştır. Bu durum AB'nin hala ekonomi temelinde birlik olma hedefini sürdürdüğünü göstermektedir. Takım sözcüğünün de rastgele seçilmediği düşünüldüğünde AB'nin salgın döneminde de aslında sağlık alanında değil de ekonomik temellerde birleştiği görülmektedir. Buna ek olarak, bazı görüşlere göre Covid-19 krizinin AB'de ülkelerin birbirlerini karşılıklı korumasından ziyade 2008 Euro Krizinde yapılan hataların tekrar yapıldığı, Birlik'in ayakta kalması, yalnızca ekonomik sorunlara cevap vermesiyle değil aynı zamanda Birlik üyesi devletler arasında artan görüş ayrılıklarına ve çok sesliliğe de neden olan uzun vadeli yapısal sorunlarını çözmesine bağlanmaktadır (Celi vd. 2020: 412).

4.2. Covid-19 Sürecinde Ekonomik Durum

Avrupa Birliği'nde özellikle salgınla devletlerin borç açığı artmış ve dış borçlanma fazlaşmıştır. Ayrıca bazı üye ülkelerin AB'ye ekonomik açıdan yük olması, Birliğin diğer üye ülkelerdeki refah düzeyini etkilemekte bu nedenle de üye ülkelerin vatandaşları arasında çok seslilik yayılmaktadır.

Tablo 2. AB'de Devlet Açığı/Fazlası, Borç ve İlgili Veriler

	YIL					
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
AB 27 Ülke	-1.9	-1.4	-0.8	-0.4	-0.5	-6.9
Euro Bölgesi 19 ülke	-2.0	-1.5	-0.9	-0.4	-0.6	-7.2
Belçika	-2.4	-2.4	-0.7	-0.8	-1.9	-9.1
Bulgaristan	-1.7	0.3	1.6	1.7	2.1	-4.0
Çekya	-0.6	0.7	1.5	0.9	0.3	-5.6
Danimarka	-1.2	0.1	1.8	0.8	4.1	-0.2
Almanya	1.0	1.2	1.3	1.9	1.5	-4.3
Estonya	0.1	-0.4	-0.5	-0.6	0.1	-5.6
İrlanda	-1.9	-0.8	-0.3	0.1	0.5	-4.9
Yunanistan	-5.9	0.2	0.6	0.9	1.1	-10.1
İspanya	-5.2	-4.3	-3.0	-2.5	-2.9	-11.0
Fransa	-3.6	-3.6	-3.0	-2.3	-3.1	-9.1
Hırvatistan	-3.5	-0.9	0.8	0.2	0.3	-7.4
İtalya	-2.6	-2.4	-2.4	-2.2	-1.5	-9.6
GKRY²	-0.9	0.3	1.9	-3.5	1.3	-5.7
Letonya	-1.4	0.2	-0.8	-0.8	-0.6	-4.5
Litvanya	-0.3	0.3	0.4	0.5	0.5	-7.2
Lüksemburg	1.4	1.9	1.4	3.0	2.3	-3.5
Macaristan	-2.0	-1.8	-2.5	-2.1	-2.1	-8.0
Malta	-1.0	1.1	3.2	1.9	0.5	-9.7
Hollanda	-2.1	0.0	1.3	1.4	1.7	-4.2
Avusturya	-1.0	-1.5	-0.8	0.2	0.6	-8.3
Polonya	-2.6	-2.4	-1.5	-0.2	-0.7	-7.1
Portekiz	-4.4	-1.9	-3.0	-0.3	0.1	-5.8
Romanya	-0.6	-2.6	-2.6	-2.9	-4.4	-9.4
Slovenya	-2.8	-1.9	-0.1	0.7	0.4	-7.7
Slovakya	-2.7	-2.6	-1.0	-1.0	-1.3	-5.5
Finlandiya	-2.4	-1.7	-0.7	-0.9	-0.9	-5.5
İsveç	0.0	1.0	1.4	0.8	0.6	-2.8

Kaynak: EUROSTAT Veri Tabanı, Erişim Adresi:

https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/gov_10dd_edpt1/default/table?lang=en
(20.10.2021).

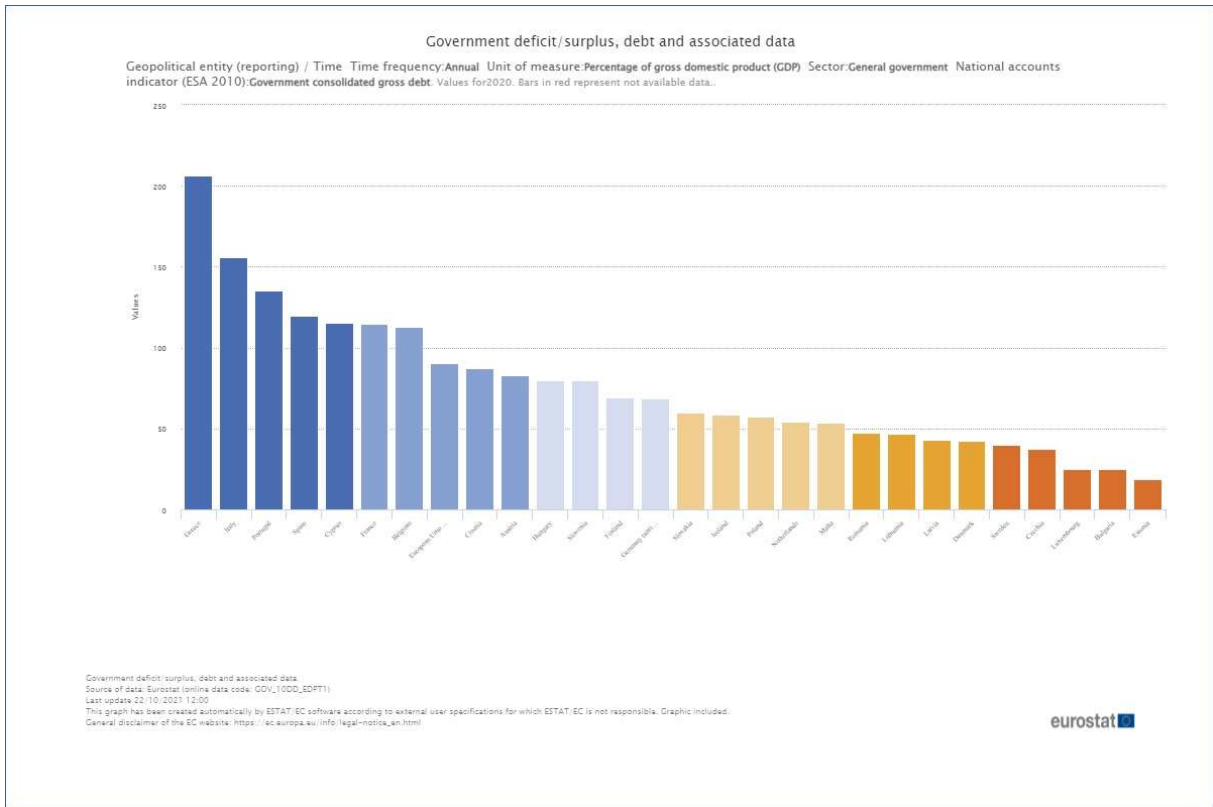
Tablo 1'e göre özellikle 2019 pandemi öncesi ve sonrası kıyaslaması yapıldığında pandeminin AB ülkeleri üzerinde ekonomik açıdan yıkıcı bir etkisi olduğu görülmektedir. 2020 yılında AB'ye üye tüm ülkelerin devlet bütçelerinin açık verdiği ve borçlandıkları görülmektedir. AB'nin 27 ülke bazında 2019'da %0,5 olan bütçe açığının GSYH (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla)'ya oranının 2020 yılında %6,9'a yükseldiği ve Danimarka dışındaki tüm ülkelerin Maastricht Kriterlerinde belirlenen %3 sınırını aştığı görülmektedir (Şeker, 2021). Buna göre pandemi ile birlikte ülkelerde ekonomik krizin yaşanması veya yaşanan mevcut krizin daha da derinleştiği anlaşılmaktadır. Bu durumun AB'yi bir arada tutmayı başaran temel unsur olan ekonominin darbe alması sonucunda ekonomik olarak güçlü olan ülkelerin üzerine daha fazla yük olacağı ifade edilebilir. Yaşanan durum sonrasında AB'nin ekonomik temellerinin sarsılıp sarsılmayacağını, bütçe açığı daha az olan ülkelerin daha hızlı toparlanmak için bütçe açığı fazla olan ülkelere yardım etmektense kendi ekonomilerine çekilerek Birlikten ayrılıp ayrılmayacaklarını ise zaman gösterecektir. Ayrıca pandemiden etkilenen ülkelerin seslerinin AB'ye yönelik olarak arttığı da göz ardı edilemez. Bu noktada İtalya özellikle AB'den destek alma konusunda ısrarcı bir tutum sergilemiştir. Bunun sonucunda da Avrupa

² Güney Kıbrıs Rum Yönetimi.

Kurtarma Fonundan gereken desteği almıştır. Özellikle kriz ortamında Birlik üyesi ülkeler içerisinde görülen çok seslilik pandemi döneminde de var olmuştur.

Covid-19 sürecinde AB'nin özellikle ekonomik temelde uzlaşma sağlayamadığı noktalardan birisi ülkelere destek paketinin kredi olarak mı yoksa hibe olarak mı verileceği noktası olmuştur. Özellikle Macaristan'ın öncülüğünde Doğu Avrupa ülkeleri; İtalya öncülüğünde de Güney Avrupa ülkeleri hibe programı uygulanmasını istemekte ve AB'nin Hollanda, Avusturya, Danimarka, İsveç ve Finlandiya gibi bütçeyi idareli kullanmak gerektiğini savunan ülkelere karşı çıkmıştır (Özkan; Pınar, 2020). Bu durum, AB'nin içindeki ekonomik kırılmalıkları gösterdiği gibi ülkelerin kutuplaştığının da bir göstergesidir.

Grafik 1. AB Üyesi Ülkelerin 2020 yılı Bütçe Açığı

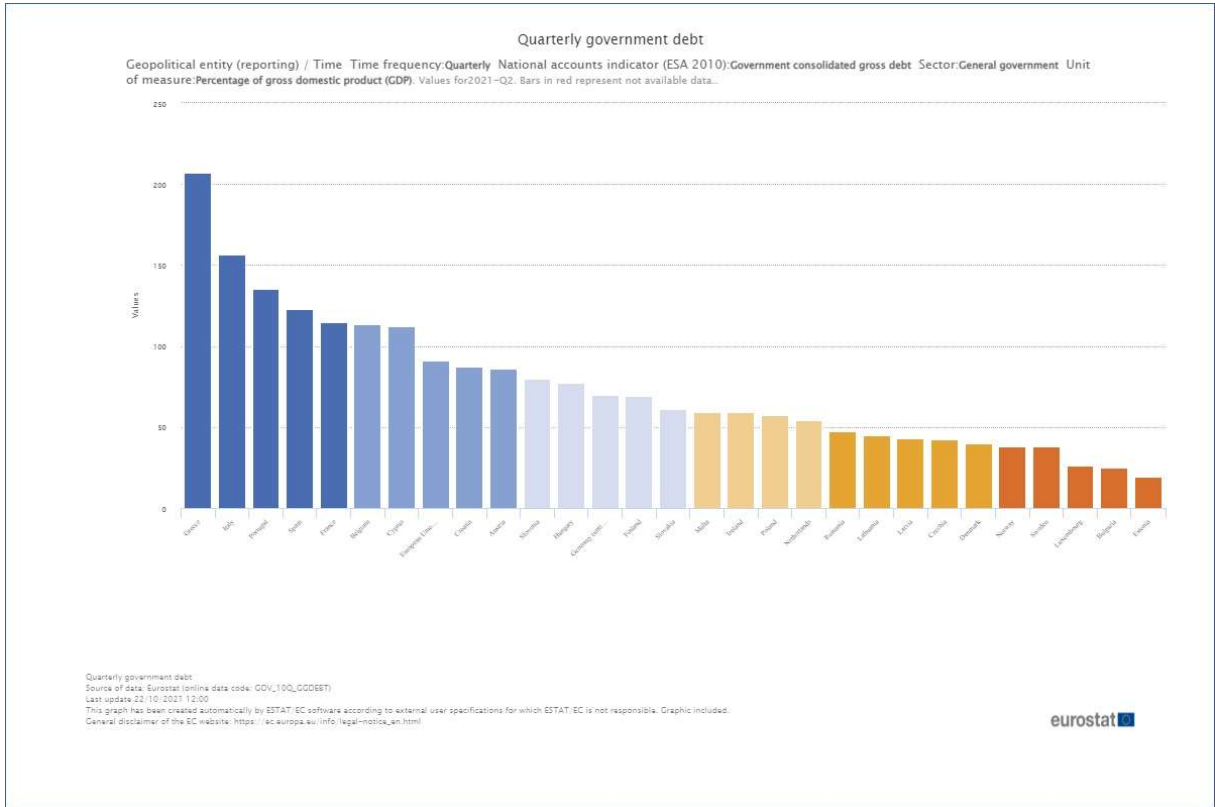
Kaynak:Eurostat,

https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/GOV_10DD_EDPT1_custom_1182408/bookmark/bar?lang=en&bookmarkId=873bf886-335b-4482-960a-0e599ea43086 (16.12.2021).

Grafik 1'e bakıldığında Yunanistan'ın en çok bütçe açığı veren ülke olduğu görülmektedir. Yunanistan'ı takiben bütçe açığı veren diğer ülkeler de AB'ye ekonomik olarak en çok borçlu olan ülkelerdir. AB bu ülkelere yardım etmekte zorlandığını belirtmekte diğer ülke vatandaşları arasında bu durum refah seviyelerini düşürdüğü için olumsuz bulunmakta ve

Birlik açısından sorunlar yaratmaktadır. AB, pandemi nedeniyle ülkelere 750 milyar Euroluk kurtarma fonu oluşturmuş ve pandemi öncesi de borç yükü altında ezilen Yunanistan'a 32 milyar Euroluk pandemi yardımı yapmayı kararlaştırmıştır (EuroNews, 2021). Bu yardımın 19,4 milyar Euro'su hibe yardımı olarak kabul edilecekken, kalan 12,7 milyar Euro'nun ise düşük faizli kredi olarak verileceği belirlenmiştir (EuroNews, 2021). Covid-19 dönemi süresince AB'nin kurtarma paketinden üye ülkelerin eşit derecede faydalanamaması da gündem olmuştur. Paketin dağılımının GSYH'ya olan orantısızlığı AB üye ülkelerinin basınlarında tepki bulmuştur (Euronews, 2021).

Grafik 2. AB Üyesi Ülkelerin 2021 Q2 (İkinci Çeyrek) Bütçe Açığı

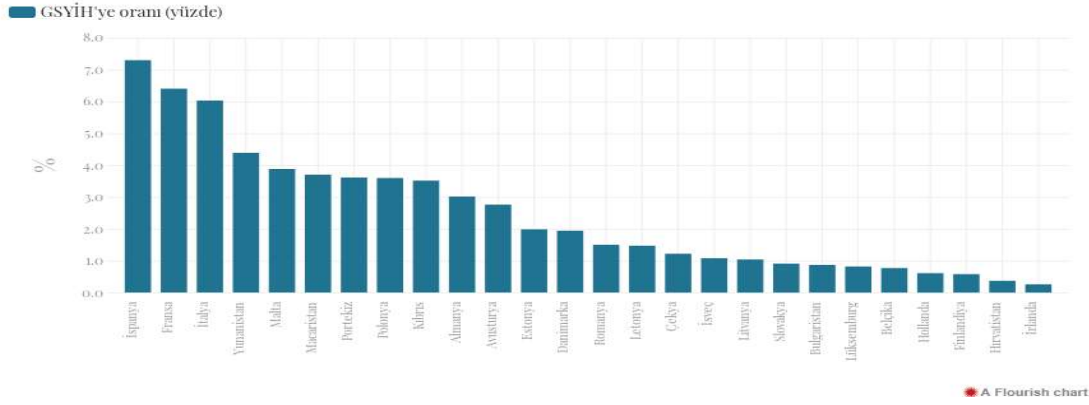
Kaynak:Eurostat,

https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/GOV_10Q_GGDEBT_custom_1182396/default/bar?lang=en&bookmarkId=f63a91af-50bd-4684-a684-868023c81503 (16.12.2021).

Grafik 2'ye de bakıldığında genel durumdan farksız olduğu görülmektedir. 2021'in ikinci çeyreğinde yine en fazla borç Yunanistan'a aittir. Görüldüğü üzere ilk defa sağlık kriziyle karşılaşan AB başarılı bir yol çizebilmiş, aldığı kararlar ise üye ülkelerce sorgulanmıştır. Kriz dönemlerindeki yönetim zafiyetleri Birlik ülkeleri arasında aykırılıklara yol açarak çok sesliliğe arttırmıştır. Tek sesli Avrupa giderek çok sesli Avrupa'ya dönüşme tehlikesiyle ayrışmalara yol açabilecektir.

Grafik 3. AB Kurtarma Paketi Dağılımı

AB Kurtarma Paketi Dağılımı

Kaynak: Altunkaya, (2021), Flourish. Erişim Adresi:

https://public.flourish.studio/visualisation/5583086/?utm_source=showcase&utm_campaign=visualisation/5583086 (10.11.2021).

Covid-19 sürecinde tartışmaların neden olduğu AB'nin kurtarma paketinin dağılımına bakıldığında ise en büyük payı %7,2 ile İspanya'nın onu takiben de Fransa ve İtalya'nın aldığı görülmektedir. Bu ülkeler AB içinde borçları yüksek olan ülkelerdir. En az payı alanların ise Belçika, Hollanda, Finlandiya, Hırvatistan ve İrlanda olmuştur. Kurtarma paketinden bu ülkelerin aldığı payın GSYH'nin %1'inin altında kaldığı görülmektedir (EuroNews, 2021). Kurtarma paketinin üye ülkeler arasında gerçekten de eşitsiz olarak dağıldığı görülmektedir. Bu dağılımın AB içerisinde dayanışmaya olan güveni sarsması ve AB'ye yönelik yükselen seslerin artmasına neden olacaktır.

2019 yılının başında AB borcunun milli gelire oranı %131'i geçen İtalya'nın ise borçları AB'yi korkutmaktadır ve bu nedenle AB, İtalya'yı mali tedbirler almaya davet etmiştir. AB Komisyonu Ekonomik ve Mali İşlerden sorumlu üyesi Moscovici; İtalya'nın mali sorunların çözümüne ilişkin bir yol bulamamasının İtalya'daki makroekonomik krizin devam edeceğine dair endişe duyduklarını ifade etmiştir. Ancak Brüksel'den İtalya'ya yapılan uyarılar, İtalya'da popülist hükümet tarafından dikkate alınmamış hatta AB Komisyonu'nu seçilmiş değil de atanmış bürokratlardan meydana geldiği eleştirisi ile AB Komisyon'undan gelen talimatlara direneceklerini belirtmişlerdir (DW, 2019). 2019'ın sonlarında meydana gelen pandemi ile birlikte İtalya ve Yunanistan gibi borcu yüksek olan ülkelerin borcu daha da artmış krizleri daha da derinleşmiştir. Bu nedenle pandemiden önceki dönemde bile AB Komisyonu'nu endişelendiren ekonomik durum pandemi ile birlikte endişelerin daha da artmasına neden olmuştur.

4.3. Salgının Başlangıcında Avrupa Birliği

Salgının başlangıcında AB üyesi ülkeler arasında salgınla mücadele kapsamında alınan önlemler arasında da farklılıklar olmuş, bu süreçte de her ülkenin uygulaması farklı olurken AB'nin tek ses olup olmadığını gösteren argümanlar ve haberler basına yansımıştır. Örneğin, AB'ye üye birçok ülkenin hükümet liderleri ve sağlık bakanları kısmi ya da tam kapanmaya giderek alışveriş merkezleri, restoran, sinema, konser gibi halkın yoğun gittiği mekanları kapatırken İsveç, bu tarz mekanları açık bırakmış, korona için en gevşek önlemleri almış ve halkını evde kalmaya davet etmiştir (Milliyet, 2020). Vaka sayısının arttığı Çekya'da suni solunum cihazının yetmediği bildirilmiş ve AB Komisyonu Başkanı, Çekya'ya suni solunum cihazı göndermek için diğer ülkelerle birlikte harekete geçildiğini bildirmiştir (TRT Haber, 2020). Ayrıca AB sınırları dışında kalan AB üyesi ülkelerin vatandaşlarının ülkelere dönmek için yardıma ihtiyaç duydukları durumlarda buldukları ülkede kendi ülkelerinin

konsolosluğuna, kendi ülkelerinin konsolosluğu yoksa da AB üyesi herhangi bir ülkenin konsolosluğuna ya da büyükelçiliğine yardım talebinde bulunabilmelerinin yolu açılmıştır (EU Resmi Web Sitesi, 2021). Covid-19 salgınında maskenin kullanımı önem kazanmıştır. Ancak AB üyesi ülkeler arasında adeta maske savaşları çıkmıştır. ABD, Almanya'nın satın aldığı maskelere el koyarken yine Birlik üyesi ülkelerden Fransa'nın İspanya ve İtalya'ya gidecek maskelere el koyması Birlik içinde böyle bir durumun nasıl engellenmediği ve yaptırım uygulanmadığı ise merak konusudur (DW, 2020). Bu durum AB üyesi ülkelerin bir kriz anında Birlik olarak değil ulus devlet olarak hareket ettiklerini göstermektedir. AB ülkelerinin krize ilk tepkisi kendi sınırlarını ve vatandaşlarını korumaya çalışmaktan yana olmuş bu kapsamda da iç sınır kontrolleri başlatılmış, koordinasyon eksikliği ile hareket özgürlüğü yani serbest dolaşım askıya alınmış ve yaşanan durum AB entegrasyonu açısından olumsuz bir imaj çizmiştir ve ilk günlerde tam bir “suçlama oyunu” oynanmıştır (Woolf ve Ladi, 2020: 1027). Buna göre Covid-19 gibi bir salgınla Birlik olarak ilk defa karşılaşan Avrupa'nın burada tek bir çatı altında değil de çoğunlukla ülke çıkarları doğrultusunda hareket ettiği görülmektedir. Bu durum AB'nin tek sesli bir Avrupa'ya evrilme ihtimalini düşük tutmaktadır. Daha önce kurumsal açıdan yaptıkları düzenlemelerle büyük güçler karşısında tek ses olmak isteyen Birlik, AB'ye tüzel kişilik kazandırmasına rağmen uygulamada bu tek sesliliği gerçekleştirebildiği söylenememektedir. Mevcut kriz sırasında AB'de dahil olmak üzere alınan birçok kararın halk sağlığından çok siyasi ve ekonomik durumlara odaklanması kriz yönetiminde geç kalınmasına ve katılımın da geç olmasına neden olmuştur (Goniewicz vd., 2020: 8).

4.4. Aşı Meselesi

Salgınla mücadele devam ederken birçok firma tarafından aşının bulunması ülkelerin yetkilileri tarafından tünelin ucundaki ışığın görülmesi şeklinde yorumlanmıştır. AB'de aşı konusunda önemli adımlar atmıştır. İnsanların aşı yaptırmaları alınan önlemlerin gevşetilmesi ve sınırların açılması kişilerin serbest dolaşımını ve büyük oranda turizm gelirleri ile kalkınan ülkelerin ekonomik durumlarının iyileşmesinin sağlanacağı umutları taşımıştır.

AB'de ise aşılama başladığında üye ülkeler arasında öncelikle bir teklik oluşmamıştır. Aşı sertifikası, aşı pasaportu gibi önlemler ortaya atılmış ve uygulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca yine AB düzeyinde aşılama ile alınan önlemler ve kişilerin dolaşımına izin veren yeni uygulamalar dikkat çekici olmuştur. AB üyesi ülkeler ve Avrupa Parlamentosu “Covid Seyahat Sertifikası” konusunda anlaşmaya varmışlardır. 1 Temmuz 2021 itibariyle Covid-19 aşısı yaptırdıklarını, testlerinin negatif çıktığını ya da son 6 ayda hastalığı geçirdikleri için kanlarında antikör bulunduğunu belgeleyenlerin, AB sınırları içinde seyahat edebilmelerinin önü açılmıştır (Özkan, 2021). Ancak AB üyesi bir ülkenin hangi aşığı kabul ettiği konusunda her ülkenin kendi kararını vermesi durumu birtakım sorunlara yol açabilecektir. Özkan (2021a)'ın da belirttiği gibi Sputnik-V aşısı olan Macaristan vatandaşlarının, Hollanda tarafından kabul edilmeyeceği açıklanmıştır. Ancak Belçika Sputnik- V aşısı olanlara da sınır kapılarını açacağını belirtmiştir. Sırbistan ve Macaristan Çin Aşısı olan Sinovac'ı da ithal etmiştir (Cicioğlu ve Saygın, 2021) ve AB'nin Sinovac'ı onaylamaması ancak üye ülkelerin AB'nin onaylamadığı aşığı tedarik etmeleri Birlik'in bütünlüğü ve Birlik sınırları içinde dolaşımı sorunlu bir hale getirmektedir. Buna ek olarak, üye devletlerin isterlerse tek doz aşı yaptıranlara da kapılarını açabilmelerinin kendi inisiyatiflerine bırakıldığı belirtilmiştir. Bu durumda tek doz ve çift doz aşılama ülkeden ülkeye değişecek mi sorusu akıllara gelmektedir. Yine Avrupa Parlamentosu, aşısını yaptırmayan ancak PCR testi sonucu geçiş yapılırken fırsat eşitliği yaratması açısından testlerin ücretsiz olmasını istemiştir ancak bu istek Hollanda ve İspanya'nın itirazları üzerine reddedilmiştir (Özkan, 2021a). Buna göre, üye ülkelerin PCR testi ücreti konusunda bile uzlaşmaya varamadıkları ya da AB'nin testleri temin ettiğinde AB vatandaşlarına testleri ücretsiz yapamıyor oluşu AB'nin tek sesli olarak değil de yine ulus devlet bazında ülkelerin isteklerine göre yönetildiğini göstermektedir. Oy birliğinin sağlanmasının

mümkün olamayacağı kriz durumlarında oy çokluğunun sağlanması alınan kararların geçerli olmasını gerektirmektedir. Avrupa Parlamentosunun AB üyesi devletlerden üstün olmayışı ve önerilerinin reddedilmesi AB'nin hala ulus devlet bazında kaldığının bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aşı tedariki sorunu belki de AB'deki en büyük ayrılmanın olduğu ve ayrıca Birlik gibi hareket etme olgusundan uzaklaşılan nokta olmuştur. AB Komisyonunun pandemi döneminde korumacılık reflekslerini yok sayarak bölgesel dayanışma ve finansal kaynakları akıllıca kullanabilmek ile AB üyesi devletlerin aşı satın alma işini tek elden yürütme kararı aldı. Ancak Komisyon'un ilaç şirketleriyle anlaşma imzalamada geç kalması, bu nedenle aşı tedariginde sorunlar yaşanması ve buna da bağlı olarak ülkelerin vatandaşlarını aşılama takviminde aksaklıkların meydana gelmesi olumsuz tepkilere ve AB'nin aşı diplomasisinin çöktüğü yorumlarına neden olmuştur. Aşı tedariginin tek elden yürütülmesi yaklaşımının benimsenmesinde AB'nin ekonomik anlamda güçlü merkez ülkeleri ile ekonomik açıdan düşük gelirli çevre ülkeleri arasında da sembolik bir birliktelik mesajının verilmeye çalışılması ve aşı tedariginden tüm ülkelerin eşit şekilde yararlanması amaçlanmıştır (Sabah, 2021). Buna karşılık Macaristan, Rusya'nın geliştirdiği Sputnik V aşısını onaylayan ve sevkiyatını tamamlayarak vatandaşlarına uygulayan ilk AB üyesi ülke olmuştur (Sputnik, 2021). Slovakya, ise Macaristan'dan sonra Sputnik V aşısına onay veren ikinci AB üyesi ülke olurken Çekya'da Rusya'dan Sputnik V aşısı istemiştir (NTV, 2021).

Yine AB'nin Mart ayı sonuna kadar İngiltere kökenli AstraZenaca firmasından beklediği 100 milyon doz aşının dörtte birini alabileceği belirtilmiştir. Brexit süreci ile Birlik'ten ayrılan İngiltere'nin AstraZeneca aşılarının temin edilememesi ile ilgili durumun neresinde olduğuna dair ya da Brexit süreci ile hassaslaşan AB- İngiltere ilişkilerinin aşının temin edilememesinde rolü olup olmadığı sorgulanmıştır. Ancak İngiltere hükümeti de AB'de aşı tedariki sorununun ilaç şirketi ile AB arasında olduğunu, Brexit sürecinin bu olaya dahil edilmemesi gerektiğini ifade etmişlerdir (Adler, 2021).

Almanya Sağlık Bakanı Spahn ise, Berlin'de düzenlenen basın toplantısında AB Komisyonu'nun BioNTech ve Pzifer ile anlaşma sağlayacağını ve AB bünyesinde Avrupa Komisyonunun Covid-19 aşısı için ilaç şirketleriyle anlaşma yapmaya muktedir organ olduğunu vurgulamıştır (Başay ve Gönültaş, 2020). Bu açıklamada AB'nin en güçlü ülkesi olan Almanya'nın aşı konusunda AB'nin Birlik olarak hareket etmesini istediği mesajı verilmektedir. Hatta AB'nin aşı tedariginin AB Komisyonu tarafından yürütülmesinin gerekliliği 2020'nin ikinci yarısında AB dönem başkanlığını yürüten Alman Şansölyesi Angela Merkel tarafından da Birliğin birlikteliği için doğru bulunmuştur (Başay ve diğerleri, 2021). Ayrıca AB, aşı sıkıntısı nedeniyle aşılara yönelik ihracat kısıtlamalarını katılaştırma ve İngiltere başta olmak üzere diğer ülkelere de aşı ihracatını sınırlandırma kararı almıştır (Şeker, 2021). Bu durum da AB'nin aşı konusunda daha milliyetçi bir tutum izlediği konusunda tartışmalara neden olmuştur. Ancak AB Konseyi Başkanı Charles Michel, AB'nin aşı milliyetçiliği yaptığını reddetti ve AB'nin ABD ve İngiltere gibi aşılardan ihracatını toptan yasaklamadığını belirtmiştir (Çam, 2021).

5.Sonuç

Avrupa Birliği bütünleşme süreci Avrupa Toplulukları ile başlamış Maastricht Antlaşması ile tamamlanmaya ve Birlik statüsü kazandırılmaya çalışılmıştır. Ekonomik

temeller üzerinde kurulan Topluluk birlikteliğini devam ettirebilmek için siyasi bütünleşme sürecine de gitmeye ve birlik için kurumlar oluşturarak tek merkezden karar almaya çalışmıştır. Ancak AB'nin Birlik olma serüveni yaşanan ekonomik ve siyasi krizlere karşı nasıl durduğu konusu literatürde tartışmalı bir konu olarak karşımıza çıkmıştır. AB'nin yaşanan krizlerden genelde Birlik kurumları ortak akılla değil de AB'nin lokomotifleri olarak görülen ülkelerin yönlendirmeleri ile ilerleme sağlayabildiği ifade edilmektedir. Özellikle belli başlı krizlerde 2008 ekonomik krizi, Brexit süreci ve Covid-19 pandemi süreci gibi olası kriz ortamlarında AB'nin ortak politikaları uygulamadaki zorluğu dikkat çekicidir. Bu süreçte tek sesli bir Avrupa'da ziyade itirazların görüldüğü çok sesli bir Avrupa karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, güçlü devletler karşısında tek çatı altında toplanan Avrupa'yı zayıflatmaktadır.

Son dönemde bunun en önemli yansıması Covid-19 sürecinde olmuştur. Covid-19 salgını ile ilk kez karşı karşıya kalan AB'nin Birlik olarak nasıl bir tutum sergileyeceği merak edilmiştir. Salgınla birlikte ekonomik durum ve aşı tedariki -özellikle İtalya gibi yoğun kaybın olduğu ülkelerde- önem kazanmıştır. Eurostat verilerine göre, AB üyesi tüm ülkelerin milli gelirlerinde AB üyesi 27 ülkenin ve Euro bölgesindeki 19 ülkenin de ekonomik gelirlerinde oldukça büyük düşüş olduğu görülmektedir. Bu durum, AB üyesi ülkeler arasında diğer ülkelere yardım gönderiminin kendi refah seviyelerinin düşürdüğü düşüncesinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Özellikle salgınla birlikte AB'li diplomatlar tarafından İspanya ve İtalya'nın da Yunanistan gibi fazla borç yükü altında ezileceği vurgulanmaktadır. Diplomatlar, bu borç yükünün önlenmesi ve bu ülkelerin ekonomilerini düzeltmeleri için notalar vermektedir. Bu durum üye ülkelerin AB'ye üye olduktan sonra "bizim ekonomimize bir şey olmaz" düşüncesi taşımalarına ve Birliğe, doğal olarak da diğer ülkelere olan borçları ile ayakta kalmaya çalışmalarına neden olmaktadır. Bununla birlikte kriz anlarında yaşanan ekonomik ve sosyal konulara karşı AB'nin tutumu da tartışılmıştır. Özellikle Avrupa destek fonları dağıtımında AB'nin tutumu ve gönülsüzlüğü üye ülkeler arasında tepkilere yol açmıştır. Kriz yönetimindeki tutarsızlıkların daha önce de belirtildiği gibi Birlik içerisine aykırılıkları arttırması muhtemeldir.

Özellikle son dönemde yaşanan Covid-19 sürecinde ülkelerin büyük oranda AB'den uzaklaşarak ulus devlet anlayışını benimsedikleri ve pandemi sürecindeki kararları ulus devlet bazında kendi çıkarları doğrultusunda verdikleri belirtilebilir. Bir diğer sorunda pandemi de aşı temini konusunda karşımıza çıkmıştır. AB'nin aşı temininin AB Komisyonunca yürütülmesi ve Komisyonunda aşı tedariki konusunda ilaç firmalarıyla geç anlaşma yapması, belirli aşuları seçerken diğerlerinin göz ardı edilmesi, ülkelerin aşuya ulaşımını zorlaştırmış ve aşı takviminde aksamalara neden olmuştur. Aşı temininin tek elden yürütülmeye çalışılması temelde tek sesli yapı ile örtüşecektir. Ancak Komisyon'un yaptığı stratejik hatalar, AB'de yükselen aşırı sağın da etkisiyle ülkeleri tek seslilikten ziyade ulus devlet olarak tek başlarına hareket etmeye dolayısıyla da çok sesliliğe itmiştir. Bu salgın sonucunda yaşanan durum, AB üyesi ülkelerin -her ne kadar aşı temininin tek elden yürütülmesinin Birlik olma süreci için önemli olduğunu belirtse de- Birlik olma politikasından uzaklaşmaya başladıklarını ve tek sesli Avrupa konusunda başarısız ilerleme kaydettiklerini ve AB'de çok sesli bir yapının olduğunu göstermektedir. Ancak bu başarısızlığın Birliğin dağılmasına giden yol mu olduğu konusu hala belirsizdir.

Kaynakça

AB Türkiye Delegasyonu (2020a), *AB'nin Covid-19 (Koronavirüs) Hakkındaki Açıklamaları*, <https://www.avrupa.info.tr/tr/coronavirus-crisis/abnin-covid-19-koronavirus-hakkindaki-aciklamalari-10192>, (Erişim: 05.11.2021).

AB Türkiye Delegasyonu (2020b), *Dezenformasyonla Mücadele*, <https://www.avrupa.info.tr/tr/coronavirus-crisis/dezenformasyonla-mucadele-10213>, (Erişim: 05.11.2021).

Adler, K. (Ocak, 2021), Covid aşısı: Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerde Aşı Programları Neden Yavaşladı, Avrupa Komisyonu Niçin Eleştiriliyor?, BBC News, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55856769>, (Erişim: 06.11.2021).

Akgül Açıkmeşe, S. (2004), Uluslararası İlişkiler Teorileri Işığında Avrupa Bütünleşmesi, *Uluslararası İlişkiler*, 1,1, 1-32.

Akçay, E.Y. & Argun, Ç. & Akman, E. (2011), AB'nin Tarihsel Gelişimi ve Ortak Dış ve Güvenlik Politikası, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 3,4, 117-131.

Altunkaya, T. (2021), *AB Kurtarma Paketi Dağılımı*, Flourish, https://public.flourish.studio/visualisation/5583086/?utm_source=showcase&utm_campaign=visualisation/5583086, (Erişim: 11.10.2021).

ATAUM (2021), *Maastricht Antlaşması*, <http://ataum.ankara.edu.tr/temel-belgeler/>, (Erişim: 04.11.2021).

Aytaç, D. (2006), Maastricht Antlaşması Yakınlaşma Kriterleri Çerçevesinde Bütçe Disiplini ve Türkiye ile İlgili Bir Karşılaştırma, *Sosyo-Ekonomi*, 4,4, 137-151.

Aytuğ, H. K. (2008), Bütünleşme Kuramlarının Avrupa Birliği Genişlemesine Bakışı, *Yönetim ve Ekonomi*, 15,1, 149-161.

Başay, E. & Gönültaş, B. (Kasım, 2020), *Almanya AB'nin Kovid-19 Aşısı İçin Biontech-Pfizer Şirketleriyle Yakında Anlaşmaya Varmasını Bekliyor*, Anadolu Ajansı (AA), <https://www.aa.com.tr/tr/saglik/almanya-abnin-kovid-19-asisi-icin-biontech-pfizer-sirketleriyle-yakinda-anlasmaya-varmasini-bekliyor/2038783>, (Erişim: 06.11.2021).

Başay, E. & Çam, Ö.T. & Bolelli,Ş. & Yılmaz,M. & Seçkin, B. (2021), *AB Ülkelerinde Kovid 19 Aşısı Tedarikindeki Aksaklıklar Tepkilere Yol Açtı*, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/koronavirus/ab-ulkelerinde-kovid-19-asisi-tedarikindeki-aksakliklar-tepkilere-yol-acti/2119053>, (Erişim: 06.11.2021).

Bekar, N. (2019), *Almanya'da Aşırı Sağın Yükselişi AB'yi Etkileyebilir*, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/almanya-da-asiri-sagin-yukselisi-abyi-etkileyebilir/1574617>, (Erişim: 08.11.2021).

BBC News (2016), *Avrupa Bir Daha Eskisi Gibi Olmayacak*, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160624_avrupa_brexit_basin, (Erişim: 08.11.2021).

BBC News (2011), *Sarkozy: Atina'yı Euro Bölgesi'ne Almak Hataydı*, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/10/111028_euro, (Erişim: 17.11.2021).

BBC News (2011), *Venizelos: Bizi Günah Keçisi Yapmayın*, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/09/110919_greece_minister, (Erişim: 17.11.2021).

BBC News (2020), *AB, Yeni Göçmen Anlaşması Planıyla Sığınma Başvurularının Hızlı Sonuçlandırılmasını Amaçlıyor*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54269508>, (Erişim: 17.11.2021).

Büyüktanır, D. (2015), Toplumsal İnşacı Yaklaşım ve Avrupa Bütünleşmesinin Açıklanmasına Katkıları, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 14,2, 1-24.

Celi, G. & Guarascio, D. & Simonazzi, A. (2020), A Fragile And Divided European Union Meets Covid-19: Further Disintegration Or “Hamiltonian Moment”? *Journal of Industrial and Business Economics*, 47,3, 411–424.

Cicioğlu, F. & Saygın, D. (2021), *Aşı Pasaportu Küresel Ölçekte Fırsat Eşitsizliğini Derinleştirebilir*, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/asi-pasaportu-kuresel-olcekte-firsat-esitsizligini-derinlestirebilir/2196106>, (Erişim: 09.11.2021).

Cicioğlu, F. (2021), *Türkiye'yi Eleştiren AB Aynaya Bakmıyor Mu?*, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiyeyi-elestiren-ab-aynaya-bakmiyor-mu/2405418>, (Erişim: 17.11.2021).

Cordero, G. & Simon P. (2016), Economic Crisis and Support for Democracy in Europe, *West European Politics*, 39, 2, 305-325.

Çakaş, C.Ö. (2019), Euro Krizinin Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Bir İnceleme, *Alanya Akademik Bakış*, 3,1, 73-84.

Çam, Ö.T. (2021), *AB 'Aşı Milliyetçiliği' Suçlamasını Reddedti*, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ab-asi-milliyetciligi-suclamasini-reddetti/2170102>, (Erişim: 08.11.2021).

Dedeoğlu, B. (2003), “Avrupa Birliği Bütünleşme Süreci I: Tarihsel Birikimler”, Dedeoğlu, B.,der., *Dünden Bugüne Avrupa Birliği*, Boyut Kitapları, 17-41.

Dedeoğlu, B. (2003), “Avrupa Birliği Bütünleşme Süreci II: Avrupa Birliği'nin Yakın Geçmişi”, Dedeoğlu, B.,der., *Dünden Bugüne Avrupa Birliği*, Boyut Kitapları, 41-65.

Dinan, D. (2009), *Avrupa Birliği Tarihi*, Akay, H.,Çev., 2.Baskı, Kitap Yayınevi.

DW (2014), *İspanya Düze Çıktı Mı?*, <https://www.dw.com/tr/ispanya-d%C3%BCze-%C3%A7%C4%B1kt%C4%B1-m%C4%B1/a-17876404>, (Erişim: 17.11.2021).

DW (2019), *İtalya'nın Borçları AB'yi Korkutuyor*, <https://www.dw.com/tr/italyan%C4%B1n-bor%C3%A7lar%C4%B1-abyi-korkutuyor/a-47718157>, (Erişim: 05.11.2021).

DW (2020), *Salgında “Maske Savaşları”*, <https://www.dw.com/tr/salg%C4%B1nda-maske-sava%C5%9Flar%C4%B1/a-53010311>, (Erişim: 08.11.2021).

Efe, H. (2010), Soğuk Savaş Döneminde Avrupa'da Ortak Dış Politika Oluşturma Çabaları, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 9,1, 37-62.

Embel, E. (2014), Avrupa İçin Ortak Dış Politika Oluşturma Sürecindeki İlk Adımlar: 1973 Arap- İsrail Savaşı ve Avrupa Birliği, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 13,1, 75-90.

Eralp, A. (2017), “Türkiye- Avrupa Bütünleşmesi: Tarihsel Düşünsel Ortam ve Değişim”, *Yarım Asrın Ardından Türkiye- Avrupa Birliği İlişkileri Tarihçe, Teoriler, Kurumlar ve Politikalar*, Belgin Akçay, Sinem Akgül Açıkmeşe, ed., 2. Baskı, Seçkin Yayıncılık, 69-81.

Ercan, B. & Ercan, A. (2015), Avrupa Bütünleşme Sürecinde Avrupa Birliği Sosyal Politikası ve Avrupa Vatandaşlığı İlişkisi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(41), 407-420.

European Parliament (2019), *2019 European Election Results*, <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en>, (Erişim: 07.11.2021).

EuroNews (2016), *Avrupa Parlamentosu Başkanı Martin Schulz Kimdir?* <https://tr.euronews.com/2016/11/24/turkiye-dostu-avrupa-parlamentosu-baskani-martin-schulz-kimdir>, (Erişim: 08.11.2021).

EuroNews (2021), *AB'nin Covid-19 Yardımı Üye Ülkelere Orantısız Dağıtıldı: En Fazla Fransa Yararlandı*, <https://tr.euronews.com/2021/03/16/ab-nin-covid-19-yard-m-uye-ulkelere-orant-s-z-dag-t-ld-en-fazla-fransa-yararland>, (Erişim: 10.11.2021).

EuroNews (2021), *AB'den Yunanistan'a 32 Milyar Euroluk Pandemi Yardımı*, <https://tr.euronews.com/2021/03/27/ab-den-yunanistan-a-32-milyar-euroluk-pandemi-yard-m>, (Erişim: 05.11.2021).

EUROSTAT Veri Tabanı (2021), *Devlet Açığı/Fazlası, Borç ve İlgili Veriler*, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/gov_10dd_edpt1/default/table?lang=en, (Erişim: 20.10.2021).

EUROSTAT (2021), <https://ec.europa.eu/eurostat/web/covid-19/data>, (Erişim: 04.11.2021).

EEAS (2021), https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/76341/coronavirus-latest-updates-eeas_en, (Erişim: 06.11.2021).

EU Resmi Web Sitesi, (2021), *Korona Virüs Pandemisi Sırasında Seyahat*, https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/travel-during-coronavirus-pandemic_en#safe-travel-between-european-countries (07.11.2021).

Fligstein, N. & Polyakova, A. & Sandholtz, W. (2012), European Integration, Nationalism and European Identity. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 50,51, 106–122. DOI:10.1111/j.1468-5965.2011.02230.x

Goniewicz, K. & Khorram-Manesh, A. & Hertelendy, A. J. & Goniewicz, M. & Naylor, K. & Burkle, F. M. (2020), Current Response and Management Decisions of the European Union to the COVID-19 Outbreak: A Review. *Sustainability*, 12,9, 3838, 1-12.

Göçmen, İ.(2012), “Hizmetlerin Serbest Dolaşımı”, *Lizbon Antlaşması Sonrası Avrupa Birliği Serbest Dolaşım ve Politikalar*, Akçay, B. & G. Bayraktaroğlu Özçelik, ed., Seçkin, 2.Baskı, 131-163.

Gündüzer, U. (2013), AB Vatandaşlığının Avrupa Bütünleşmesindeki Yeri, *Public and Private International Law Bulletin*, 32,2, 39-72.

Hürriyet (2021), *Avrupa Komisyonu İsveç'i Euroya Zorlayamaz*, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/isvec-halki-2013te-kararini-verdi-40470151>, (Erişim: 16.12.2021).

İKV (2021), *Ekonomik ve Parasal Birlik*, <https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=230>, (Erişim: 01.11.2021).

İKV (2021), *Brexit ve AB Entegrasyonunun Geleceği*, https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=1552&id=1585, (Erişim: 08.11.2021).

- Kahraman, S. (2012), “Avrupa Bütünleşmesi Kuramları: 1950-1970 Yılları”, *Avrupa Birliği Tarihçe, Teoriler, Kurumlar ve Politikalar*, Akçay, B. ve İlke Göçmen ,ed., Seçkin, 67-82.
- Kahraman, S. (2012), “Avrupa Bütünleşmesi Kuramları: 1980 Sonrası”, *Avrupa Birliği Tarihçe, Teoriler, Kurumlar ve Politikalar*, Akçay, B.ve İlke Göçmen, ed., Seçkin, 85-105.
- Kıraç, S. & İlhan B. (2010), Avrupa Birliği Oluşum Süreci ve Ortak Politikalar, *Milli Eğitim*, 188, 191- 201.
- Kiper, S. (2013), Euro Bölgesi Krizi ve Euro’dan Ayrılma Süreci, *Akademik Bakış Dergisi*, 35, 1-17.
- Lizbon Antlaşması / Treaty of Lisbon (2007), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2007:306:FULL&from=EN>, (Erişim: 14.12.2021).
- Mercan, S.S. (2011), Siyasal Bütünleşme Kuramları Işığında AB Genişlemesi, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 10,1, 67-83.
- Middelaar, L. (2014), *Avrupa: Bir Geçiş Süreci*, Çölgeçen, B.,Çev., 1.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Milliyet (Nisan, 2020), *Son Dakika...Cesedi Böyle İndirdiler! Akıl Alır Gibi Değil*, Corona Virüs..., <https://www.milliyet.com.tr/galeri/son-dakika-cesedi-boyle-indirdiler-akil-alir-gibi-degil-corona-virus-6181611/6>, (Erişim: 06.11.2021).
- Mor, H. (2010), Avrupa (Birliği) Bütünleşme Süreci ve Sonuçları, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XIV,1, 499-541.
- NTV (Mart, 2021), *Slovakya, Sputnik V Aşısına Onay Veren İkinci AB Ülkesi Oldu*, <https://www.ntv.com.tr/dunya/slovakya-sputnik-v-asisina-onay-veren-ikinci-ab-ulkеси-oldu,1DgTzVcwqEmWvp1mdgE-Ww>, (Erişim: 06.11.2021).
- Özkan, Y. (2021), *Aşı Sertifikası: Avrupa Birliği'nde 'Covid Seyahat Sertifikası' Dönemi 1 Temmuz'da Başlayacak*, BBC, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57195100>, (Erişim: 06.11.2021).
- Özkan, Y.& Pınar, Ö. (2020), *AB Koronavirüsten Etkilenen Ülkelere Destek Paketi Konusunda Uzlaşma Sağlayamıyor: Hibe Mi, Kredi Mi Verilecek?*, BBC News, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-53474455>, (Erişim: 16.11.2021).
- Riegert, B. (2005), *AB'nin Genişlemesinin Doğurduğu Kaygılar*, DW, <https://p.dw.com/p/AZwr>, (Erişim: 23.10.2021).
- Saygın, D. & Ultan M. Ö. (2016), Ekonomi ve Siyaset Bağlamında İngiltere-Avrupa Birliği İlişkileri: Tarihsel Bir Analiz, *Güvenlik Stratejileri*, 12,23, 71-102.
- Sancaktar, C. (2013), “Bütünleşme ve Bütünleşme Teorileri”, Çomak, H. ve C. Sancaktar, der., *Uluslararası İlişkilerde Teorik Çalışmalar*, Beta Yayınları, 113-157.
- Şanlıoğlu, Ö. (2016), Avrupa Birliği'nin Yapısal Bir Krizi Olarak Euro Krizinin Nedenleri Ve Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme, *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6,2, 99-115.
- Şeker, A. U. (2021), AB Ülkelerinde Bütçe Açığı ve Kamu Borcu Yükseldi, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/ab-ulkelerinde-butce-acigi-ve-kamu-borcu-yukseldi/2216964>, (Erişim: 20.10.2021).

Şeker, A. U. (2021), AB, Kovid-19 Aşı İhracatına Ek Sınırlama Getirdi, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ab-kovid-19-asi-ihracatina-ek-sinirlama-getirdi/2186944> (08.11.2021).

Sputnik (Ağustos, 2021), *Macaristan, Sputnik V Aşısının Sevkiyatının Tamamlandığı İlk Avrupa Ülkesi Oldu*, <https://tr.sputniknews.com/20210511/macaristan-sputnik-v-asisinin-sevkiyatinin-tamamladigi-ilk-avrupa-ulkesi-oldu-1044475318.html>, (Erişim: 06.11.2021).

T.C AB Başkanlığı (2020), *Avrupa Birliği'nin Tarihçesi*, <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=105>, (Erişim: 20.10.2021).

TRT Haber (2020), *AB, COVID-19 Vakalarının Arttığı Çekya'ya Solunum Cihazı Gönderiyor*, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ab-covid-19-vakalarinin-arttigi-cekyaya-solunum-cihaz-gonderiyor-525223.html>, (Erişim: 06.11.2021).

Ülker, İ. K. (2019), *AB'nin İç Sorunları Derinleşiyor*, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/abnin-ic-sorunlari-derinlesiyor-1658118>, (Erişim: 20.11.2021).

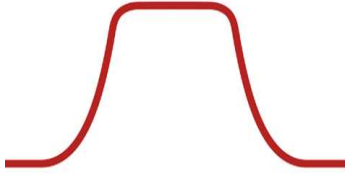
Ünlü, A. D. (2018), *Avrupa Bütünleşmesi Teorilerinde Egemenlik Prensibinin Yeniden Üretimi*, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6,73, 325-338.

WHO (2021), *WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard*, <https://covid19.who.int/table>, (Erişim: 14.12.2021).

Wolff, S. & Ladi, S. (2020), *European Union Responses To The Covid-19 Pandemic: Adaptability İn Times Of Permanent Emergency*, *Journal of European Integration*, 42,8, 1025–1040.

Yekeler, B. (2016), *Avrupa Birliği Vatandaşlığı*, *Euro Politika*, 2, 48-57. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/europ/issue/44791/557175>

Yıldızoğlu, E. (2019), *Brexit: Parlamentoda AB'den Ayrılık Anlaşmasını Yeniden Reddeden İngiltere'yi Neler Bekliyor?*, BBC News, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47759985>, (Erişim: 08.11.2021).

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(4), 387-409

First Submission: 10.11.2021

Revised Submission After Review: 26.12.2021

Accepted For Publication: 28.12.2021

Available Online Since:31.12.2021

Research Article

Investigation within the Scope of Tax Procedure Law and Financial Reporting Standards for Large and Medium Sized Enterprises of Foreign Trade Transactions

Seçil Öztürk Yöndemli ¹

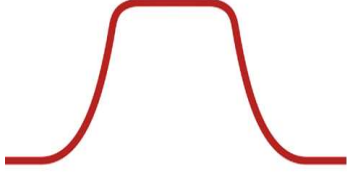
Abstract

Foreign trade includes export and import transactions, which express the trade of goods and services between countries. The impact of foreign trade on the country's economy is undeniable. In parallel with the increasing foreign trade volume worldwide, there is an increase in foreign trade transactions in our country. A significant part of foreign trade transactions in our country are carried out by large and medium-sized enterprises. The answers to the questions of how these enterprises will account for their foreign trade transactions and report them in their financial statements differ according to the standards, principles and regulations on which they are based. The aim of this study is to examine the accounting principles of foreign trade transactions of enterprises in terms of Financial Reporting Standards of Large and Medium Sized Enterprises and tax legislation. Within the scope of the study, similar and different applications between accounting standards and tax legislation were put forward in the theoretical framework.

Keywords: Export, Import, Foreign Trade, Boli FRS.

JEL Codes: F13, M41, M48.

¹ Asistant.Prof.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Çan School of Applied Sciences, Department of International Trade and Management, secilozturk@comu.edu.tr,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3357-3214>

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(4), 387-409

İlk Başyuru: 10.11.2021

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı: 26.12.2021

Yayın İçin Kabul Tarihi: 28.12.2021

Online Yayın Tarihi: 31.12.2021

Araştırma Makalesi

Dış Ticaret İşlemlerinin Büyük ve Orta Boy İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standartları ve Vergi Usul Kanunu Kapsamında İncelenmesi

Seçil Öztürk Yöndemli ¹

Öz

Dış ticaret, ülkeler arasında mal ve hizmet ticaretini ifade eden ihracat ve ithalat işlemlerini kapsayan bir faaliyettir. Dış ticaretin ülke ekonomileri üzerindeki etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Dünya çapında artan dış ticaret hacmine paralel olarak ülkemizde de dış ticaret işlemlerinde büyük bir artış yaşanmaktadır. Ülkemizdeki dış ticaret işlemlerinin önemli bir bölümü büyük ve orta ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu işletmelerin, dış ticaret işlemlerini nasıl muhasebeleştireceği ve finansal tablolarında nasıl raporlayacağı sorularına verilecek cevap; esas alınan standart, ilke ve düzenlemelere göre farklılaşmaktadır. Bu çalışmanın amacı işletmelerin dış ticaret işlemlerini muhasebeleştirme ilkelerini Büyük ve Orta Boy İşletmelerin Finansal Raporlama Standartları (BOBİ FRS) ve vergi mevzuatı açısından incelemektir. Çalışma kapsamında muhasebe standartları ve vergi mevzuatı arasındaki benzer ve farklı uygulamalar teorik çerçevede ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İhracat, İthalat, Dış Ticaret, Bobi FRS.

JEL Kodlar: F13, M41, M48.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çan Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, secilozturk@comu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3357-3214>

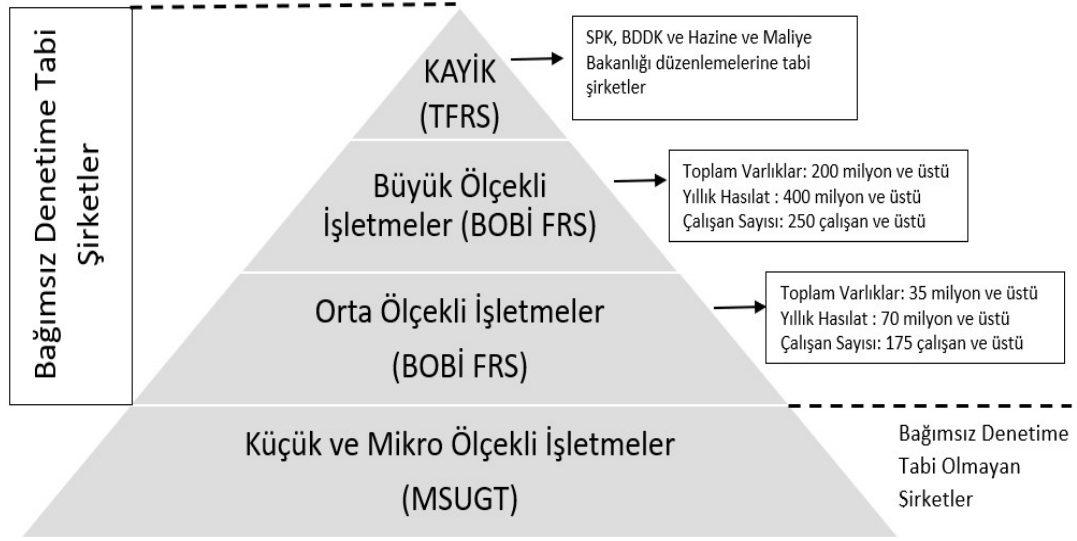
1. Giriş

Dış ticaret, ulusal sınırların ötesinde farklı ülkeler arasında gerçekleşen uluslararası ticareti ifade etmekte olup, ihracat ile ithalat işlemlerinin toplamından oluşmaktadır. Gün geçtikçe ülkelerin dış ticaret hacmi genişlemektedir. Yurt içinde ihtiyaçtan fazla ürünlerin veya hizmetlerin bulunması veya tam tersi durumda ihtiyaçların karşılanması için yerli üretimin yetersiz kalması, ülkelerin farklı uzmanlıkları, ürün ve hizmetlerdeki kalite, teknoloji ve fiyat farklılıkları, küreselleşmenin etkisi, politik sebepler ülkeleri dış ticarete yöneltmektedir. Dış ticaret ekonomik büyüme sağlamak, genel anlamda toplumsal refahı yükseltmek adına ülke ekonomileri için oldukça önemlidir.

Dış ticaret politikalarıyla ülkeler; hazineye gelir kazandırmayı, iktisadi kalkınma sağlamayı, cari açığı engellemeyi, yurt içi fiyat istikrarını korumayı, yerli sanayiye dış rekabetten korumayı, piyasada ortaya çıkan aksamaları önlemeyi, uluslararası ilişkileri iyileştirmeyi vb. istemektedir (Seyidoğlu, 2003: 118-120). Ülkeler, ticaret hacmini artırmayı arzu etmekte ve dış ticaret politikalarıyla ithalat ve ihracatı yönlendirmektedir. Ülkemizde 2020 yılı sonu itibarıyla ihracat 169.6 milyar dolar, ithalat 219.5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2021a). 30/04/2018 tarih ve 2018/11828 Sayılı Bakanlar Kurulu kararına göre KOBİ'ler çalışan sayısı 250 kişiden az ve yıllık net satış hasılatı veya aktif büyüklüğü 125 milyon TL'den az işletmeler biçiminde tanımlanmıştır. Bu tanımdaki kriterler esas alınarak yayınlanan dış ticaret verilerine bakıldığında, dış ticaretin işletmelerin büyüklük grubuna göre dağılımı şöyledir: İhracatın %36.4'ü (61 milyar dolar) küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ) tarafından, %63,6'sı büyük işletmeler tarafından gerçekleşmiş iken, ithalatın %24'ü (49 milyar dolar) KOBİ'ler, %76'sı büyük ölçekli işletmeler oluşturmaktadır (TÜİK, 2021b). Dolayısıyla ihracat ve ithalat yapan işletmeler hem büyük işletme hem de KOBİ grubunda yer almaktadır. Uluslararası ticaretteki artış ile finansal işlemlerin uluslararası ortak bir muhasebe diliyle sunulması ihtiyacı büyük işletmeler için olduğu kadar KOBİ'ler için de geçerlidir.

Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK), Türkiye Finansal Raporlama Standartları'nı (TFRS) yayımlama ve revize etme çalışmalarına devam ederken, 2015 yılında 2013/34 Sayılı Avrupa Birliği (AB) Muhasebe Direktifi ile uyumlu ve İngiltere ve İrlanda FRS 102 yerel finansal raporlama setini referans alarak, finansal raporlama seti hazırlama amacıyla taslak bir metin sunmuştur. Türkiye'deki bağımsız denetime tabi şirketlere yönelik olarak "Yerel Finansal Raporlama Çerçevesi" metni, kamuoyu görüşleri dikkate alınarak, 29 Temmuz 2017 tarihinde yayımlanmıştır. BOBİ FRS, 2018 yılı itibarıyla uygulanmak üzere yürürlüğe girmiştir (Öztürk vd., 2018: 438). Uluslararası Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartları ve AB düzenlemeleriyle uyumlu olan BOBİ FRS, 27 bölüm ve 7 Ek'ten oluşmaktadır (Ataman ve Cavlak, 2017: 156). BOBİ FRS'nin 2017'de yayınlanan hali üzerinde Kurul Kararı ile bazı iyileştirmeler yapılmış ve ilgili düzenleme 30 Mart 2021 tarihinde güncellenmiştir. İsteğe bağlı erken uygulama haricinde, standartların güncel hali 1 Ocak 2021 tarihi veya sonrasındaki hesap dönemlerinden başlanarak uygulanacaktır (KGK, 2021a). KGK tarafından, bağımsız denetime tabi olmayan küçük ve mikro işletmeler için ise standart oluşturma süreci başlatılmış olup, henüz taslak durumundadır (KGK, 2021b). TFRS, BOBİ FRS ve KÜMİ FRS uygulama sınıflandırması aşağıdaki şekilde verilmiştir.

Şekil. 1 Muhasebe Standartları Kapsamında İşletme Büyüklükleri

Kaynak: www.kgk.gov.tr

Bakanlar Kurulu kararında belirlenen işletme büyüklük ölçütleri ile KGK'nın büyüklük ölçütleri tam olarak eşleşmemektedir. Bakanlar Kurulu kararında belirlenen ölçütlere göre KOBİ tanımı KGK'nın orta büyüklükteki işletmeler yaklaşımını tam olarak kapsamamaktadır. KGK tarafından yayınlanan eşik değerler açısından değerlendirildiğinde dış ticaret yapan bu işletmelerin büyüklüklerine göre TFRS ve BOBİ FRS, MSUGT kapsamına dahil olduğu görülmektedir.

Kamu Yararını İlgilendiren Kuruluşlar (KAYİK) TFRS'yi uygularken, bu kapsamda olmayan ancak bağımsız denetime tabi olan büyük ve orta büyüklükteki işletmelerden ihtiyari olarak TMS/TFRS'yi uygulamayanlar BOBİ TFRS'yi uygulayacaktır. Bunların dışında işletmeler ise KÜMİ FRS taslak halinde olduğundan dolayı KGK tarafından belirleme yapıncaya kadar yürürlükteki mevzuatı, başka bir ifadeyle vergi mevzuatı ve Muhasebe Uygulamaları Genel Tebliği (MSUGT) ilkelerini uygulamaya devam edeceklerdir.

Vergi mevzuatına göre hazırlanan finansal tablolarda işletme ile ilgili tüm paydaşlara yeterli bilgi sunma fonksiyonu dikkate alınmamaktadır. Çünkü vergi mevzuatı temelde, vergi matrahının doğru hesaplanmasına odaklanmaktadır. Bu durum, vergi mevzuatı ile TMS'ye göre muhasebeleştirme işlemlerinde bazı farklılıklara sebep olmaktadır (Bayazıtlı, 2010: 31). Buradan hareketle, bu çalışmada muhasebe standartları ve VUK/MSUGT açısından dış ticaret işlemlerinin muhasebeleştirilmesindeki farklılıklar ele alınmıştır. Literatüre bakıldığında dış ticaret işlemleri TMS ve TFRS'ler açısından değerlendirilmiş olup, kapsamlı olarak BOBİ FRS ve VUK bağlamında dış ticaret işlemlerini inceleyen çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmanın amacı, büyük ve orta ölçekli işletmelerin dış ticaret işlemlerinin muhasebeleştirilmesini BOBİ FRS ve VUK/MSUGT kapsamında ortaya koymaktır. Dolayısıyla literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

2. Literatür İncelemesi

Ulusal yazında dış ticaret işlemlerinin muhasebeleştirilmesini, muhasebe standartları ve vergi mevzuatı kapsamında değerlendirmeyi konu alan çalışmalar şöyledir:

Kılıç ve Önal (2021), çalışmalarında dış ticaret işlemlerinde stokların ve kur farklarının durumunu BOBİ FRS, TMS ve VUK düzenlemeleri açısından değerlendirmiştir. Çalışmanın sonucunda stoklar konusunda; satın alma maliyetlerinde tümü arasında benzerlik, vade farkı ayrıştırılmasında farklılık, değer düşüklüğü ayrılması konusunda BOBİ FRS ve TMS arasında bir benzerlik ve VUK açısından farklılık tespit edilmiş, yabancı paralar açısından düzenlemelerin büyük oranda benzediğine dikkat çekilmiştir.

Doğan (2021), güncellenen dış ticarete malların teslim şekillerini, TFRS-15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standardı ile incelemiştir. Sonuç olarak, hasılatın doğmasının standart ve vergi mevzuatı açısından farklılaştığı sonucuna ulaşmıştır.

Özkan (2021), ithalat işlemlerinin muhasebeleştirilmesini TMS ve VUK hükümleri kapsamında incelemiştir. TMS ve VUK uygulamaları arasında bazı farklılıklar (kur farkı ve vade farkının muhasebeleştirilmesi vb.) mevcuttur.

Yılmaz ve Teker (2020), TMS-2 Stoklar, TMS-21 Kur Değişiminin Etkileri standartlarına göre dış ticaret işlemlerini değerlendirerek vergi mevzuatı ile karşılaştırmışlardır. Sonuçlara göre, dış ticaret işlemlerinde işlem ve ödeme tarihindeki farklılaşma kur farklılıklarına neden olabilir. Ayrıca TMS ve VUK düzenlemelerine göre muhasebeleştirmeden kaynaklı olarak dönem sonu stokların değeri, dönem karı ve ödenecek vergi tutarı farklılaşmaktadır.

Akçay ve Uysal (2019), dış ticaret işlemlerini TMS ve Vergi Kanunları açısından değerlendirmiş, kombiyo işlemlerinde önemli olan muhasebe standartları ile ülkemiz vergi mevzuatı arasında çeşitli farklar olsa da büyük farklılıkların bulunmadığı, kur farklılıklarının finansal tablolarda sunulmasında farklılıklar olduğunu belirtmişlerdir.

Say, Hakses ve Büyükçiçek (2018), dış ticaret işlemlerinde stok, hasılat, devlet teşvikleri, kur değişimleri ve borçlanma maliyetleri konularını TMS kapsamında incelemişler, örnek uygulamalara yer vermişlerdir.

Ağsakal ve Baral (2016a) tarafından dış ticaret işlemleri TMS -2 Stoklar ve TMS-18 Hasılat standartları açısından ele alınmıştır. Dış ticaret işlemlerinde stoklar açısından kur farkı giderinin muhasebeleştirilmesi haricinde TMS ve VUK arasında önemli farklılıkların bulunmadığı, hasılat standardı ile VUK arasında ise hasılatın gerçekleşme tarihi ve vade farkının muhasebeleştirilmesi dışında farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır.

Ağsakal ve Baral (2016b) tarafından dış ticaret işlemleri TMS-21 Kur Değişim Etkileri Standardı kapsamında değerlendirilmiştir. Kur farklarının muhasebeleştirilmesinde TMS ve MSUGT açısından önemli bir farklılık olmadığı ve farklılığın 6 no'lu hesaplara aktarılmasından kaynaklandığı belirtilmiştir.

Gökgöz ve Özdemir (2015), dış ticaret işlemlerini TMS-18 Hasılat Standardı kapsamında değerlendirmiş, dış ticaret işlemlerinin özü itibariyle teslim ve ödeme şekillerinden kaynaklı muhasebeleştirme işlemlerinde farklılıklar olduğunu tespit etmişlerdir. Sonuçlara göre, Türk vergi mevzuatı ve standartlarda hasılatın oluşma zamanı bakımından farklılıklar doğabilir. Başka bir ifadeyle, vergi mevzuatınca fiili ihracat gerçekleşmiş olsa da muhasebe standardı açısından hasılat oluşması için gereken tüm şartlar oluşmamış olabilir. Bu durumda söz konusu gelir, hasılat kriterlerini karşılayana kadar ertelenmiş gelir olarak bilançoda raporlanır. Şartlar yerine geldiğinde ise ertelenmiş gelirlerden gelir tablosu hesaplarına aktarılır. Dış ticaret ödeme şekillerinden kaynaklı olarak farklılıklar ise vadeli ve peşin satışlar da gerçekleşebilir. VUK'da vade farkı hasılatı dahil edilirken, standartlarda fark hasılatıdan ayrı olarak ertelenmiş vade farkı gelirleri kalemiyle bilançoğa aktarılır. Sonraki süreçte vade süresince itfa edilerek ertelenmiş vade farkı geliri şeklinde gelir tablosu hesaplarına aktarılır.

3. Dış Ticaret İşlemleri İle İlgili BOBİ FRS ve VUK Düzenlemeleri

Dış ticaret işlemlerinin muhasebeleştirilmesinde stok ve hasılat kalemleri özellik arzetymekte olup dış ticaretin uygulanması durumunda oluşan kambiyo işlemlerinden kaynaklı kur farkları ve borçlanma maliyetleri de dış ticarete taraf ülkelerin yerel muhasebe uygulamalarından ötürü finansal işlemlerini daha karmaşık bir duruma getirmektedir. Bu çalışmada, dış ticarete özellik arzeden durumlarda bir uygulama birliğinin sağlanması ve karmaşık unsurların arasındaki farkların anlaşılabilmesi adına dış ticarete kullanılan *stoklar*, *maddi duran varlıklar*, *yabancı para çevrim işlemleri*, *borçlanma maliyetleri* ve *hasılat* başlıkları altında yapılan BOBİ FRS ve VUK kapsamındaki düzenlemeler ayrı ayrı ele alınmıştır.

3.1.Stoklar

Dış ticaret işlemleri yapan işletmelerin ticari faaliyetlerinin esasını stoklar oluşturduğu için ihracat ve ithalat işlemlerinde stoklar (mal veya hizmet stokları) önemli bir kalemdir. Standartlar dış ticarete konu olan malın muhasebeleştirilme ilkelerini ortaya koymaktadır. Bu başlık altında stokların muhasebeleştirilmesine yönelik düzenlemeler BOBİ FRS ve VUK açısından incelenecektir.

3.1.1. BOBİ FRS’de Stoklar

Stokların muhasebeleştirilme ilkelerine Bobi FRS 6. Bölümde yer verilmiştir. Stoklar, olağan faaliyetler yürütülürken işletmenin satmak için tuttuğu ya da ürettiği varlıklar olabileceği gibi, işletmede üretim sürecine veya hizmet sunumuna katılan hammadde ve malzemelerden oluşmaktadır (BOBİ FRS, Bölüm 6.2).

Stok maliyetleri; satın alma (satın alma fiyatı, ithalat vergileri ve iade alınamayan diğer vergiler, taşıma, yükleme ve boşaltma maliyetleri ve stoğun elde edilmesiyle doğrudan ilişkilendirilebilen diğer maliyetler), dönüştürme ve stokun mevcut konuma ve hazır hale getirilmesi için katılan diğer maliyetleri kapsamaktadır. Ticari iskonto ve indirim gibi kalemler ise satın alma maliyetinden indirilir (BOBİ FRS, Bölüm 6.6-7). Dönüştürme maliyetlerinin ise stok maliyetleri içerisinde bulunup bulunmama durumu işletmenin imalat, ticaret veya hizmet işletmesi olup olmasına göre farklılaşmaktadır. İmalat işletmelerinde dönüştürme maliyetlerinin mevcut olması beklenirken, ticari işletmelerde alım-satım yapıldığı için dönüştürme maliyetleri bulunmamaktadır. Dönüştürme maliyetleri, ürünlerin üretilmesi sürecinde direkt işçilik giderleri gibi üretimle direkt ilgili maliyetleri ve tam maliyet yöntemine uygun olarak genel üretim giderlerinin sabit ve değişken tutarlarını kapsamaktadır. İstisnai olarak, faaliyetleri durdurulan ya da henüz faaliyete bulunmayan bölümlere ait sabit genel üretim giderleri dönüştürme maliyetine eklenmez, gider olarak “Satışların Maliyeti” kalemine yansıtılır. Stok alımı parasal olmayan bir varlık ile gerçekleşiyorsa, takas işleminde takas edilen varlığın gerçeğe uygun değeri, bu değer güvenilir olarak ölçülemiyor ise satın alınan stokun gerçeğe uygun değeri, eğer ikisi de güvenilir olarak ölçülemiyor ise takas edilen varlığın defter değeri stok maliyeti olarak kabul edilir (BOBİ FRS, Bölüm 6.10-11-12). Tam maliyet yöntemi benimsenmiştir. Fakat, normal maliyet yöntemi ile sabit genel üretim giderleri, normal üretim kapasitesine göre dönüştürme maliyetine ilave edilebilir (BOBİ FRS, Bölüm 6.13). Hizmet işletmelerinin stokları ise hizmet sunumuna ait bir işlemin tamamlanan kısmı için katılan ve ilgili olduğu hasılatın henüz kayda alınmadığı maliyetlerden oluşur. Başka bir deyişle, hizmet işletmelerinin stok maliyetleri, hizmet sunumun tamamlanan kısmına ait geri kazanılması muhtemel olan ve hasılatı henüz muhasebeleştirilmemiş olan maliyetlerden oluşur (BOBİ FRS, Bölüm 6.17). Vadesi bir yıl ya da daha kısa olan ödeme aracıyla satın alınan stoklarda vade farkı maliyete dahil edilirken, vade bir yıldan uzun olduğunda stok maliyeti

peşin fiyat ile ölçülür. Etkin faiz yöntemi ile hesap edilen faiz gideri kayda alınır (BOBİ FRS, Bölüm 6.6-8).

Stoklar, maliyeti ve net gerçekleşebilir değerden düşük olarıyla ölçülmektedir. Net gerçekleşebilir değer; “olağan işletme faaliyetleri kapsamında tahmin edilen satış fiyatından, tahmini tamamlanma maliyetlerinin ve satışı gerçekleştirmek için gerekli olan tahmini maliyetlerin çıkarılmasıyla elde edilen tutardır”. Bu ölçüm yöntemi konusunda istisnai durum; tarımsal ürünler, madenler ve madeni ürünler sektörlerinde mevcuttur. Stoklar, satış maliyetleri indirgenmiş gerçeğe uygun değerleriyle ölçüldüğünde değerde oluşan değişiklikler kâr ya da zarara yansıtılmaktadır (BOBİ FRS, Bölüm 6.4-5). Stok maliyetleri belirlenirken, FIFO ve Ağırlıklı ortalama maliyet yöntemleri kullanılabilir (BOBİ FRS, Bölüm 6.20).

3.1.2. Vergi Usul Kanunu’nda Stoklar

VUK’ta stoklar emtia kavramıyla adlandırılarak ele alınmıştır. Kanun bünyesinde stok tanımına yer verilmese de 1 nolu Muhasebe Uygulama Genel Tebliği’nde stoklar “işletmenin satmak, üretimde kullanmak veya tüketmek amacıyla edindiği, ilk madde ve malzeme, yarı mamul, mamul, ticari mal, yan ürün, artık ve hurda gibi bir yıldan az bir sürede kullanılacak olan veya bir yıl içerisinde nakde çevrilebileceği düşünülen varlıklar” olarak tanımlanmıştır.

Maliyet bedeli, iktisadi bir kıymetin edinilmesi veya değerinin artırılması için gerçekleşen ödemeler ve giderlerin toplamı olarak ifade edilmiştir (238 no’lu VUK Genel Tebliği). Üretilen mamul/yarımamullerin maliyeti aşağıdaki unsurlardan oluşmaktadır (VUK, madde 275):

- Mamulun bünyesine dahil olan hammadde ve malzeme bedeli;
- Mamule yönelik gerçekleşen işçilik;
- Genel üretim giderlerinden mamule ayrılan payı,
- Genel yönetim giderlerinden mamulün payı (Maliyete ilave edilip edilmemesi işletmenin tercihinine bırakılmıştır)
- Ambalaj malzemesinin bedeli (Ambalajsız satılamayan mamuller için geçerlidir).

VUK, satın alınan malların maliyetine hangi unsurların dahil edileceği konusunu netleştirmemiştir. Dolayısıyla satın alınan malların maliyetinin belirlenmesinde VUK’un 262. maddesinden yola çıkılarak, alımın yurt dışından olması durumunda stokların maliyetini; alış bedeli, akreditif, nakliye, olması gereken konuma gelinceye kadar oluşan depolama giderleri, alış işlemine ait finansman giderleri, komisyonlar ve diğer giderlerin yanında gümrük vergileri, damga vergisi ve harçların oluşturacağı söylenebilir (Öztürk, 2008: 63).

VUK’un 274. maddesinde işletmelerin stoklarını maliyet bedeliyle, belirli oranda değer düşüklüğü olduğu durumlarda ise emsal bedeliyle değerleyebileceği hükme bağlanmıştır. Ayrıca VUK 275. maddede sayılan unsurlar genel üretim giderlerinde sabit ve değişken gider ayırımının yapılmadığı görülmektedir. Başka bir deyişle, vergi mevzuatı tam maliyet yöntemini benimsemiştir. LİFO yöntemi haricinde stok maliyet hesaplama yöntemleri kullanılabilir.

VUK’a göre emtianın satın alınıp işlemenin stoklarına girinceye kadar oluşan kur farkları maliyete dahil edilmelidir. İleriki dönemlerde doğan kur farklarını maliyete eklemek ya da ilgili dönemde gider yazmak işletmelerin tercihidir. Finansman ihtiyacını karşılamak için çekilen kredi ve benzeri borçlanmalara ait maliyetler (faiz ve komisyon giderlerin) de stokların edinildiği tarihe kadar maliyete ilave edilirken, sonraki dönemlerde gider olarak kaydedilebilecekleri gibi stoklara denk gelen kısım maliyete de dahil edilebilir (VUK,

262.madde). Ayrıca vergi mevzuatına göre vadeli alımlardan kaynaklanan vade farkları da stok maliyetine dahil edilmektedir.

3.2. Maddi Duran Varlıklar

Maddi duran varlıklar dış ticarete konu olabilir. İşletme faaliyetlerinde kullanılmak üzere maddi duran varlıklar ithal edilebilir ya da esas faaliyet konusu dışında ihraç edilebilir. Bu başlık altında dış ticarete konu maddi duran varlıkların muhasebeleştirilmesine yönelik olarak bazı BOBİ FRS ve VUK düzenlemeleri incelenecektir.

3.2.1. BOBİ FRS’de Maddi Duran Varlıklar

BOBİ FRS kapsamında 12.bölümde yer alan maddi duran varlıklar “mal veya hizmet üretiminde veya arzında kullanılmak, başkalarına kiraya verilmek veya idari amaçlar çerçevesinde kullanılmak üzere elde tutulan ve birden fazla dönemde kullanımı öngörülen fiziki kalemler” şeklinde tanımlanmıştır (BOBİ FRS, Bölüm 12.2).

Maddi duran varlıklar ilk defa muhasebeleştirilirken maliyeti ile ölçülmekte ve satın alma maliyetine dahil edilen giderler nakliye ve montaj giderleri, gümrük vergileri, satın alınırken ödenen ve iade edilmeyen vergi, resim ve harçlar, noter giderleri, varlığın yerleşeceği yerin hazırlanmasına yönelik giderler, üretilen ürünlerin hasılatı düşülmüş test maliyetleri vb. sayılabilir. Stoklara benzer olarak maddi duran varlık alımlarında da vadesi bir yıl ya da kısa olan ödeme aracıyla satın alındığında vade farkı maliyete dahil edilirken, vade bir yıldan fazla olduğunda vade farkı etkin faiz yöntemiyle hesaplanarak faiz gideri şeklinde muhasebeleştirilir, maliyet peşin fiyat ile ölçülür (BOBİ FRS, Bölüm 12.8-9).

Borçlanma maliyetleri, doğdukları dönemde kâr/ zarara yansıtılmakta, fakat amaçlanan kullanıma uygun hale getirilmesi bir yıldan daha uzun süren varlıkların üretilmesi, inşası ya da elde edilmesine ait borçlanma maliyetleri varlığın kullanıma hazır olduğu tarihe kadar söz konusu varlığın maliyetine yansıtılmaktadır (BOBİ FRS, Bölüm 12.10). Ayrıca belirli koşullar dahilinde varlığın sökülmesi ve nakliyesi ile yerleştirildiği alanın düzenlenmesine yönelik maliyetlere ait ilk tahminler varlığın maliyetine ilave edilmektedir (BOBİ FRS, Bölüm 12.14).

Maddi duran varlığın parasal ya da parasal olmayan kalemlerle takas edilmesi durumunda maliyet, elden çıkarılan parasal olmayan kalemin net defter değeri ile ölçülmektedir. Eğer takas sırasında parasal bir kalem de alınmışsa elden çıkarılan parasal olmayan kalemin net defter değeri parasal kalemin gerçeğe uygun değerinden düşülür. Parasal kalem verilir ise söz konusu kalemin gerçeğe uygun değeri elden çıkarılan parasal olmayan kalemin net defter değerine ilave edilir (BOBİ FRS, Bölüm 12.12). Maliyeti ya da yeniden değerlendirilmiş tutarı ile değerlendirilir. Olağan bakım ve onarım giderleri ise maliyete dâhil edilmemelidir (BOBİ FRS, Bölüm 12.15). Amortisman hesabında ise maliyet bedelinden ya da yeniden değerlendirme sonrası bulunan tutarından kalıntı değer düşülmektedir. Kıst amortisman, maddi duran varlıkların tümü için geçerlidir. Amortisman doğrusal (normal), azalan bakiyeler ve üretim miktarı yöntemi olmak üzere çeşitli yöntemlere göre ayrılabilir (BOBİ FRS, Bölüm 12. 24-26-29).

3.2.2. Vergi Usul Kanunu’nda Maddi Duran Varlıklar

VUK kapsamında maddi duran varlıklar kavramı tanımlanmamıştır. 1 nolu Muhasebe Uygulama Genel Tebliği’ne göre maddi duran varlıklar, “işletme faaliyetlerinde kullanılmak üzere edinilen ve tahmini yararlanma süresi bir yıldan fazla olan fiziki varlık kalemleri” olarak tanımlanmıştır.

VUK, maddi duran varlıklara ilişkin düzenlemeleri madde 266 “gayrimenkuller” ve madde 273 “demirbaş eşya” başlıklarında ele almıştır. Hükümlere göre maddi duran varlıklar ilk muhasebeleştirmede maliyet bedeliyle kayıtlara alınmalıdır. Maliyet bedeli ise satın alma maliyeti yanında gümrük vergileri, nakliye montaj, kullanıma uygun hale getirilmesi için yapılan giderler dahil edilmekle birlikte, noter, mahkeme, komisyon, emlak alım ve özel tüketim vergilerinin maliyete dahil edilmesi ya da giderleştirilmesi konusunda işletmelere serbesti getirilmiştir. Eğer ilgili varlık imal veya inşa ediliyorsa imal ve inşaa giderleri de maliyeti oluşturmaktadır. Ayrıca sonraki dönemde normal bakım, temizlik giderlerinin dışında varlıkları genişletmek veya iktisadi değerini artırmak için yapılan giderler maliyete ilave edilmektedir (VUK, madde 269-273).

Vade farkları ve maddi duran varlıkların aktifleştirildiği yıla ait faiz ve kur farkları varlığın maliyetine dahil edilmelidir. Fakat, sonraki yıllarda bu finansman giderlerinin varlığın maliyetine dahil edilmesi ya da ilgili dönemde giderleştirilmesi işletmenin tercihine bırakılmıştır (Yücel vd., 2018: 287-288).

3.3. Kur Farkları

Döviz, efektif şeklinde olabileceği gibi yabancı para ile ödeme yapma imkanı sağlayan çeşitli hesap, belge ve araçtan oluşur. Yabancı paraların yerel para cinsinden fiyatı kur ile ifade edilmektedir. Döviz üzerinden yapılan işlemler genel olarak kambiyo kavramıyla adlandırılmaktadır (Haftacı, 2015: 126). 21 nolu TMS Kur Değişiminin Etkileri Standardı’nda kur farkı “bir para birimindeki belirli bir tutarın diğer bir para birimine farklı kurlardan çevrilmesinden kaynaklanan fark” olarak tanımlanmıştır. BOBİ FRS ve vergi mevzuatı açısından kur farklarının muhasebeleştirilmesi bu bölümde ele alınmıştır.

3.3.1. BOBİ FRS’de Kur Farkları

İşletmelerin yabancı para türünden yaptıkları işlemler, ağırlıklı kullandıkları para birimi dışındaki farklı bir para cinsinden sunmak istedikleri finansal tabloların çevrim işlemleri veya bağlı ortaklık, müşterek girişim ve iştiraklerin farklı para birimiyle hazırlanmış finansal tablolarının tam konsolidasyon ya da öz kaynak yöntemiyle finansal tabloların kapsamına alınması sebepleriyle dikkate almaları gereken muhasebeleştirme ilkeleri BOBİ FRS kapsamında 20. Bölümde açıklanmıştır. Standartta ağırlıklı para birimi “işletmenin ağırlıklı olarak nakitlerini oluşturduğu ve harcadığı çevrenin para birimi”dir (BOBİ FRS, Bölüm 20.1). Bu para birimi; işletmenin mal ve hizmetlerinin satış fiyatlarını ve maliyetlerini en fazla etkileyen para birimi, finansman faaliyetleri ile sağlanan fonların para birimi, esas faaliyetlerden elde edilen tahsilatın tutulduğu para birimi gibi çeşitli faktörler esas alınarak belirlenir (BOBİ FRS, Bölüm 20.3-4).

İhracat ve ithalat işlemlerinde oluşacak kur farklılıkları bu standartta yer alan yabancı para türünden işlemlere ait muhasebe ilkeleri esasında muhasebeleştirilmelidir. Yabancı paralı işlemler ilk kayda alınırken spot kur kullanılarak ağırlıklı para cinsine çevrim işlemi yapılır. Döviz kurunun önemli şekilde dalgalanması haricindeki ortamlarda haftalık, aylık ya da yıllık ortalama kur hesaplanarak da çevrim işlemi yapılabilir (BOBİ FRS, Bölüm 20.8-9).

Yabancı para cinsinden olan Finansal Durum Tablosu (Bilanço) kalemlerinin dönem sonu ölçümleri bu kalemlerin parasal veya parasal olmayanları için farklı düzenlenmiştir. Bu kalemler açısından değerlendirilmede esas alınacak kur şöyledir (BOBİ FRS, Bölüm 20.13-15-16) :

- Parasal Kalemler (alacaklar, borçlar vb.): Dönem sonundaki spot kur ile ağırlıklı kullanılan para birimine dönüştürülür.

- Parasal Olmayan Kalemler (stoklar, maddi/maddi olmayan duran varlıklar vb.): Ağırlıkla kullanılan para birimine dönüştürülürken, maliyeti ile ölçülen kalemlerde işlem tarihindeki kur; yabancı para ile gerçeğe uygun değerleriyle ölçülen kalemlerde gerçeğe uygun değer belirlendiği tarihteki spot kur esas alınır. Stoklar dönem sonlarında maliyet ve net gerçekleşebilir değer düşük olanıyla değerlendirildiği için tutarlar belirleme yapılan tarihteki kur kullanılarak ağırlıklı para birimine çevrilir. Maddi duran varlıklarda da aynı şekilde değer düşüklüğü söz konusu olduğunda geri kazanılabilir tutar ile defter değerinin düşük olanı ile değerlendirildiğinden her bir tutar, belirleme yapılan tarihteki kur ile çevrilir.

Kur farklarından doğan kazanç ve kayıplar şöyle raporlanır ((BOBİ FRS, Bölüm 20.14-17):

- Parasal Kalemler: Oluştukları dönemde kalemin türüne bağlı olarak Kâr ve Zarar Tablosu'nda gelir tablosu hesaplarına yansıtılır.
- Parasal Olmayan Kalemler: İlgili gelir tablosu kalemi aracılığıyla kâr veya zarara aktarılır. Yeniden değerlendirilmiş tutarı ile ölçülen maddi duran varlıkların kur farkı kazanç veya kayıpları “Yeniden Değerleme Yedeği”nde gösterilir.

BOBİ FRS Yabancı Para Çevrim İşlemleri Bölümü ile TMS Kur Değişim Etkileri Standardı arasında başlıklarının farklılığı dışında muhasebeleştirme ve ölçüm esasları bakımından aynı niteliktedir. Yurtdışı satışlarda aynı yıl içerisindeki kur farkı gelirleri 601 Yurtdışı Satışlar hesabının alt kalemlerinde, kur farkı giderleri ise 612 Kur Farkı Gideri hesabında muhasebeleştirilir. Sonraki yıllarda ise kur farkı gelirleri 646 Kambiyo Kârları hesabına kaydedilirken, kur farkı giderleri 656 Kambiyo Zararları hesabına kaydedilir (Karacan vd.,2018, 8).

3.3.2. Vergi Usul Kanunu'nda Kur Farkları

VUK'a göre işletmelerin bazı istisnalar¹ dışında kayıt ve belgelerinde Türk para birimi kullanması gerekmektedir (VUK, madde 215). Yabancı paralar borsa rayici² ile değerlendirilmektedir. Eğer borsa rayici yoksa kuru Hazine ve Maliye Bakanlığı belirler (VUK, madde 280). Değerleme günü itibarıyla Bakanlık kurları ilan etmediyse Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'na ilan edilen kurlar uygulanır. Efektif halindeki yabancı paralar için efektif alış kuru (efektif alış kuru yoksa döviz alış kuru), dövizler için döviz alış kuru uygulanır (491 Sıra No'lu VUK Gen. Tebliği).

VUK'a göre stok ve varlık alımlarında oluşan kur farkı ilgili varlığın aktifleştirildiği dönemin sonuna kadar maliyete ilave edilirken, sonraki dönemlerde kur farkının kaydedilmesi işletmenin tercihine bırakılmıştır. İşletmeler kur farkını maliyete ilave edilebilir veya dönem gelir/giderlerine yansıtabilir.

Yurt dışı satışlardan doğan kur farkları satış işleminin gerçekleştiği yıl veya sonraki yıllarda kur farkı gelirleri 646 Kambiyo Kârları hesabına kaydedilirken, kur farkı giderleri 656 Kambiyo Zararları hesabına kaydedilir (Karacan vd.,2018, 8).

¹ Belgelerde Türk parası karşılığı gösterilerek yabancı para birimine göre de düzenlenebileceği (yurt dışındaki müşteriler adına düzenlenen belgeler hariç) ve belirli koşulları sağlayan işletmelerin Cumhurbaşkanı izniyle kayıtlarını Türk para birimi dışında başka bir para birimiyle tutabilmeleri hükme bağlanmıştır (VUK md. 215).

² Borsa rayicinin belirlenmesinde muvazaa olduğu anlaşılırsa alış bedeli esas alınır (VUK md. 280).

3.4.Borçlanma Maliyetleri

İşletme faaliyetlerini yürütürken fon sağlamak amacıyla borçlanmalardan kaynaklanan, faiz, komisyon kur farkı gibi giderler borçlanma maliyetleri olarak ifade edilebilir. Bu maliyetler dış ticaret finansman yöntemlerine göre farklılaşmaktadır.

Dış ticaret finansman yöntemleri, leasing, Eximbank tarafından sağlanan destekler, faktöring, prefinansman kredileri, karşı ticaret, ticari bankalarca sağlanan krediler vb. çeşitlidir (Kaya, 2013: 8). Borçlanma maliyetlerinin kısa ve uzun vadeli borçlanmadan kaynaklanması kayıt yöntemini de etkilemektedir.

3.4.1. BOBİ FRS’de Borçlanma Maliyetleri

BOBİ FRS Bölüm 17’de borçlanma maliyetleri “borçlanmayla ilgili olarak katlanılan faiz ve diğer maliyetler” olarak tanımlanmıştır. Amaçlanan kullanımına veya satışa uygun duruma gelmesi normal koşullarda bir yıldan daha uzun süren varlıkların (stoklar, maddi/maddi olmayan duran varlıklar, yatırım amaçlı gayrimenkuller) üretilmesi, inşası veya elde edilmesine ilişkin borçlanma maliyetleri, ilgili varlık satışa ya da kullanıma hazır durumda olduğu tarihe dek varlığın maliyetine yansıtılır. Bunların haricindeki borçlanma maliyetlerinin tamamı doğdukları dönemde Kâr veya Zarar Tablosu’nda kâr/zarara yansıtılır (BOBİ FRS, Bölüm 17.1-2).

3.4.2. Vergi Usul Kanunu’nda Borçlanma Maliyetleri

VUK 163 ve 238 sayılı Genel Tebliği’ne göre BOBİ FRS’de yer alan yıl ayrımı yoktur. Stok kalemlerinde stoklara giriş tarihine kadar, maddi/maddi olmayan duran varlıklarda ise aktifleştirildiği hesap döneminin bitimine kadar ki sürede doğan borçlanma maliyetleri maliyete ilave edilir. Sonraki yıllarda oluşan borçlanma maliyetlerinin maliyete dahil edilmesi veya gider kaydedilmesi konusunda işletmelere serbestlik sağlanmıştır (VUK, 262.madde).

3.5.Hasılat

Hasılat, belirli bir dönemde gerçekleşen satış veya buna benzer işlemler sonucunda elde edilenlerin tümüdür (Gücenme Gençoğlu, Özerhan ve Karabınar, 2013: 232). Bu bölümde hasılat BOBİ FRS ve VUK açısından incelenecektir.

3.5.1. BOBİ FRS’de Hasılat

Hasılatın muhasebeleştirilmesine yönelik ilkeler, BOBİ FRS’de 5. Bölümde yer almaktadır. BOBİ FRS’de hasılat ile ilgili düzenlemeler, TMS 18 Hasılat Standardı ile paraleldir (Gücenme Gençoğlu, 2017: 9). Standartta, mal ve hizmet satışından, inşa sözleşmelerinden ve işletme varlıklarının üçüncü taraflarca kullanılmasından sağlanan faiz, isim hakkı ve kâr paylarından elde edilen hasılat, “işletmenin olağan faaliyetleri esnasında ortaya çıkan gelir” olarak tanımlanmıştır (BOBİ FRS, Bölüm 5.2-3). Mal satışında, hasılatın kayıtlara alınabilmesi için gerekli ölçütler şöyledir (BOBİ FRS, Bölüm 5.19):

- Malların mülkiyetinden kaynaklı önemli risk ve getiriler alıcıya devredilmiştir. Risk ve getirilerin devri ile yasal mülkiyetin ya da zilyetliğin devri eş zamanlı olabileceği gibi farklı zamanlarda gerçekleşebilir.
- Satıcının, satılan mallar üzerinde kontrolü devam etmemelidir.
- Hasılat tutarı, güvenilir şekilde ölçülebilmelidir.
- Satış işlemine ait ekonomik faydaların işletme tarafından elde edilmesi muhtemeldir.
- Satış işlemine ait katlanılan veya gerçekleşecek maliyetler güvenilir şekilde ölçülebilmelidir.

Hasılatın oluşması için çeşitli kriterler sağlanmamış olduğu durumda, ihracatı yapılan malın bedeli, hasılatın doğması şartı gerçekleşene kadar ertelenmiş gelir olarak bilançoya, şart yerine geldiğinde, başka bir ifadeyle risk ve getiriler alıcıya geçtiğinde ertelenmiş gelirlere kâr veya zarara yansıtılmalıdır (Gökgöz ve Özdemir, 2015: 121-122).

Hizmet sunumunda hasılat, raporlama dönemi itibariyle tamamlanma yüzdesi dikkate alınarak hasılat kaydedilmektedir. Hasılatın kayda alınabilmesi için işlemin sonucu güvenilir olarak ölçülebilmelidir. Bunun sağlanması için (BOBİ FRS, Bölüm 5.19);

- Hasılat tutarı güvenilir olarak ölçülebilmelidir.
- Söz konusu işleme ait ekonomik faydaların işletmece elde edilmesi muhtemeldir.
- Raporlama dönemi itibariyle tamamlanma yüzdesi güvenilir olarak hesaplanabilmelidir.
- Maliyetler güvenilir olarak ölçülebilmelidir.

Eğer hizmet sunumuna ait işlemin sonucu güvenilir olarak tahmin edilemiyorsa, tamamlanan işe ait katlanılan geri kazanılması beklenen muhtemel maliyet bedeli kadar hasılat muhasebeleştirilir. Dolayısıyla söz konusu hizmet sunumuna ilişkin herhangi bir kâr oluşmaz. Maliyetlerin geri kazanılması da muhtemel olmadığı durumda hasılat muhasebeleştirilmez ve maliyetler kâr veya zarara aktarılmaya devam edilir. İşlem sonucu güvenilir olarak tahmin edilmeye başladığında ise geriye dönük düzeltme yapılmadan tamamlanma yüzdesine göre hasılat kaydedilmeye başlanır. İnşa sözleşmelerine ilişkin hasılat tutarı da hizmet sunumuna ilişkin hasılatın kayda alınmasına benzer şekilde tamamlanma yüzdesi esas alınarak muhasebeleştirilir (BOBİ FRS, Bölüm 5.21-23). Hasılatın kaydedilmesi için sözkonusu faydaların işletmeye dönmesi muhtemeldir ve bu faydalar güvenilir olarak ölçülebilir. Kayda alınma ölçütleri genel olarak her işleme ayrı ayrı uygulanacağı gibi gerektiğinde sadece bir işlemin ayrıştırılabilir bölümlerine ayrı ayrı uygulanabilir ya da aksine birbirleriyle bağlantılı işlemler söz konusuysa ve işlemler birlikte değerlendirilmediğinde ticari etkisi anlaşılamiyorsa, kayda alma ölçütleri iki veya daha fazla işleme birlikte uygulanır (BOBİ FRS, Bölüm 5.5-6-7).

Hasılat, alıcı ve satıcı arasındaki anlaşma dahilinde satış iskontoları indirgendikten sonra alınan ya da alınması beklenen bedel temel alınarak ölçülür. Hasılatın bir yıl veya daha kısa zamanda tahsilatının öngörüldüğü durumda, vade farkı ayrıştırılmaz ve doğrudan tahsil edilen veya edilmesi beklenen bedel üzerinden hasılat ölçülür. Eğer tahsilatın vadesi bir yıldan daha uzun olacağı öngörülyorsa, ilgili mal veya hizmet peşin değeri ile ölçülür. Vade farklı ayrıştırılmış olur (BOBİ FRS, md.5.8-9). Fark, ertelenmiş vade farkı gelirleri (12x Ertelemiş Vade Farkı Gelirleri) hesabıyla bilançoda raporlanır ve vade sürecince itfa edilerek ertelenmiş vade farkı geliri kalemiyle kâr/zarara yansıtılır (Gökgöz ve Özdemir, 2015: 121-122).

Ayrıca, üçüncü taraflar adına alınan tutarlar hasılat olarak kabul edilmediği için katma değer vergisi hasılattan ayrıştırılır (BOBİ FRS, Bölüm 5.10).

Hasılatta oluşan kur farkı gelirleri ise satış tarihi ile aynı yıl içerisinde gerçekleşmiş ise satış gelirlerine (601 Yurtdışı Satışlar hesabının alt hesaplarına), satıştan sonraki yıllarda gerçekleşmiş ise satış bedeline değil diğer olağan gelir ve karlar kapsamında (646 Kambiyo Kârları) ile kar/zarara yansıtılmaktadır. Satış tarihi ile aynı yıl içerisinde gerçekleşmiş kur farkı gideri ise satış indirimleri kapsamında (612 Diğer İndirimler hesabının alt hesabına) ile brüt satış tutarından indirilirken, sonraki yıllarda oluşan olumsuz kur farkları ise diğer olağan gider ve zararlar kapsamında (656 Kambiyo Zararları) ile kar/zarara yansıtılmaktadır (Karacan vd., 2018: 8).

Benzer nitelikteki mal ve hizmetlerin takas işleminde ise hasılat kayda alınmaz. Ancak farklı mal ve hizmetlerin takası halinde hasılat muhasebeleştirilir. Hasılat ölçümünde, öncelikle alınan mal veya hizmetin gerçeğe uygun değeri (işlem esnasında alınan/ödenen tutarlar

eklenir/çıkarılır) esas alınmakla beraber bu değer güvenilir olarak ölçülemiyor ise elden çıkarılan mal veya hizmetin gerçeğe uygun değeri temel alınır. Eğer söz konusu değer de güvenilir olarak ölçülemiyor ise elden çıkarılan varlığın defter değeri hasılatın ölçümünde esas alınır (BOBİ FRS, Bölüm 5.12).

3.5.2. Vergi Usul Kanunu'nda Hasılat

VUK'a göre hasılat bir mal satış işlemine ilişkin içerik ve tutar kesinleşmesi durumunda ortaya çıkmaktadır (Yıkılmaz vd., 2016: 145). Aynı şekilde hizmet satışlarında da hizmet yerine getirildiğinde ve gelirin içerik ve tutarı kesinleştiğinde muhasebeleştirilebilmektedir (Kıymetli Şen ve Özbirecikli, 2018: 467).

Gümrük idaresi tarafından, ihracat gümrük beyanesini onayladığı tarihte fiili ihracatın gerçekleştiği kabul edilir (Haftacı, 2015: 133). Türk Vergi Mevzuatı'na göre fiili ihracat tarihinde hasılat doğmaktadır (Gökgöz ve Özdemir, 2015: 121-122).

MSUGT ve vergi mevzuatı vade farklarını satışın bir parçası olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla cari dönem sonrasındaki hesap döneminiyle ilişkili olması ya da olmaması fark oluşturmaz. Başka bir ifadeyle, vadeli satışların tamamı satışın meydana geldiği hesap döneminin geliriymiş gibi 60 Brüt Satışlar hesap grubunda muhasebeleştirilmektedir. Ancak dönem sonlarında işletmeler senetli alacaklarına reeskont işlemi yapabilmektedirler (VUK, madde 281-285). İhracat kaynaklı satışın gerçekleştiği dönem içinde ve sonraki dönemlerde oluşan olumlu kur farkları diğer olağan gelir ve karlar kapsamında (646 Kambiyo Kârları), olumsuz kur farkları ise diğer olağan gider ve zararlar kapsamında (656 Kambiyo Zararları) ile kar/zarara yansıtılmaktadır (Karacan vd., 2018: 8).

4. BOBİ FRS ve VUK Düzenlemeleri Kapsamında Örnek Muhasebe Uygulamaları

Çalışmanın bu bölümünde BOBİ FRS ve VUK düzenlemelerine uygun örnek uygulamalar yer verilmiştir.

Örnek 1. Kale İmalat İşletmesi, üretimde kullanmak üzere hammadde satın almak için Almaya'daki X işletmesi ile 50.000 Euro değerinde akreditifli³ ithalat yapılması konusunda 1 Ocak 2021 tarihinde sözleşme imzalamıştır. Kale işletmesi Halk Bankası'na akreditif açılması amacıyla başvurmuş ve 2 Ocak 2021 tarihinde Halk bankası tarafından işletme lehine akreditif açıldığı bildirilmiştir. Akreditif giderleri 1.000 TL olup işletmenin Halk Bankası'nda bulunan vadesiz mevduat hesabından çekilmiştir. 10 Ocak 2021 tarihinde X işletmesi ilgili hammaddeleri gemiye yükleyerek belgeleri kendi ülkesinde anlaşmış olduğu muhabir bankaya teslim etmiştir. Belgeler Halk bankası tarafından da kontrol edilerek muhabir bankaya 50.000 Euro transfer edilmiştir. 10 Ocak'ta Merkez Bankası alış kuru 1 Euro 9 TL'dir. 20 Ocak 2021 tarihinde İstanbul'a ulaşan malların teslim alınmasında 30.000 TL Gümrük Vergisi, 90.000TL ÖTV, 20.000TL nakliye bedeli, 30.000TL sigorta bedeli ve 106.000TL KDV nakden ödenmiş, hammadde teslim alınmıştır. 20.02.2021 tarihinde bankaya olan 50.000 Euro değerindeki akreditif bedeli ve 500 Euro faiz gideri işletmenin tevdiat hesabından havale edilmiştir. 20.02.2021 tarihinde Merkez Bankası alış kuru 1 Euro 9,5TL'dir.

BOBİ FRS ve VUK'a göre muhasebe kayıtları:

1 Ocak 2021 tarihinde yapılan sözleşme Nazım Hesaplarda izlenebilir.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Kaya (2021), *Dış Ticaret İşlemleri Muhasebesi*. İstanbul:Beta Basıl Yayın Dağıtım.

Sıra No	BOBİ FRS		
1	02.01.2021 159 VERİLEN SİPARİŞ AVANSLARI HESABI 159.01 Akreditif 159.01.02 Akreditif Giderleri 1.000 TL 102 BANKA HESABI 102.01 Mevduat Hesabı Akreditif giderlerinin kaydı.	1.000	1.000
2	10.01.2021 159 VERİLEN SİPARİŞ AVANSLARI HESABI 159.01 Akreditif 159.01.01 Akreditif Bedeli 450.000 TL 300 BANKA KREDİLERİ HESABI Akreditif bedelinin transfer edilmesi kaydı.	450.000	450.000
3	10.01.2021 159 VERİLEN SİPARİŞ AVANSLARI HESABI 159.02 Gümrük Vergisi 30.000 TL 159.03 ÖTV 90.000 TL 159.04 Nakliye 20.000 TL 159.05 Sigorta 30.000 TL 100 KASA Siparişe ait giderlerin kaydı.	170.000	170.000
4	20.01.2021 150 İLK MADDE VE MALZEME 191 İNDİRİLECEK KDV 159 VERİLEN SİPARİŞ AVANSLARI HESABI 100 KASA Siparişin stoklara alınması kaydı.	621.000 106.000	621.000 106.000
5	20.02.2021 300 BANKA KREDİLERİ HESABI 780 FİNANSMAN GİDERLERİ HESABI 656 KAMBİYO ZARARI HESABI 102 BANKA HESABI 102.02 Tevdiat Hesabı Akreditif bedelinin bankaya ödenmesi kaydı.	450.000 4.750 25.000	479.750

VUK'a göre yapılacak kayıtlarda, ilk dört kayıt BOBİ FRS ile uyumlu olup, beşinci yevmiye maddesi farklılaşacaktır.

Sıra No	VUK		
5	20.02.2021 300 BANKA KREDİLERİ	450.000	

150 İLK MADDE VE MALZEME HESABI	29.750	
102 BANKA HESABI		479.750
Akreditif bedelinin bankaya ödenmesi kaydı.		

BOBİ FRS ve VUK göre bu farklılığın işletmenin finansal tablolarını da etkilemesi beklenmektedir. Şöyle ki; olumsuz kur farklı ve faiz gideri BOBİ FRS'ye göre dönem karını düşürücü etki yapacakken, VUK'a göre varlığın maliyetine dahil edildiği için aktifi artırıcı etki yapacaktır. İlgili hammadde mamule dönüşüp satıldığında ise satılan mamul maliyeti kalemiyle dönem karına yansıtacaktır. İthal edilen varlık sabit varlık olması durumunda, maliyete ilave edilen faiz gideri ve kur farkları amortisman yoluyla giderleşecektir. Bu durum, BOBİ FRS ve VUK açısından finansal tablolarda farklılaşmaya sebebiyet verecektir.

Stokların aktifa alındığı tarih olan 20.12.2021 tarihi sonrasında oluşan borçlanma maliyetleri VUK'a göre gider hesaplarına alınabileceği gibi maliyete de dahil edilebilir.

Örnek 2. Kale işletmesi, Hollanda'da bulunan bir şirket ile mobilya ihracatı konusunda sözleşme imzalamıştır. Kabul kredili ödeme⁴ şeklinde gerçekleşecek olan ihracat işlemine ait ticari malların peşin satış bedeli 20.000 Euro iken, ödemenin 6 ay vadeli olarak 23.000 Euro üzerinden gerçekleşeceğine taraflarca karar verilmiştir. 01.09.2021 tarihinde fiili ihracat gerçekleşmiş ve mallara ait gümrük çıkış beyannamesi düzenlenmiştir. 01.10.2021 tarihinde alıcı firma 6 ay vadeli 23.000 Euro toplam bedelli poliçeyi onaylamış ve ilgili belgeler ile malı gümrükten çekmiştir (MB alış kuru 1 Euro=10 TL).

BOBİ FRS ve VUK'a göre muhasebe kayıtları:

Sıra No	BOBİ FRS		
1	01.09.2021 120 ALICILAR HESABI 120.05 Hollanda	230.000	
	601 YURT DIŞI SATIŞLAR		230.000
	Fiili ihracatın kaydı.		
2	01.10.2021 121 ALACAK SENETLERİ 121.05 Hollanda	230.000	
	120 ALICILAR HESABI 120.05 Hollanda		230.000

Bu kayıtlar VUK'a göre yapıldığında farklılık doğmayacaktır. Fakat vade süresi 1 yılın üzerinde örneğin 15 ay olsaydı, BOBİ FRS'ye göre satış kaydı aşağıdaki gibi olacaktı:

Sıra No	BOBİ FRS		
1	01.09.2021		

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kaya, 2021).

120 ALICILAR HESABI 120.05 Hollanda		230.000	
	601 YURT DIŞI SATIŞLAR 225 ERTELENMİŞ VADE FARKI GELİRLERİ		200.000 30.000
Fiili ihracatın kaydı.			

VUK'a göre kayıt deęiŐmeyecekti.

Sıra No	VUK		
1	01.09.2021		
	120 ALICILAR HESABI 120.05 Hollanda	230.000	
	601 YURT DIŞI SATIŞLAR		230.000
Fiili ihracatın kaydı.			

Satışlarda, bir yılın altında vade süresi mevcut ise BOBİ FRS ve vergi mevzuatı açısından muhasebeleştirme aynı iken vade bir yılın üzerinde olduğunda farklılaşacaktır. Vergi mevzuatımıza göre vade farkları satış bedelinden ayrıŐtırılmamaktadır. İŞletmeler isteğe bağlı olarak reeskont işlemi ile alacak tutarlarından döneme ait olmayan vade farklarını indirebilmektedir. Bu durumda satış bedeli vade farkını içermekte, muhasebenin temel kavramlarından dönemsellik kavramı gereği bir sonraki döneme ait olan vade farkı başka bir ifadeyle, faiz gideri "657 Reeskont Faiz Gideri" hesabıyla kar veya zarara yansıtılmaktadır. BOBİ FRS'de ise döneme ait olan vade farkları "642 Faiz Gelirleri" hesabıyla "125 Ertelemiş Vade Farkı Gelirleri" hesabından düşölmektedir. Bu durum, BOBİ FRS ve VUK açısından finansal tablolarda farklılaşmaya sebebiyet verecektir.

Örnek 3. Kale işletmesi, Amerika'da bulunan bir firmayla peşin ödeme⁵ yöntemiyle ihracat yapmak üzere sözleşme imzalamıştır. Kale işletmesi, siparişin hazırlanmasına yönelik faaliyetlere başlamıştır. 01.09.2021 tarihinde alıcı firma Kale'nin Ziraat Bankasında bulunan tevdiat hesabına 100.000 Dolar yatırmıŐtır (1 Dolar=8 TL). 01.10.2021 tarihinde sipariş tamamlanmış ve fiili ihracat gerçekteŐmiştir. (1 Dolar=10TL).

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kaya, 2021)

BOBİ FRS ve VUK'a göre muhasebe kayıtları:

Sıra No	BOBİ FRS		
1	01.09.2021 102 BANKALAR HESABI 102.02 Döviz Tevdiat Hesabı 340 ALINAN SİPARİŞ AVANSLARI Şipariş avansı kaydı.	800.000	800.000
2	01.10.2021 340 ALINAN SİPARİŞ AVANSLARI 612 DİĞER İNDİRİMLER 612.01 Kur Farları 601 YURT DIŞI SATIŞLAR Fiili ihracatın kaydı.	800.000 200.000	1.000.000

Bu kayıtlar VUK'a göre yapıldığında farklılık ikinci yevmiye maddesinde olacaktır.

Sıra No	VUK		
2	01.10.2021 340 ALINAN SİPARİŞ AVANSLARI 656 KAMBİYO ZARARI 601 YURT DIŞI SATIŞLAR Fiili ihracatın kaydı.	800.000 200.000	1.000.000

BOBİ FRS ve VUK açısından sadece kullanılan hesap kalemlerinde farklılık mevcuttur. Dönem karı tutarı farklılaşmamaktadır.

Örnek 4. Kale işletmesi, Amerika'da bir firmayla mal mukabili ödeme yöntemiyle maddi duran varlık ithalatı yapmak üzere sözleşme imzalamıştır. 15.10.2021 tarihinde maddi duran varlıklar (iş maknesi) işletmeye ulaşmıştır. (1 Dolar= 9 TL). 01.11.2021 tarihinde Kale işletmesi, satıcı firmanın bankasında bulunan tevdiat hesabına 100.000 Dolar transfer etmiştir (1 Dolar= 8 TL).

BOBİ FRS ve VUK'a göre muhasebe kayıtları:

Sıra No	BOBİ FRS		
1	15.10.2021 253 TESİS, MAKİNE VE CİHAZLAR 320 SATICILAR Maddi duran varlık alış kaydı.	900.000	900.000
2	01.11.2021 320 SATICILAR 102 BANKALAR HESABI 640 ESAS FAALİYET ALACAKLARINA İLİŞKİN VADE FARKI GELİRLERİ VE ESAS FAALİYETLERLE İLGİLİ KUR FARKI KAZANÇLARI Ticari borcu ödeme kaydı.	900.000	800.000 100.000

Bu kayıtlar VUK'a göre yapıldığında ilk kayıta bir farklılık doğmayacak anca ikinci kayıt şöyle olacaktır:

Sıra No	VUK		
2	15.10.2021 320 SATICILAR 102 BANKALAR HESABI 253 TESİS, MAKİNE VE CİHAZLAR Ticari borcu ödeme kaydı.	900.000	800.000 100.000

VUK'a göre varlığın aktifleştirildiği yılın sonuna kadar oluşan kur farkları varlığın maliyetine yansıtılır. BOBİ FRS ve VUK arasındaki bu farklılık finansal tabloları da farklılaştıracaktır.

Örnek 5. Kale işletmesi 1 Aralık 2021 tarihinde mal mukabili ödeme yöntemi⁶ kullanarak 10.000 dolar satış bedeliyle ihraç etmiş olduğu malın, 2.000 dolarlık kısmı alıcı tarafından istenilen standarda uygun olmadığı gerekçesiyle 10 Aralık 2021 tarihinde iade edilmiştir. Satış işleminin gerçekleştiği gün dolar kuru 10 TL iken, iade işlemin yapıldığı günkü kur 11 TL'dir (Ağsakal ve Baral, 2016, 272'den uyarlanmıştır).

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kaya, 2021).

BOBİ FRS ve VUK'a göre muhasebe kayıtları:

Sıra No	BOBİ FRS		
1	01.12.2021 120 ALICILAR HESABI	100.000	
	601 YURT DIŞI SATIŞLAR		100.000
	Satış kaydı.		

Vergi mevzuatında da satış kaydı aynı olacaktır.

Sıra No	BOBİ FRS		
2	01.12.2021 610 SATIŞTAN İADELER 610.02 Yurt Dışı Satıştan İadeler	22.000	
	120 ALICILAR HESABI		20.000
	601 YURT DIŞI SATIŞLAR HESABI		2.000
	601.10 Kur Farkı Geliri 2.000		
	Satıştan iade kaydı.		

Sıra No	VUK		
2	01.12.2021 610 SATIŞTAN İADELER 610.02 Yurt Dışı Satıştan İadeler	22.000	
	120 ALICILAR HESABI		20.000
	646 KAMBİYO KARI HESABI		2.000
	Satıştan iade kaydı.		

BOBİ FRS ve VUK arasındaki fark iade işleminde kullanılan hesaptan kaynaklı olup, farklılığın dđnem karı/zararı üzerinde etkisi olmayacaktır.

Đrnek 6. Kale işletmesi 1 Mart 2021 tarihinde 1 kg'mının peşin değeri 10 dolar olan kahve çekirdeklerinden peşin olarak 1.000 kg, 6 ay vadeli 1 kg fiyatı 12 dolar üzerinden 1.000 kg, 15 ay vadeli 1 kg fiyatı 15 dolar üzerinden 1.000 kg Brezilya'dan ithal etmiştir. Peşin alış bedeli banka aracılığıyla transfer edilirken, vadeli alımlarda borçlanılmıőtir (KDV ihmal edilmiştir) (Kılıç ve Đnal, 2021, 188'den uyarlanmıőtir).

Sıra No	BOBİ FRS		
1	01.03.2021 153 TİCARİ MALLAR HESABI	10.000	
	102 BANKA HESABI Peşin bedelle 1.000 kg kahve çekirdeği alış kaydı.		10.000
2	01.03.2021 153 TİCARİ MALLAR HESABI	12.000	
	320 SATICILAR HESABI 6 ay vadeli 1.000 kg kahve çekirdeği alış kaydı.		12.000
3	01.03.2021 153 TİCARİ MALLAR HESABI 428 ERTELENMİŞ VADE FARKI GİDERLERİ	10.000 5.000	
	320 SATICILAR HESABI 15 ay vadeli 1.000 kg kahve çekirdeği alış kaydı.		15.000

BOBİ FRS kapsamında stok alımlarında 1 yıla kadar olan vade farkı maliyete dahil edilirken, 1 yıldan uzun süreyi kapsayan vade farkı maliyetten ayrıştırılır. VUK'a göre ise vade farkı her durumda maliyete ilave edilerek isteğe bağlı olarak reeskont işlemine tabi tutulur.

Sıra No	VUK'a Göre		
1	01.03.2021 153 TİCARİ MALLAR HESABI	10.000	
	102 BANKA HESABI Peşin bedelle 1.000 kg kahve çekirdeği alış kaydı.		10.000
2	01.03.2021 153 TİCARİ MALLAR HESABI	12.000	
	102 BANKA HESABI 6 ay vadeli 1.000 kg kahve çekirdeği alış kaydı.		12.000
3	01.03.2021 153 TİCARİ MALLAR HESABI	15.000	
	102 BANKA HESABI 15 ay vadeli 1.000 kg kahve çekirdeği alış kaydı.		15.000

BOBİ FRS ve VUK arasındaki bu farklılık finansal tabloları da farklılaştıracaktır.

5. Sonuç

Finansal tabloların gerçeğe, uygun anlaşılır ve karşılaştırılabilir olması temel esaslardır. Dış ticaret işlemlerinin muhasebeleştirilmesinde esas alınan standart, ilke ve düzenlemeler finansal tablo kalemlerini etkilemektedir. Bu çalışmada, dış ticaret işlemlerinin

muhasabeleştirilmesi konusunda bazı BOBİ FRS bölümleri ve VUK düzenlemeleri ele alınmıştır. Çalışma sonucunda tespit edilen bazı hususlar şöyledir:

- Stokların ve maddi duran varlıkların maliyetinin kapsamına dahil olan unsurlar konusunda her iki düzenlemede uyum söz konusudur.
- İthalat ve ihracat işlemlerinde ödeme yöntemine bağlı olarak oluşan vade farkının muhasabeleştirilmesinde BOBİ FRS'de 1 yıl esas alınmaktadır. Şöyle ki; 1 yıla kadar olan vadeden kaynaklı farklar ayrıştırılmaz iken, 1 yıldan uzun vadeler satın alma/satış bedelinden etkin faiz oranı yöntemiyle ayrıştırılarak faiz olarak kayıtlara alınır. VUK düzenlemelerine göre vade farkları ayrıştırılmaz maliyete ya da satış bedeline dahil edilir.
- Kur farkları konusunda da her iki düzenleme açısından muhasabeleştirmede farklılıklar bulunmaktadır. BOBİ FRS'ye göre yine 1 yıl esas alınarak düzenleme getirilmiştir. Buna göre ithalat işlemlerinde doğan kur farkları amaçlanan kullanımına veya satışa hazır duruma gelmesi bir yıla kadar süren kalemlere ilişkin ise dönem giderlerine, bir yıldan daha uzun süreyi kapsayan kalemlere ait ise ilgili varlığın satışa ya da kullanıma hazır hale geldiği zamana kadar maliyete yansıtılır. VUK'a göre ithalatta oluşan kur farkları, stoklara ait ise stokların edinildiği tarihe kadar doğanlar maliyete dahil edilmelidir. Maddi/maddi olmayan varlıklara ait kur farkları varlığın satın alınıp aktifleştirildiği dönemin sonuna kadar maliyete dahil edilmelidir. Stoklarda ve duran varlıklarda sonraki dönemlerde oluşan kur farklarının maliyete eklenmesi veya ilgili dönemde gider yazılması işletmelerin tercihinin bırakılmıştır. İhracat işlemlerinde ortaya çıkan kur farkları BOBİ FRS ve VUK açısından kar/zarara yansıtılmakta, farklılık kullanılan hesap kalemlerinden oluşmaktadır.
- İthalat işlemlerinden kaynaklı borçlanmalardan doğan maliyetler ise BOBİ FRS kapsamında yine bir yıl esas alınarak düzenlenmiştir. Buna göre amaçlanan kullanımına veya satışa hazır duruma gelmesi normal şartlar altında bir yıldan kısa olan kalemlere ait borçlanma maliyetleri dönem giderlerine, bu süre bir yılı aştığında ise borçlanma maliyetleri ilgili kalem satışa ya da kullanıma hazır duruma gelene kadar maliyetine yansıtılır. VUK'a göre stokların edinildiği tarihe kadar ve duran varlıkların aktifleştirme işleminin yapıldığı dönemin sonuna kadar oluşan borçlanma maliyetleri iktisadi kıymetin maliyetine yansıtılmalıdır. Sonraki hesap dönemlerinde oluşan borçlanma maliyetlerinin dönem giderlerine veya maliyete yansıtılması tercihe bırakılmıştır.

Kaynakça

- Ağsakal, A. & Baral, B. (2016a), Dış Ticaret İşlemlerinin TMS 2 Stoklar ve TMS 18 Hasılat Standartları Kapsamında İncelenmesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 48, 272-293.
- Ağsakal, A. & Baral, G. (2016b), Dış Ticaret İşlemlerinin TMS 21 Kur Değişim Etkileri Standardına Göre Muhasebeleştirilmesi, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12 (2), 262-277.
- Akçay, S. & Uysal, M. (2019), Dış Ticaret İşlemlerinin TMS ile İlişkisinin Vergi Usul Kanunu Çerçevesinde Değerlendirilmesi, *BMIJ*, 7(1), 257-279.
- Ataman, B. & Cavlak, H. (2017), Büyük ve Orta Boy İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı (BOBİ FRS) ile Tam Set Türkiye Muhasebe ve Türkiye Finansal Raporlama Standartlarının (TMS/TFRS) Karşılaştırılması, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(3), 153-168.
- Bayazıtlı, E. (2010), “Muhasebe Değerleme”, Ed., Selimoğlu, S. ve E. Kaya, *Envanter ve Bilançonun içinde*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Doğan, Ö. (2021), Incoterms 2020 ve TFRS 15 Müşteri Sözleşmelerinin Hasılat Standardı Kapsamında Raporlanması, *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*. 14(1), 313-341.
- Gökgöz, A. & Özdemir, H. (2015). Dış Ticarete Teslim ve Ödeme Şekillerinin TMS 18 Hasılat Standardı Çerçevesinde İncelenmesi, *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 1(3), 105-122.
- Gücenme Gençoğlu, Ü. (2017), Temel Konularda BOBİ FRS ve TMS/TFRS Karşılaştırması, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (76), 1-24.
- Gücenme Gençoğlu, Ü. & Özerhan, Y. & Karabınar, S. (2013), *Türkiye Finansal Raporlama Standartları*, Sakarya: Ada Renk Matbaa.
- Haftacı, V. (2015), *Dış Ticaret İşlemleri ve Muhasebesi*, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Karacan, S. & Çiftçioğlu, S. & Kutlu, T. (2018), TMS – BOBİ FRS – VUK Kapsamında Kur Farklarının Değerlendirilmesinin Karşılaştırılması, *Uluslararası Turizm, İşletme, Ekonomi Dergisi*, 2(1), 1-10.
- Kaya, F. (2013), *Dış Ticaret ve Finansmanı*. 3. Baskı, İstanbul:Beta Basım Yayın.
- Kaya, F. (2021), *Dış Ticaret İşlemleri Muhasebesi*. 3. Baskı, İstanbul:Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Kılıç, İ. & Önal, S. (2021), Uluslararası Ticaret İşlemlerinin BOBİ-FRS, TMS/TFRS ile VUK Kapsamında Karşılaştırmalı Olarak İnceleme ve Uygulaması, *Asya Studies-Academic Social Studies /Akademik Sosyal Araştırmalar*, 5(16), 183-194.
- Kıymetli Şen, İ. & Özbirecikli, M. (2018), BOBİ FRS'nin Muhasebe Uygulamalarına Getirdiği Değişiklikler: BOBİ FRS, TMS/TFRS Ve Mevcut Muhasebe Sistemi Çerçevesinde Bir İnceleme, *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, Özel Sayı, 462-484.
- Özkan, Ş. (2021), Türkiye Muhasebe Standartları Çerçevesinde İthalat İşlemlerinin Muhasebeleştirilmesi, *Gümrük Ticaret Dergisi*, 8(23), 44-65.
- Öztürk, B. (2008), Stoklarda Değerleme, *Vergi Sorunları Dergisi*, 232.

Öztürk, E. & Gökçen, G. & Güleç, Ö. (2018), BOBİ FRS ve TFRS'nin Finansal Raporlara Etkileri Açısından Karşılaştırılması, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* , 3(2), 437-457.

Say, S. & Hakses, H. & Büyükçiçek, M. (2018), TMS Kapsamında Dış Ticaret İşlemlerinin Muhasebeleştirilmesi, *Social Sciences Studies Journal*, 4 (24), 5223-5230.

Seyidoğlu, H.. (2003), *Uluslararası Finans*, 4.Baskı, İstanbul:Güzem Can Yayın.

Yılmaz, E. & Teker, S. (2020), Dış Ticaret İşlemlerinin Muhasebeleştirilmesi: TMS-2 Stoklar, TMS-21 Kur Değişiminin Etkileri Standartları ve VUK İle Karşılaştırılması, *PressAcademia Procedia* , 11 (1) , 132-137.

Yücel, S. & Öncü, M. & Akaytay, A. (2018), Türkiye'deki Güncel Muhasebe Mevzuatlarına Göre Maddi Duran Varlıkların Değerleme Hükümlerinin Karşılaştırması, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (39), 283-304.

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/3.5.20059617.pdf>, (Erişim:20.08.2021)

213 sayılı Vergi Usul Kanunu (1961), Resmi Gazete, 10703, 10 Ocak.

238 no'lu VUK Genel Tebliği, <https://www.gib.gov.tr/node/88514> , (Erişim:20.08.2021)

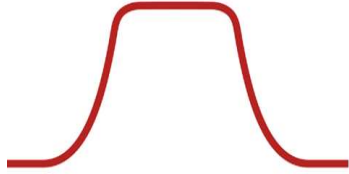
491 Sıra No'lu VUK Genel Tebliği,
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/01/20180125-11.htm>, (Erişim:20.08.2021)

KGK, (2021a), [https://www.kgk.gov.tr/DynamicContentDetail/10265/Bu%CC%88yu%CC%88k-ve-Orta-Boy-I%CC%87s%CC%A7letmeler-I%CC%87c%CC%A7in-Finansal-Raporlama-Standard%C4%B1-\(BOBI%CC%87-FRS\)-2021-Su%CC%88ru%CC%88mu%CC%88](https://www.kgk.gov.tr/DynamicContentDetail/10265/Bu%CC%88yu%CC%88k-ve-Orta-Boy-I%CC%87s%CC%A7letmeler-I%CC%87c%CC%A7in-Finansal-Raporlama-Standard%C4%B1-(BOBI%CC%87-FRS)-2021-Su%CC%88ru%CC%88mu%CC%88) , (Erişim:01.09.2021)

KGK, (2021b), <https://www.kgk.gov.tr/ContentAssignmentDetail/3595/Ku%CC%88c%CC%A7u%CC%88k-ve-Mikro-I%CC%87s%CC%A7letmeler-I%CC%87c%CC%A7in-Finansal-Raporlama-Standard%C4%B1-Taslag%CC%86%C4%B1-kamuoyu-go%CC%88ru%CC%88s%CC%A7u%CC%88ne-ac%CC%A7%C4%B1lm%C4%B1s%CC%A7t%C4%B1r->, (Erişim:12.07.2021)

TÜİK, (2021a), <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Aralik-2020-37412>, (Erişim:02.11.2021)

TÜİK, (2021b), <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kucuk-ve-Orta-Buyuklukteki-Girisim-Istatistikleri-2020-41129&dil=1>, (Erişim:02.11.2021)

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

JATSS, 2021; 3(4), 410-439

First Submission: 02.12.2021

Revised Submission After Review: 27.12.2021

Accepted For Publication: 29.12.2021

Available Online Since:31.12.2021

Research Article

Comparison of Coalition and Single-Party Governments in Terms of Sustainable Politics: The Interaction of Party and Election Systems Between 1950-2015

Gökhan Alptekin¹

Abstract

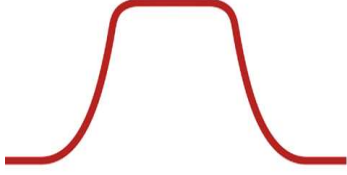
Turkish political life has been assessed as having gained considerable experience in a short period of time, although it is constantly referred to instability and economic fluctuations. Having tried many party systems and electoral systems, having a political life enriched by single-party governments and multiple instances of coalition government periods, is in fact very valuable for the country's interests. At this point, the various interventions of the pressure groups have also been witnessed. Almost in every decade, military coups or interventions have prevented democracy from developing on the political horizon and have caused the failure of the mentioned wealth to be fully taken.

It would not be wrong to say that the multi party political life in Turkey started from 1950. In this context, it has been determined that an expert of almost seventy years does not have enough scientific articles to be written in subject. In this study, the elections between 1950 and 2015 were considered and the political and economic stability of the single party and coalition governments established was investigated. From the results obtained, a definition of sustainable politics has been tried to be made. In this sense, based on economy definitions such as growth, inflation, and unemployment have sought to demonstrate the importance of sustainability through democracy, participation culture, pluralism and political morality.

Keywords: Voting Systems, Coalition Theories, Elections in Turkey, Single Party Governments, Coalition Governments, Sustainable Politics.

JEL Codes: D72, O52, Q01, I38, N64, E63.

¹ PhD Candidate, İstanbul University Faculty of Economy, Political Science and International Relations, gokhanalptekin@yahoo.com ,ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8501-8407>

Araştırma Makalesi

Koalisyon ve Tek Parti Hükümetlerinin Sürdürülebilir Siyaset Açısından Karşılaştırılması: 1950-2015 Arası Parti ve Seçim Sistemleri Etkileşimi

Gökhan Alptekin¹

Öz

Türk siyasal hayatı her ne kadar sürekli istikrarsızlıklar ve ekonomik dalgalanmalar ile anılsa da kısa sayılabilecek bir süre içerisinde oldukça fazla tecrübe kazanmış olduğu değerlendirilmiştir. Birçok parti ve seçim sistemlerinin denendiği, tek parti hükümeti ve koalisyon hükümeti dönemlerinin birden fazla örneği ile zenginleşmiş bir siyasal hayata sahip olmak aslında ülke menfaatleri açısından oldukça değerlidir. Ancak baskı gruplarının çeşitli müdahalelerine şahit olunmasının ve neredeyse her on yılda bir askeri darbe veya müdahalelerin gerçekleşmesinin demokrasinin siyasal zeminde gelişmesini engellemesine ve yukarıda bahsedilen zenginliğin karşılığının tam olarak alınamamasına neden olduğu söylenebilir.

Türkiye’de çok partili hayatın 1950’den itibaren başladığını ifade etmek yanlış olmaz. Bu kapsamda yaklaşık yetmiş yıllık bir tecrübenin gerek yazılan tezlerde gerekse bilimsel makalelerde hak ettiği kadar yer almadığı tespit edilmiştir. Bu maksatla kaleme alınan bu çalışmada 1950-2015 yılları arasındaki seçimler ele alınmış olup kurulan tek parti ve koalisyon hükümetlerinin siyasi ve ekonomik istikrarı incelenmiştir. Elde edilen sonuçlardan sürdürülebilir siyaset konusunda bir analiz yapılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda çalışmada; büyüme, enflasyon, işsizlik gibi istikrar temelli ekonomi tanımlamalarının yanında demokrasi, katılım kültürü, çoğulculuk ve siyaset ahlakı üzerinden sürdürülebilirliğin önemi ortaya koymaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seçim Sistemleri, Koalisyon Teorileri, Türkiye’de Seçimler, Tek Parti Hükümetleri, Koalisyon Hükümetleri, Sürdürülebilir Siyaset.

JEL Kodlar: D72, O52, Q01, I38, N64, E63.

¹ Doktora Öğrencisi (Tez aşaması), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, gokhanalptekin@yahoo.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8501-8407>

1. Giriş

Türkiye’de demokratik hayatın önemli bir unsuru olan seçim kültürünün Osmanlı dönemine dayandığı ve ilkinin 1877 yılında gerçekleştiği ifade edilebilir. (Toprak, 2013: 88) Geçmiş 19’uncu yüzyıla dayanan günümüz parlamenter sisteminde her devlet kendine has siyasal verilerle birlikte seçmen kitlesinin birleşimini belirlemek üzere kendi yasalarını çıkarırlar, bu süreçte yurttaşlar oy haklarını anayasal ve yasal hükümlere göre kullanabilirler. (Cotteret ve Emeri, 1991: 10-11) Ülkemizde çok partili hayata geçilen yıl olan 1946’dan itibaren günümüze kadar farklı isimlerde, ideolojilerde ve oldukça geniş bir yelpazede partiler kurulmuştur. 1950’den itibaren ise çok partili hayatın ilk etkili sonucu olan Demokrat Parti’nin (DP) iktidara gelmesi ile on yıllık tek parti hükümeti dönemi başlamıştır. O tarihten günümüze kadar neredeyse sırayla denilebilecek aralıklarla koalisyon hükümetleri ve tek parti hükümetleri iktidara gelmişlerdir.

2. Seçim Sistemleri, Parti Sistemleri ve Koalisyon Teorilerine Genel Bir Bakış

Genel olarak başlıkta ifade edilen sistemler ile siyasal sistemler arasında bir ilişki olduğu kabul edilebilir. Ancak bu ilişkinin hangi doğrultuda ve ölçüde olduğu konusunda net bir çıkarımda bulunmak güçtür. Bu yüzden sistemlerin kendi aralarındaki etkileşimi Türkiye özelinde incelenmiştir.

2.1. Parti Sistemleri

Siyasi partinin birçok tanımı yapılabilmesine rağmen üzerinde hem fikir olunan bazı temel özelliklerle ifade etmek mümkündür. Öncelikle yasallık çerçevesini çizmesi açısından başta Anayasa olmak üzere kanunlara uygunluk, belirli esaslara bağlanmış seçimler vasıtasıyla tüzüklerinde belirledikleri doğrultuda çalışan ve bu şekilde milli iradenin tecelli etmesini ve ülkenin muasır medeniyet seviyesine çıkmasını hedefleyen ve tüm ülkenin her yerinde teşkilatlanarak çalışan tüzel kuruluşlar siyasi parti olarak tanımlanabilir. (Mevzuat Bilgi Sistemi: 5703) Siyasal partiler konusunda önemli siyaset bilimcilerden Maurice Duverger, partileri birçok konuda farklı tasniflere tabi tutmuştur. Bunların içerisinde en tanınmış ayrımlardan biri de ‘Kadro’ ve ‘Kitle’ partileri ayrımıdır. Siyasal parti en başta üyeleri olan yasal bir örgüttür. Bu üyelerin görüşlerinin tümüyle aynı olmasına gerek yoktur fakat bu insanları bir araya getiren ortak amaçlar vardır. Bu amaçlara ulaşmak için, seçimlere girmek gibi “meşru” araçlar kullanılır. (Aktaran Aleskerov vd., 1999: 191)

Tek parti veya birçok sayıdaki partilerden oluşan sistemleri ise üç grupta toplamak mümkündür. Bunlardan ilki tek parti sistemleridir. Bu tür sistemlerden ilki olan hâkim parti sisteminde başat parti ile mücadele eden küçük muhalefet partileri vardır fakat etkisizdir. Yani hâkim parti seçimleri genelde kazanabilmektedir ancak hükümeti kaybetmesi ihtimali de vardır. (Sartori, 1970: 1034-1050; Özbudun, 1979: 114) İkinci olarak hegemonyacı parti sisteminden bahsedilebilir. Bu sistemde ise iktidar olma mücadelesi olmadığı gibi diğer partilerin siyaseti ancak göstermelidir. Bunun da ötesinde iktidarın el değiştirmesi mümkün değildir ve hegemonyacı parti devamlı iktidardadır. (Özbudun, 1979: 115) Son olarak değinilmesi gereken gerçek tek parti sistemidir. Bu sistemin özelliği bir tek partiden başka parti olmayışıyla birlikte bunun dışında parti kurulmasının da yasak oluşudur. (Kapani, 2000: 178)

Tablo-1’de görüleceği üzere aslında ikiden fazla partinin bulunduğu iki parti sisteminde iktidar mücadelesi yalnızca hükümete katılma potansiyeline sahip iki parti arasında geçer. Diğer partilerin herhangi bir ağırlığından bahsetmek mümkün olmadığı gibi büyük partilerden biri koalisyon kurma zorunluluğu olmaksızın tek başına hükümet kurabilmektedir. (Kapani, 2000: 181) Çok partili sistemlerde ise ikiden fazla parti iktidar olabilecek güce sahiptir. Giovanni Sartori bu sistemi ılımlı ve aşırı çok partili sistem olarak iki şekilde değerlendirmiştir. İlkinde

beş veya daha az parti varken ikincisinde beşten daha fazla parti olduğunu belirtmiştir. (Aktaran Sayarı, 1980: 56)

Tablo-1: Üç Parti Sistemi ve Muhtemel Koalisyon Hükümetleri

Parti sistemi	Hükümete Katılma Potansiyeline Sahip Parti Sayısı	İdeolojik Kutuplaşma	Kutup Sayısı	Koalisyon Alternatifleri	Hükümetlerinin Devamlılık Derecesi
İki Parti	2	Az	2	-	-
İlimli Çok Parti	3-5	Az	2	Merkez-Sol Merkez-Sağ	Orta
Aşırı Çok Parti	5'den fazla	Çok	3 veya daha fazla	Merkez	Az

Sartori'nin sınıflamasından derleyen Kaynak: (Sayarı, 1980: 56)

2.2. Seçim Sistemleri

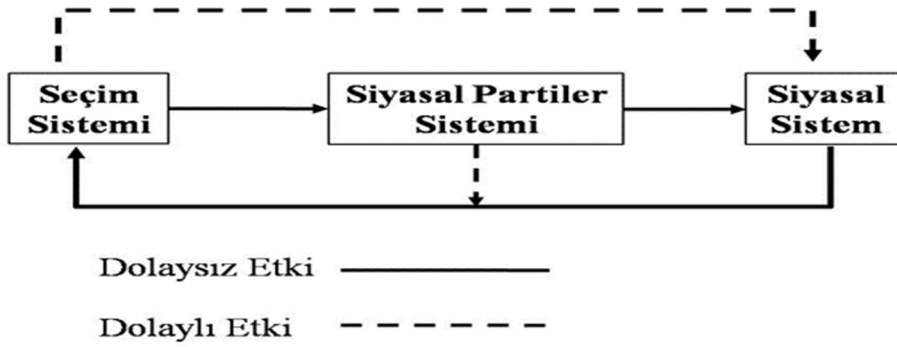
Temsilde adalet, millet iradesinin meclise yansması ve demokrasi açılarından bakıldığında seçim sisteminin etkisi oldukça büyüktür. Bu sistemdeki her değişiklik aslında seçmenleri şekillendirip belirli bir kamuoyu oluşturabilmektedir. Hatta oyum boşa gider kaygısında olan seçmenlerden dolayı birçok partinin hiç seçime katılmaması gibi sonuçlar dahi doğurabilir. Genel olarak üç farklı seçim sisteminden bahsetmek mümkündür. Çoğunluk sisteminde güçlü bir yürütme kurulabilir. Seçim çevresinin belirlenmesi safhasının bile sonuçlara etki edebileceği bir sistem olmasının sebebi en çok oyu alan partinin tüm milletvekilliklerini almasıdır. Bu durumda aldığı oy ile temsil oranı orantısız olan fakat kuvvetli iktidarlar doğar. Nispi temsil sisteminde ise partiler aldıkları oy oranında milletvekili çıkarabilmektedirler. Bu sistemde çoğunluk kadar azınlığın da kararları sandığa yansımaktadır. Ancak bu durum yürütme açısından zayıflık yaratabilmekte ve tek parti yerine koalisyonları teşvik edebilmektedir. En büyük artık ve en kuvvetli ortalama usullerinin yanında milli bakiye sistemi veya günümüzde ülkemizde kullanılan d'Hondt gibi usulleri vardır. (Gözler, 2011: 127-143) Karma sistem ise her iki sisteminde bir arada kullanılmasıdır. (Özkan, 2007: 109)

Gerek parti sistemleri gerekse seçim sistemleri konusunda önemli çalışmalar yapmış olan Duverger'in bu ikisi arasında yakın bir ilişki olduğu tespiti önemlidir. Bu tespitlerden birincisi tek turlu basit çoğunluk usulünün, iki parti sistemini geliştirdiği, ikincisi nispi temsil usulünün, çok parti sistemini teşvik ettiği ve üçüncüsü iki turlu çoğunluk usulünün, partiler arasında seçim ittifaklarına yol açan çok parti sistemini geliştirdiğidir. (Kapani, 2000: 189) Diğer her şey aynıken seçmen sayısı arttığında bir seçmenin "önemi" yani seçim sonucunu değiştirebildiği durumların oranı azalır. (Aleskerov vd., 1999: 27)

Seçim sonucunda meclise giren bir partinin elde ettiği oy oranı sandalye sayısı ile ne kadar orantılı ise o kadar iyi bir temsilden söz edilebilir. Alınan oylar ile elde edilen milletvekilliklerinin orantılı olması için nispi temsilin uygulandığı seçim sistemine geçmek arzu edilir. Eğer meclisteki sandalyeler en fazla artık yöntemine göre dağıtılıyorsa bu durumda sonuçlar ters orantılı olabilmektedir. Nispi temsil sisteminde seçmen sayısı düşük olmasından dolayı az oy alan küçük partilerin dahi mecliste temsil edilme şansı vardır. İki turlu çoğunluk sisteminde ise temsilde adaletin daha düşük olduğu söylenebilir. Bu sistemde her partinin ilk turda elde ettiği oy sayısı ile ikinci turdaki sandalye dağılımı dikkate alınmalıdır. Zıt görüşte olan siyasal güçlerin azlığı aradaki farkın büyüklüğü anlamına gelir. Bu sistem ile girilen seçimlerde merkez partiler güçlenerek çıkarken büyük koalisyonların kurulma ihtimali artar. (Cotteret ve Emeri, 1991: 77-78)

Duverger'in tek turlu çoğunluk sisteminin üçüncü partilerin erimesine yol açtığı tezi birtakım örneklerle çürütülmüştür. Örneğin nispi temsilin başladığı 1961 tarihinden itibaren 1970'e kadar Türkiye'de iki parti eğiliminin sürdüğü ifade edilebilir. Seçim sistemi ile siyasal sistemi ahenkli çalışan çok partili sistemlerinin her zaman hükümet istikrarsızlığına yol açmadığı Avrupa örneklerinden görülmektedir. Koalisyon hükümetleri İsviçre'yi, elli yıldan beri pek fazla bir güçlkle karşılaşmadan yönetmektedir. İskandinav monarşileri ve Hollanda'da da durum aynıdır. (Cotteret ve Emeri, 1991: 91)

Şekil-1 Seçim Sistemi ve Siyasal Sistem

Kaynak: (Cotteret ve Emeri, 1991: 86)

Şekil-1'de görüldüğü üzere seçim sistemleriyle siyasal sistemler arasında karşılıklı bir etkileşimden bahsetmek mümkündür. Aslında seçim sistemlerinin kökeninde siyasal sistemler yatar. Bu bağlamda siyasal sistemler başta yasama ve yürütme olmak üzere ülkedeki erklerin arasındaki dengenin de etkisiyle seçim sistemlerini şekillendirebilirler. (Cotteret ve Emeri, 1991: 77) İstikrarlı bir hükümetin kurulması, mecliste adil temsil, aday belirleme ve seçme, seçmenlerin davranışları gibi dört faktör ile etkileşimi açısından incelenebilecek olan seçim sistemleri demokratik esaslar ile saptanmalıdır. Bir yönetimin veya rejimin demokratik olmasından bahsedebilmek için istikrar salt sayısal bir çoğunlukla ifade edilmemelidir. Yani bir hükümetin kolayca kurulması ve çalışması demokratik istikrarın işaretlerinden sadece biridir. Bu esaslarla değerlendirildiğinde siyasi partilerin birçok etkene göre şekillendikleri söylenebilir ancak bunların içerisinde seçim sistemlerinin etkisinin oldukça yüksek olduğu söylenebilir. (Günel, 2005: 65-87) 1950-60 arası incelendiğinde çoğunluk sistemi nedeniyle oyların Demokrat Parti (DP) ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) arasında paylaşıldığı ve meclisteki sandalyelerin ezici çoğunluğunu DP'nin elde ettiği görülmektedir. 1961-80 arasında ise meclise ikiden fazla parti girebilmiştir. Her ne kadar oylar iki ana partide toplanmış olsa da meclis, farklı seslerin temsil edildiği bir görünüme kavuşmuştur. Ancak 1980 sonrasında yürütmeye istikrar kazandırma amacıyla koyulan %10 gibi yüksek bir ülke barajı, birçok partinin TBMM'de temsil edilememesine neden olmuştur.

Barajlı nispi temsil seçim sisteminin 1983'ten beri göstergeleri incelendiğinde 14 hükümetin kurulduğu ve bu hükümetlerin ortalama ömürlerinin 18 ay olduğu görülmektedir. Önceki dönemle kıyaslandığında barajlı sistemin barajsızla göre daha uzun süreli hükümetlerin kurulmasına yardımcı olduğu ifade edilebilir. Hükümet istikrarı yönünden en elverişli sistem, 1950'lerdeki seçimlerde kullanılan listeli çoğunluk sistemi olarak görünmesine rağmen 2002-2015 arasında da barajlı nispi temsil sisteminde de aynı sonuçları elde etmenin mümkün olduğu görülmüştür. Gerek çoğunluk gerekse yüksek barajlı nispi temsil seçim sistemlerinde temsilde adaletin azaldığı ancak buna karşılık çoğunluk sisteminde istikrarlı hükümetler kurulabilmişken yüksek barajlı nispi temsilde aksi yönde örneklere tanık olunmuştur. (Günel, 2005: 202)

Tek parti dönemlerinden biri olan 1983-91 arasında darbe yönetiminin kurduğu baskıcı iklimin devamında birtakım kısıtlayıcı tedbirlerle hükümetin istikrarının sağlandığı ifade

edilebilir. Bu kapsamda 2002-2015 dönemi tek parti yönetimleri içinde daha istikrarlı bir dönem olarak görülmektedir. 1965-71 döneminde temsilde adaleti görmek mümkündür bunun nedeni ise barajsız nispi temsil sistemidir. 1973-80 yıllarında kurulan hükümetlere bakıldığında ise fazla sayıda karışıklıkların olduğu istikrarsız koalisyon hükümetleri dönemine şahit olunmuştur. Bahse konu dönemler Duverger'in tespitleri açısından incelenmiş fakat muhtelif sonuçlara ulaşılmıştır. İlk olarak seçim sistemlerinin Türk parti sistemlerinin meydana gelmesinde en önemli etken olmadığı değerlendirilmiştir ancak 1946-60 arasında gerçekleşen seçimlerde partiler azalmış ve iki partililik ortaya çıkmıştır. Tek turlu çoğunluk sistemi nedeniyle üçüncü bir partinin dahi varlık göstermesi pek mümkün olmamıştır. Öte yandan 1961-80 arasındaki yirmi yıllık seçim süreçlerinde nispi temsilin beklenen sonuçlarıyla karşılaşmıştır. (Günel, 2005: 233)

2.3.Siyasal Sistemler

Doğada canlı hayatının sürdürülebilmesi için kaynağını güneşten alan hava ve su gibi temel kaynaklara gereksinim duyulmaktadır. Tıpkı doğa gibi siyasal hayatın da sürdürülebilmesi için temel koşulların oluşması gerekir. (Kışlalı, 1987: 25) Parti sistemleri, seçim sistemleri ve siyasal sistemler gerek aralarındaki ilişki ile gerekse demokrasinin gereklilikleri olması nedeniyle siyasal hayat için vazgeçilmezdir. Bununla birlikte her ne kadar siyaset felsefesinde bazı teoriler geliştirilmiş olsa da sosyal bilimlerde sayısal bilimlerde olduğu gibi aynı girdiler her zaman aynı sonuçları vermeyebilmektedir. Bir seçim sisteminin Türkiye ile Avrupa ülkelerindeki uygulamasından farklı sonuçlar çıkacağı gibi farklı dönemlerde aynı ülkedeki uygulamaların sonuçları da değişebilmektedir. Ülkemizde yirmi yıl kadar denenmiş olan barajsız nispi temsil sonucunda yirmiye yakın hükümet kurulmuş ve her birinin ortalama ömrü ancak 13 ay kadardır. Bu tablonun oluşmasında birçok faktör vardır. Bir sonraki bölümde iç ve dış faktörlerden bahsedilirken bu konuya değinilecektir.

Seçim sistemlerinin siyasal istikrar üzerindeki etkisi konusunda şu tespitte bulunulmasında fayda vardır; siyasal istikrar tek başına seçim sisteminin sağlıklı işlemesine bağlı değildir. Aynı zamanda siyasal kültür atmosferinin oluşması kadar ekonomik gelişmişlik ve toplumsal bütünleşme de önemlidir. Değişken sayısının fazla olduğu böyle durumlarda tek bir faktörün etkisini ölçmek için diğer faktörlerin sabit kalması gerekmektedir ancak bu da imkânsız olduğu için genelde birbiri ile etkileşimi bağlamında yorum yapılabilmektedir.

2.4.Koalisyon Teorileri

Koalisyon olgusu çok genel bir tanımla, birkaç siyasal partinin ortak hedefler doğrultusunda birlikte çalışma amacıyla potansiyellerini birleştirmesidir. Koalisyonlar sayesinde tek başına iktidara gelmesi neredeyse imkânsız olan küçük bir parti bile iktidar ortağı olarak bakanlıklara hükmedebilmektedir. Birkaç partinin birleşerek çoğunluğu oluşturmak için bir araya gelmesiyle hükümet kurma yolunu araması şeklinde gelişen koalisyonların aksine azınlık hükümeti bazı partilerin kurulan hükümete dışardan destek vermesiyle gerçekleşir.

Koalisyon kavramı partilerin tek başlarına gerçekleştiremeyecekleri amaçları olduğunda veya ortak bir tehdit algıladıklarında bir araya gelmeleri olarak tanımlanabilir. Ayrıca partilerin milletvekili sayılarını artırmak için birleştikleri seçim koalisyonları ve birden fazla siyasal partinin ortak hedefleri olan bir plan program çerçevesinde kurdukları yasama koalisyonları olmak üzere iki farklı koalisyon tanımı yapılabilir. (Heywood. 2006: 379) Siyasal hayatın ayrılmaz bir parçası olan koalisyonlar; mevcut partilerin çokluğu, ideolojik benzerlik/farklılık, demokrasi kültürünün ne kadar yerleşik olduğu gibi faktörlerle çeşitlenirler.

William H. Riker'in "Koalisyon Teorileri" eserinin ana amacı "n sayıda" oyuncuya sahip oyun teorilerinden faydalanarak koalisyonları açıklamaktır. Oyun teorisinde; sıfır

toplamlı, oyuncuların rasyonel tercihte bulunduğu varsayılan ve en az kazanan koalisyonlarının gerçekleşebileceği öne sürülmüştür. Teoride her hükümetin siyasi desteğinin en üst düzeye çıkmasını istediği varsayılmıştır. (Aktaran Robinson, 1963: 763)

Riker, rasyonel davranmakta olan bir bireyin, çeşitli kazanç miktarları içeren yollar arasında kendisine en fazla kazancı seçecek birey olduğunu varsayarak yola çıkmaktadır. Rasyonel davranan çok sayıda oyuncu eğer sıfır toplamlı bir oyun konumundaysalar, tam bilgiye sahip iseler ve yan kazançlar sağlama olanağı da varsa yalnızca oyunu kazanmayı sağlamaya yetecek sayıda (asgari sayıda) oyuncuyu içeren koalisyonlar kurulabilir. (Kalaycıoğlu, 1984: 186) Koalisyon teorisine göre partilerin homojen hedeflerin vardır ve koalisyon kurmak için eşit derecede isteklidirler. Bu hedefler partinin büyüklüğü, siyasi konumu ve parti içi politikalar ile etkilenmektedir. Bu noktada teoriye yönelik hiçbir partinin birbiriyle aynı olmadığı ve bu konuda homojen bir yapı görmenin mümkün olmayacağı eleştirisi yapılabilir. Ancak çıkarları en üst düzeye çıkarmanın hem partinin hem de yöneticilerinin hepsinde ortak nokta olduğu kabul edilebilir. Parti hedefleri parti davranışlarını da parti içi demokrasi anlayışını da etkileyebilir. Birçok koalisyon teorisi siyasal partilerin homojen hedefleri olduğunu varsaymaktadır. (Pedersen, 2012: 896-897) Ancak gerçek şartlarda oldukça fazla hedef ortaya çıktığı görülmektedir.

Arend Lijphart ise çok kapsamlı bir çalışma yaparak koalisyon teorilerini beş ana grupta toplamaktadır: (1984: 30-32)

1. **Asgari Çoğunluklu Koalisyonlar:** Adından da anlaşılacağı gibi parti sayısının en azda tutulmaya çalışıldığı koalisyon şeklidir. Ne kadar az üye olursa elde edilen güç o kadar az paylaşılır anlayışı hakimdir. Bu anlamda çoğulculuktan çok çoğunlukçu bir seyir izleyebilmektedir. Farklı iki tabirle ‘En azla kazanabilen kabineler’ veya ‘çıplak çoğunluklu kabineler’ olarak da adlandırılabilirler. (Cura, 1994: 12-15)

2. **Asgari Büyüklükte Koalisyonlar:** Asgari çoğunluklu koalisyonu, ihtimal dahilinde olan en dar meclis çoğunluğu ile hükümet kurarak geliştirmeyi hedefleyen koalisyon türüdür.

3. **Asgari Sayıda Partiden Oluşan Koalisyonlar:** ‘Pazarlık önermesi’ de denilen ve mümkün olan en az sayıda partiden oluşan koalisyonlardır. Koalisyonun işlevselliğini artırmak amacıyla az üyeye sahip olmasının birlikte çalışabilirliği ve iktidarda kalma süresini artıracak şekilde anlayışına dayalı bir koalisyon türüdür.

4. **Asgari Uzaklıklı Koalisyonlar:** Koalisyon ortağı olabilecek üye sayısı ve kapasitelerinin önemsendiği ilk üç koalisyon türünün aksine asgari uzaklıklı koalisyonlarda ise politik tercihleri birbirine yakın olan partilerin bir araya gelmek isteyeceği varsayımı hakimdir.

5. **Asgari Çoğunluklu Bağlantılı Koalisyonlar:** Politik görüşleri yakın olan partilerin birlikte çalışma ahengi daha yüksektir. Bu nedenle ihtiyaç duyulmayacak olanlar baştan elenirler. Bu tür koalisyonları diğerlerinden ayıran en önemli farklılık kendi içinde önemsendiği ideolojik benzerliktir.

İncelenen beş koalisyon çeşidine bakıldığında ortak noktalarının bir nitelik etrafında en azı tutmalarındır. Yani en az sayıda parti veya en az ideolojik farklılık gibi faktörler göz önünde bulundurulur. Yani ne kadar az parti ile hükümet kurulursa o kadar işlevsel ve uzun ömürlü olunur algısı hakimdir.

Koalisyonların oluşumunu etkileyen ciddi bir etken de siyasal hayatın temeli olan siyasal sistemdir. Bu bağlamda sosyal, tarihsel ve iktisadi sebeplerin de etkileyici olduğunu unutmamak gerekmektedir. Bahsedilen bu faktörlerin etkisinin birbirine yakın olduğu

değerlendirilecek olursa bir siyasi partinin koalisyon içinde gücünün yansıması olarak kabul edilebilecek bazı yetkiler şu şekildedir; (Aleskerov vd., 1999: 266)

1. Güçlü olan partinin daha fazla bakanlık alması,
2. Genel bütçeyi denetleyebilme yetkisinin daha çok olması,
3. Bakanlıkların harcamalarının parti görüşüne göre biçimlenebilecek şekilde olması,
4. En çok istihdam olanağı yaratabilecek alanların denetiminde payını arttırması ve
5. Hükümet programının söz konusu partinin programına yakınlığı
6. İktisadi teşebbüsler, bakanlıklar ve kamu kaynakları konusundaki yetkisi
7. Koalisyon protokolüne etkisi
8. Hangi tür kararların bakanlar kurulu üyelerinin tümünün katılımı ile alınacağı konusu.

Koalisyon hükümetinde, bir parti diğerinden bağımsız olarak karar alabiliyorsa çok daha güçlü durumda olacaktır. Koalisyon hükümetlerinin kuruluş biçimini belirleyen en önemli etkenler, büyüklük ve siyasal uyumluluktur. Büyüklük faktöründe göz önünde bulundurulmuş esas; koalisyona katılan parti sayısı arttıkça, ortak partilerin hükümet politikaları etkilenebilmekte ve bakanlıklar ile diğer iktidar nimetlerinin paylaşılmasındaki hisselerinin azalmakta oluşudur. Öte yandan koalisyon hükümetinde yer alan parti sayısının artmasıyla, ortaklar arasında anlaşmazlık çıkma olasılığı da artar. Bu yüzden, parti yöneticileri kurulacak olan koalisyonun ‘en az sayı’dan oluşmasını isterler.¹ ‘Büyüklük ilkesi’ olarak da adlandırılan bu ilkenin önde gelen ismi Riker’dir. (Clark vd., 2008: 181) Siyasal uyumluluk ise koalisyon hükümetlerinin oluşturulurken, siyasal görüşleri birbirine yakın olan partilerin güç ortaklığı kurma ihtimalinin daha fazla olmasıdır.²

2.5. Türkiye’de Uygulanan Seçim Sistemleri ve Etkileri

Türkiye’de yapılan 1950-57 arasındaki genel seçimlerde basit çoğunluk sisteminin uygulanması neticesinde DP yüksek sandalye sayısına sahip olarak tek parti hükümeti kurmuştur. 1961 seçimlerinde seçim sistemi değişmiş ve barajlı d’Hondt sistemi (nispi temsil) uygulanmıştır. Bu seçim sonucunda ülkede koalisyonlar dönemi başlamıştır. Anca kısa süren bu dönemin ardından 1965’te her oyun değerlendirildiği milli bakiye sisteminin uygulanmasına karşın Adalet Partisi (AP) tek parti hükümeti kurulabilmiştir. 1969 seçimlerinde barajsız d’Hondt sistemi tercih edilmiş ve seçim sistemi değişmesine rağmen AP tekrar tek parti hükümeti kurmuştur. Tercihli oy sisteminin kullanılmasının da etkisiyle 1973 seçimleri sonucunda Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) - Milli Selamet Partisi (MSP) koalisyonu kurulmuştur. 70’li yıllardaki seçimlerin getirdiği koalisyon hükümetleri döneminde yurtdışı ve yurtiçinde meydana gelen önemli siyasi gelişmelerin de etkisiyle nispeten istikrarsız bir dönem geçirilmiştir. Siyasete doğrudan müdahalenin yapıldığı 12 Eylül darbesinin ardından yapılan ilk seçimler olan 1983 seçimlerinde %10 gibi yüksek bir ülke barajı ve seçim barajı olmak üzere

¹ Asgari kazanan koalisyonlar, üyeleri yasama meclisinin yüzde ellisinden fazlasını oluşturan partilerden oluşur. Bir parti, çoğunluk statüsünü tehlikeye atmadan koalisyondan çıkarılabiliyorsa, koalisyon bir fazla çoğunluk koalisyonudur. Milletvekilinin yüzde ellisini veya daha azını oluşturan partilerin koalisyonları ise azınlık koalisyonlarıdır. (Clark vd., 2008) Diğer bir çalışma için Bkz. (Fishburn vd. 1996)

² Riker’in büyüklük ilkesinin koalisyon oluşturma için uygulanabilirliği bu çalışma ile test edilmiştir. Bu ilkeye göre, n-kişilik, sıfır toplamlı oyunlara benzer sosyal durumlarda katılımcılar ancak kazanmayı sağlayacağına inandıkları büyüklükte koalisyonlar kurarlar daha büyük değil. (Hinckley 1972: 197)

çift baraj sistemi kurulmuştur. Bu değişiklikte amacın daha güçlü yürütme ve tek parti hükümeti kurulması amaçlandığı söylenebilir. 1983 seçimlerinde Anavatan Partisi (ANAP) tek parti iktidarı kurmuştur. 1950'den günümüze kadar Türkiye'de üç seçim sisteminin denendiği görülmüştür. 1950-60 arasında çoğunluk, 1961-80 arasında nispi temsil ve 1980'den sonra barajlı nispi temsil sistemi ile seçimler yapılmıştır. Tablo-2, 1950'den 2011'e kadar uygulanan seçim sistemlerinin hükümet şekli, seçime katılan ve meclise girebilen parti sayısı ve meclisteki milletvekillerinin yenilenme oranlarına olan etkisini tespit etmek maksadıyla hazırlanmıştır. Yapılan incelemeye 1961-1980 arasında uygulanan çift meclis sisteminin etkilerinin ihmal edilebilecek derecede olduğu değerlendirilmesinden dolayı dahil edilmemiştir.

Tablo-2 Türkiye'de Uygulanan Seçim Sistemleri ve Etkileri

Seçim Yılı	Katılım Oranı	Seçim Sistemi	Hükümet	Parti Sayısı	Seçime Katılan Parti Sayısı	Meclise Giren Parti Sayısı	TBMM Üyelerinin Yenilenme Oranı
1950	89,3	Listeli Basit Çoğunluk sistemi	Tek Parti	12	3	3	76,1
1954	88,6	Listeli Basit Çoğunluk sistemi	Tek Parti	7	4	3	51,2
1957	76,6	Listeli Basit Çoğunluk sistemi	Tek Parti	9	4	4	60,6
1961	81	Nispi temsil Çevre Barajlı d'Hondt	Koalisyon	12	4	4	74,2
1965	71,3	Nispi temsil Ulusal artık sistemi	Tek Parti	11	6	6	61,3
1969	64,3	Nispi temsil Barajlı d'Hondt	Tek Parti	8	8	8	60,2
1973	66,8	Nispi temsil Barajsız d'Hondt	Koalisyon	9	8	7	63,5
1977	72,4	Nispi temsil Barajsız d'Hondt	Koalisyon	15	8	6	57,5
1983	92,3	Nispi temsil Ülke ve Seçim Çevresi Barajı	Tek Parti	10	3	3	85,7
1987	93,3	Nispi temsil Ülke ve Seçim Çevresi Barajı + Kontenjan Adaylı = Karma	Tek Parti	8	7	3	50,8
1991	83,9	Nispi temsil Ülke Barajı Seçim Çevresi Barajı Kontenjan Adaylı = Karma Tercihli Oy	Koalisyon	18	6	5	59,1
1995	85,2	Nispi temsil Ülke Barajı	Koalisyon	23	12	5	54,7
1999	87,09	Nispi temsil Ülke Barajı	Koalisyon	32	20	5	56,3
2002	79,1	Nispi temsil Ülke Barajı	Tek Parti	48	19	2	89
2007	84,25	Nispi temsil Ülke Barajı	Tek Parti	21	14	3	58,91
2011	83,2	Nispi temsil Ülke Barajı	Tek Parti	27	15	3	-

3. Türkiye’de 1950 Sonrasında Yapılan Seçimlerle Kurulan Hükümetlerin İncelenmesi

Türkiye’de araştırmaya konu olan dönem içerisinde partilerin kurdukları hükümetlere bakıldığında sıkça yapılan değişikliklerin nedeniyle tek parti ve koalisyonların peş peşe iktidar olduğu ifade edilebilir. 1950-2015 yılları arasında kurulan hükümetlerin yaklaşık 1,5 yıl kadar iktidarda kalabildikleri görülmüştür. Bu süreç içinde kurulan 44 hükümetin neredeyse üçte biri tek parti hükümetleridir. 1950-60 arasında DP tek başına iktidar olmuş ve beş hükümet kurmuştur. Tek başına iktidar olan AP 1965-71 arasında üç, ANAP 1983-91 arasında dört, Ak Parti (AKP) 2002-15 arasında beş ayrı hükümet kurmuştur. Koalisyon şeklinde iktidarların hâkim olduğu 1961-65 arasında dört, 1974-79 arasında dört, 1991-2002 arasında yedi hükümet kurulmuştur. Baskı gruplarından olan ordunun müdahaleleriyle farklı dönemlerde toplam 7 ara rejim hükümeti görev yapmıştır. 2002 ile 2015 arasında 5 kez hükümet kurulmuş olmasına rağmen aynı parti tarafından başbakan değiştiği için değişiklik yapılmıştır.

Soğuk Savaş döneminde dünya siyasetindeki çalkantılar ve Türkiye’deki toplumsal hareketlerin de etkisiyle 70’li yıllarda kısa sürede yeni hükümetler kurulmuştur. 1970-80 aralığında 12 hükümetin kurulması ortalama hükümet ömrünün bir yıl bile olmadığını göstermektedir. 1980-83 darbe yönetimi ve 1983-91 arasındaki tek parti hükümetlerinin ardından 2002 yılına kadar dokuz hükümet görev yapmıştır. En az 70’li yıllar kadar ekonomik sıkıntılar ve istikrarı bozucu olaylarla geçen 90’lı yıllarda kurulan hükümetlerin ömrü yaklaşık bir yıl olarak kaydedilmiştir. Diğer yandan kısa süre görev yapan ve güven oyu alamayan beş azınlık hükümetinin de bu dönem siyasi hayatında yer edindiğini ifade etmek gerekir. Bu verilerden hareketle 2000’li yılların başlarına kadar Türkiye’de siyasi istikrarsızlığın kronikleştiği söylenebilir. (Takım ve Ceyhan, 2011: 32) Bununla birlikte her ne kadar koalisyon dönemleri istikrarsızlıklar ile birlikte anılsa da demokratiklik göstergeleri açısından koalisyon ile kurulan hükümetlerin tek partilere nazaran daha başarılı oldukları ileri sürülebilir. (Aslan ve Bilge, 2009: 268)

3.1. Tek Parti Hükümeti ile Sonuçlanan Dönemler

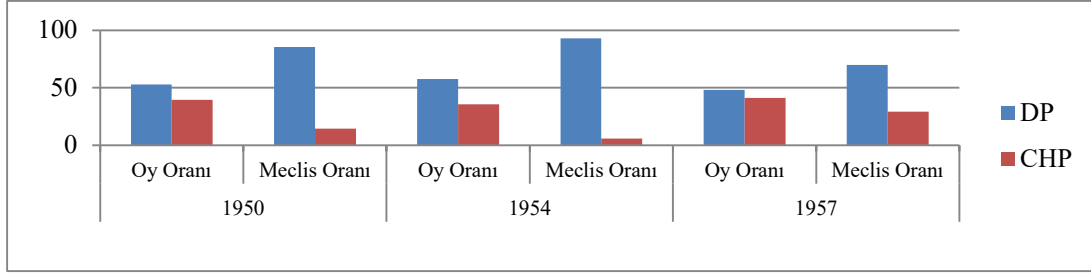
Ülkemizde koalisyon hükümetlerine yönelik sınırlı sayıda da olsa ampirik çalışmalar mevcuttur. Bu tür çalışmalarının birçoğunun ve genel kanının aksine tek parti hükümetlerinin sürdürülebilir siyaset üretmeme ihtimali üzerinde durulmuştur. Neredeyse tüm tek parti hükümetleri iktidarda kaldığı süre boyunca bazı parametreler açısından ekonomik başarılar gösterse de peşinden gelen koalisyon hükümetlerinin bir dönem dahi iktidarda kalamadıkları saptanmıştır. İktidardaki parti sayısının artması her ne kadar siyasi istikrarsızlık olarak algılsa da koalisyonların daha demokratik olmaları ve çok yönlü denge mekanizmalarını çalıştırabilmeleri açısından uzun vadeli siyasi hayata büyük katkılarda bulunduğu değerlendirilmiştir. Diğer bir yandan tek parti dönemleri adeta tek dönem partileri yaratmıştır. Askeri müdahalelerin de etkisiyle isim değiştirerek devam edenler olsa da Avrupa’daki partiler ile kıyaslayınca uzun ömürlü olmadıkları söylenebilir.

3.1.1. 1950-1960 Arası

Tipik iki parti dönemi özelliklerini taşıyan bu dönemde 1950 seçimleri sonucunda iki DP hükümeti (19. ve 20. hükümetler), 1954 seçimleri sonucunda iki DP hükümeti (21. ve 22. hükümetler) 1957 seçimleri sonucunda bir DP hükümeti (23. hükümet) kurulmuştur. DP, ilk döneminde çok partili hayattan doğan bir tek parti hükümeti olarak iktidara gelmiştir. 1946 seçimlerinde CHP 397, DP ise 61 milletvekili almıştır. 1950 seçimlerinde DP %52,7’lik oyla meclisteki sandalyelerin %85,2’sini, CHP ise %39,4’lük oyla meclisteki sandalyelerin %14,2’sini kazanmıştır. %10 ülke barajının ve nispi temsil sisteminin uygulandığı 2002 seçimlerinde de bu kadar yüksek seviyede olmasa da temsilde adaletsizliğin olduğu göze

çarpmaktadır. Grafik-1’de görüleceği üzere basit çoğunluk sisteminin getirdiği adaletsiz temsil oranı kendini en çok 1954 seçimlerinde göstermiştir. Bu seçimlerde ana muhalefet partisi olan CHP’nin %35.11’lik oyuna karşılık aldığı %5.7’lik sandalye oranı ve üçüncü parti olan Cumhuriyetçi Millet Partisi’nin (CMP) %5.28’lik oyuna karşılık %1’lik sandalye oranı mecliste adaletli bir temsilin olmadığını göstermektedir 1946’dan başlayarak 1960’a kadar geçen süreçte uygulanan listeli basit çoğunluk sisteminin siyaset hayatında güçlü yürütmeye sahip tek parti iktidarları çıkarsa da orantısız bir temsille sonuçlanmasından dolayı birçok problem yarattığı ifade edilebilir. Her 40.000 seçmene bir milletvekili esasına göre 1950’li yıllarda yapılan seçimlerde meclise giren milletvekili sayısı 487’den 610’a kadar çıkmıştır. (Günel, 2005: 113)

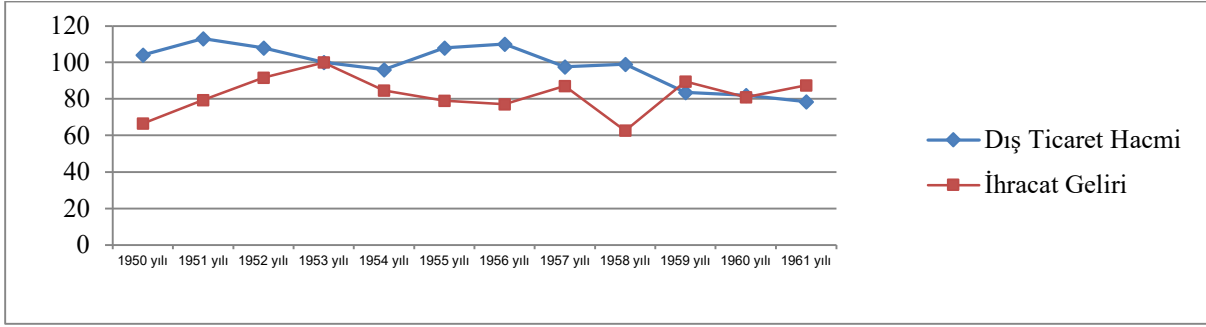
Grafik-1 1950-1960 Arası Seçimlerde Partilerin Oy Oranı ve Meclisteki Temsil Oranı

Ekonominin dış dünya ile bütünleşmesinin DP’nin iktidar dönemlerinde başladığı ifade edilebilir. Ancak bu durum dış dünyada meydana gelen olayların bir o kadar iç gelişmelere tesir etmesinin önünü açmıştır. (Takım ve Ceyhan, 2011: 32) DP’nin ilk iktidar dönemi olan 1950-53 arasında Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH) 1950’de %9,4, 1951’de %12,8, 1952’de %11,9 ve 1953’de %11,2 artış göstermiştir. Ancak sonraki dönemlerde özellikle 1954’ten itibaren Türkiye’yi de etkileyen olumsuz dünya olayları meydana gelmiştir. Kore’nin ikiye bölünmesiyle sonuçlanan Kore Harbi sonrasında tarım ürünü ve hammadde fiyatlarının düşmesi ekonomisi bu sektöre dayanan ülkeyi olumsuz olarak etkilemiştir. Diğer yandan 1958 yılında dünyada yaşanan kriz ve durgunluk süreci de gidişatı sektöre uğratmıştır. DP’nin ilk yıllarındaki bütün olumlu koşullara rağmen, 1954’ten itibaren darlıkların artması ve 1958’de borçların ödenemez duruma düşmesi engellenememiştir. 1950’li yılların sonuna doğru ekonomik krizin artmasının dış gelişmelere açıklık ve serbestlik kadar iç nedenlerden de kaynaklandığı söylenebilir. (Kazgan, 2005: 95)

Kredi veya hibe yoluyla ilk dış yardımların alınması maksadıyla yaratılan siyasi ortam neticesinde askeri kaynaklı açılımlar yapılmıştır. Türkiye’de liberalleşmenin önderliğini yapan DP 1950’de iktidara gelmeden önce, CHP iktidarı bu konuda ilk girişimde bulunan yönetimdi. Dış yardımlara karşılık olarak bir nevi beklentileri karşılama siyasetinin izlenmesi planı yürürlüğe konmuştur. (Kazgan, 2005: 96-98) Aşağıdaki grafikten de görüleceği üzere DP’nin ilk başlarda yakaladığı ekonomik başarılar daha sonra dalgalı bir şekilde seyretmeye başlamıştır. Yine de bu yılların 1923-38 döneminden sonra kişi başına düşen gelirin yüksek olduğu bir dönem olduğu değerlendirilmiştir. Liberal siyaset ve ekonomi yönünde ilk adımların İkinci Dünya Savaşı yıllarında atıldığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. (Takım ve Ceyhan, 2011: 30-34) Bu dönemde tek parti kontrolü olmasına rağmen ekonominin plansız devlet müdahaleciliğinin en vasat örneklerinden birini sergilediğini söylemek mümkündür. Fakat devlet teşekküllerinin satılması, uzun süredir devletçi ekonomi politika sayesinde geliştirilen ağır sanayinin tasfiyesi ve özel teşebbüsle birlikte serbest piyasaya geçilme niyet ve tavsiyelerinin verimli sonuçlar verdiğini söylemek mümkün değildir. (Kazgan, 2005: 115-124)

Grafik-2 Dış Ticaret Hacimleri ve İhracat Gelirleri (1953=100)

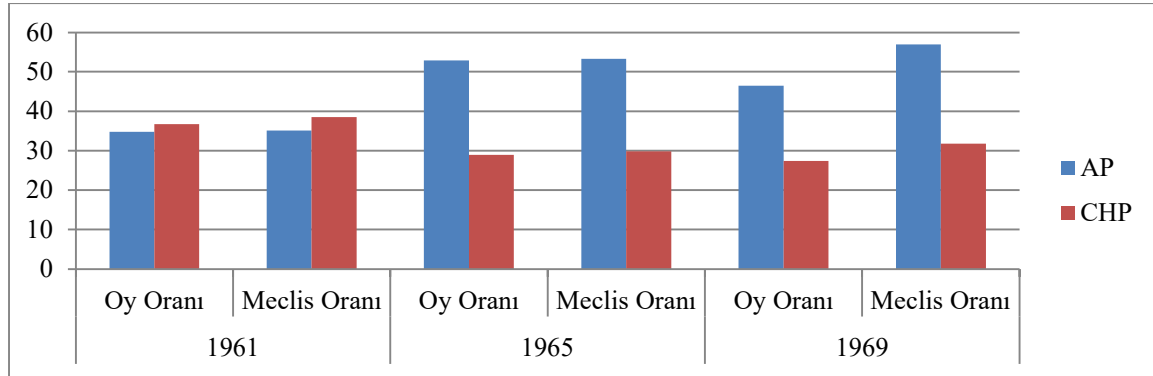

Kaynak: (Kazgan, 2005: 95)

3.1.2. 1965-1971 Arası

Bu dönemde 1965 seçimleri sonucunda bir AP hükümeti (30. hükümet), 1969 seçimleri sonucunda iki AP hükümeti (31. ve 32. hükümetler) kurulmuştur. Ulusal artık sisteminin uygulandığı 1965 seçimlerinde 240 sandalye elde ederek tek parti hükümeti kuran AP önemli bir güç elde etmiştir. Çünkü aynı dönemde barajsız D'Hondt sistemi uygulansaydı 38, listeli basit çoğunluk sistemi uygulansaydı 189 milletvekili eksik alınacaktı. (Günel, 2005: 117) Yani Adalet Partisi'nin 1965 seçimlerinde en az 1950'lerin Demokrat Partisi kadar güçlü çıktığı söylenebilir. AP'nin tek parti olarak çıktığı bu seçimlerde ulusal artık sisteminden dolayı temsilde adaletin sandığa yansması önceki seçimlere göre oldukça yüksek olmuştur. Bu dönemde yapılan seçimlerde partilerin oy oranı ile meclisteki temsil oranlarının karşılaştırması Grafik-3'te ifade edilmiştir.

Grafik-3 1961-1970 Arası Seçimlerde Partilerin Oy Oranı ve Meclisteki Temsil Oranı

1961-1971 arasında Türkiye'yi etkileyen olumsuz dünya olaylarına bakılacak olursa 1968 yılında; Bretton Woods sisteminde ABD dolarını altın değeri ile eşleştirme eleştirilmiş ve dolar aleyhine spekülasyon giderek artmıştır. Ülke içinde ise 1965 seçimlerinden sonra meclise yansıyan çoğulcu anlayış ve toplumdaki sosyal uyanışların da etkisiyle hükümetin istikrarında gittikçe azalış görülmüştür. 1971 senesinde; Bretton Woods sistemi çökmüş ABD doları altın pariteden ayrılarak devalüe olmuştur. Bu süreçte dünyada hammaddeler üzerinde hızlı bir spekülasyon ve fiyat artışı başlamıştır. 1963-67 arasını kapsayan beş yıllık kalkınma planında hedeflenen %7'lik büyüme hedefinin altında kalırsa da 1965-71 arasında AP'nin tek parti döneminde elde edilen %5.95'lik oranının çalkantılı bir dış ve iç siyaset gündeminde başarılı olduğu söylenebilir. Bu başarının, yasal altyapı olarak ithal ikameci korumacı bir ekonomi politişin tercih edildiği 1960'ların başlarından itibaren elde edilen ivmenin yansıması olarak görülebilir.

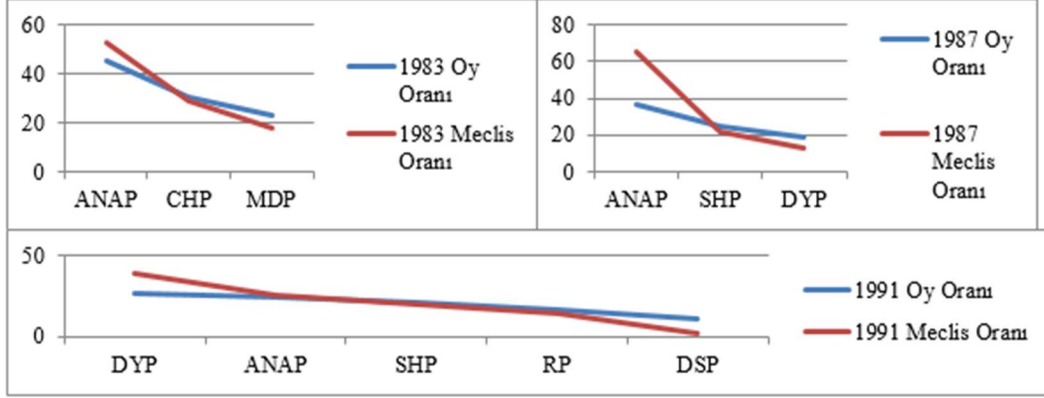
3.1.3. 1983-1991 Arası

1983-1991 arasında ANAP dört kez tek başına hükümet kurmuştur ancak bu seçimlerin tamamı erken seçimdir. Bu daha önce karşılaşılmamış bir durumdur. Yani bu kadar kısa süre içinde her seçimin erken yapılması ancak karşılığında yine tek parti hükümetinin çıkması siyasetin doğal akışına pek de uygun görülmemektedir. Bunun da 12 Eylül darbesinin yarattığı ortamda kaynaklandığı düşünülebilir. Darbe yönetimi tarafından 1983'teki seçimlerde getirilen üç parti kısıtlaması ise yeni kurulan sistemin olumsuzluklarını gizlemekte başarılı olmuştur. (Aleskerov vd., 1999: 153) Uzun vadeli krizler yaratan, sürdürülebilir bir demokratik hayatın önünde engel teşkil eden bu tür politikaların kısa vadede ekonomik refah ve istikrar söylemleriyle halkı memnun ettiği söylenebilir. 80'li yıllarda güçlü bir yürütme, hükümet kurma konusunda sorun yaşamak istenmemesi ve göreceli istikrarın sağlanması gibi çoğunlukçu anlayışla seçim sisteminin sık sık değiştirildiğine şahit olunmuştur.

1983-1991 arasında Türkiye'yi etkileyen olumsuz dünya olaylarına bakılacak olursa; 1987 yılının sonunda New York borsasının çökmesi, ABD ekonomisinin uzun süreli durgunluğa girmesi ve doların değer kaybı Türk ekonomisini etkileyen önemli olayların başında gelmektedir. 1990 yılında ise Tokyo borsası çökmüş, Japonya'da kriz ortaya çıkmış ve uzun süreli durgunluk başlamıştır. Özellikle 1990-1991 yıllarında Irak'a uygulanan ambargo ve Körfez Savaşı, Türkiye'nin ticaretini etkilemiş, bölgeden turist ve sermaye kaçışına neden olmuş, petrol fiyatı ve bölgeye kredilerin faizleri yükselmiştir. Tüm bu gelişmelerin etkisiyle 1980 ile 1988 yılları arasında ülkemizde, zorunlu tüketim mallarının fiyatları en az on kat artmıştır. İçeride ise gelir dağılımının bozulmasında etkili olan faktörler ve politikalar; gelir dağılımı ve vergi sisteminde bozulmalar, işçilerin yasal örgütlenme haklarının sınırlandırılması veya engellenmesi, nüfus ve beraberinde işsizlikte görülen artış, ücretlerin azalması bunun aksine fiyatların yükselmesi şeklinde açıklanabilir. (Güçlü ve Bilen, 1995: 161)

Gelişmekte olan ülkelerde sosyal ve siyasal açıdan istikrarın sağlanması en az ekonomik açıdan istikrar kadar önemlidir. Sosyal istikrarın sağlanması için gelir dağılımının adaletli olması oldukça önemlidir. Buna rağmen özellikle 1980 sonrası dönemde Türkiye'de uygulanan ekonomi politikalarının gelir dağılımını daha fazla bozduğu söylenebilir. (Güçlü ve Bilen, 1995: 167) 1979-83 yıllarını kapsayan beş yıllık kalkınma planı hedefi %8 iken gerçekleşme oranı %1.7 seviyesindedir. Bunun sebebinin siyasi karışıklıklar, terör olayları ve sivil siyasetin bir süre askıya alınması olarak tespit edilmiştir. Ancak sonraki dönem olan 1985-89 arası kalkınma planında aynı tek parti hükümeti tarafından planlanıp icra edilmesine rağmen hedeflenen %6.3 ile gerçekleşen %4.7 büyüme oranı arasındaki karşılama yüzdesi düşüktür. AP'nin 1965-71 arasında planlanan büyüme oranını yakalama yüzdesi %85 iken ANAP'ın bu konudaki başarı yüzdesi %75'te kalmıştır. Bu süreçte dünyada hammaddeler üzerinde hızlı bir spekülasyon ve fiyat artışı başlamıştır. Ekonomide olduğu kadar siyasette de hedeflenen ile gerçekleşen arasında özellikle terör ve tedhiş hareketlerinin engellenmesi ve tekrar etmemesi için alınacak tedbirler ve yapılacak altyapısal hazırlıklar konusunda pek başarılı olduğu söylenemez. 12 Eylül döneminde baskı gruplarının etkisinde yazılan anayasa ve diğer kanunların yansımaları 1987 seçimlerinde görmek mümkün olmuştur. Güçlü yürütme ve istikrar yaratma adına seçmenlerin neredeyse beşte birlik oyu yok sayılmıştır. Bu dönemde yapılan seçimlerde partilerin oy oranı ile meclisteki temsil oranlarının karşılaştırması Grafik-4'te ifade edilmiştir.

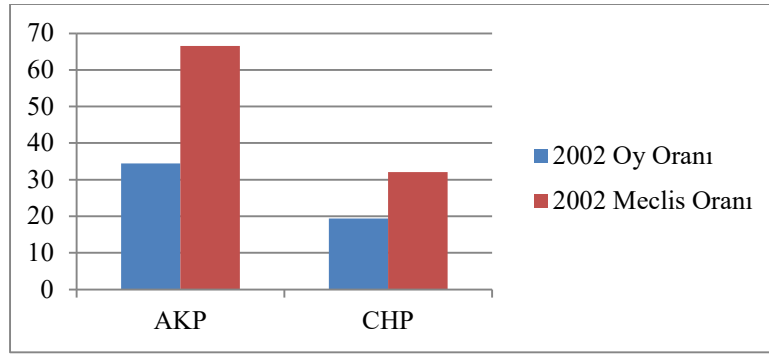
Grafik-4 1983, 1987 ve 1991 Seçimlerinde Partilerin Oy Oranı ve Meclisteki Temsil Oranı

3.1.4. 2002-2015 Arası

Bu dönemde AKP 2002 seçimlerinden sonra iki hükümet (59. ve 59. Hükümetler), 2007 seçimlerinden sonra bir hükümet ve 2011 seçimlerinden sonra ise iki hükümet kurmuştur. 2015 Haziran seçimlerindeki oy kaybını Kasım seçimlerinde telafi ederek tekrar tek parti iktidarı kurabilmiştir.

Grafik-5 2002 Seçimlerinde Partilerin Oy Oranı ve Meclisteki Temsil Oranı

2002 seçimlerine katılan çok sayıda partiden sadece ikisi baraj üstünde kaldığı için meclise girebilmiştir. Ancak uzun dönem siyasette yer alan merkez sağ partilerin %5 ile %10 aralığında kalması sonucunda aşırı veya eksik temsil sonucunda daha önceki seçimlerde görülmemiş bir adaletsizlik ortaya çıkmıştır. Seçmen iradesinin meclise yansımada ortaya çıkan bu durumun yüksek ülke barajından kaynaklanmış olduğu değerlendirilmiştir. 2002 yılında yapılan seçimlerde partilerin oy oranı ile meclisteki temsil oranlarının karşılaştırması Grafik-5'te ifade edilmiştir.

AKP muhafazakâr demokrat bir parti olarak Türk siyasal hayatında yeni bir dönem açmıştır. Bu dönemde en uzun süren tek parti iktidarına şahit olunmuştur. Yürütmedeki bu güçlü durumun özellikle ilk iki dönemde siyasi ve ekonomik gelişmelere de yansıdığı ifade edilebilir. “Her şey Türkiye için” sloganı ile 2002 seçimine giren parti özelleştirme başta olmak

üzere uyguladığı liberal ekonomi politikaları vurguladığı kadar Kopenhag Kriterleri'ne riayet etmeyi ve dünyaya açılmayı da temel bir prensip kabul etmiştir. 2002-2015 arasında AKP'nin aldığı halk desteğinin arkasında her şeyden evvel ekonominin devamlı olarak büyümesi, demokrasinin kökleşmesi ve insanların kendilerini daha özgür ve rahat hissetmeleri olduğu ifade edilebilir. (Karpat, 2013: 246-257) Ekonomik olarak 2001'de yaklaşık 51 milyar TL hazine geliri 2007'de dört katına çıkmış, 2000 yılında 166 milyar TL olan GSMH 2007'de 856 milyar TL'ye ulaşmıştır. 2001'de %68 olan enflasyon, 2007 yılında %8'lere düşmüştür.

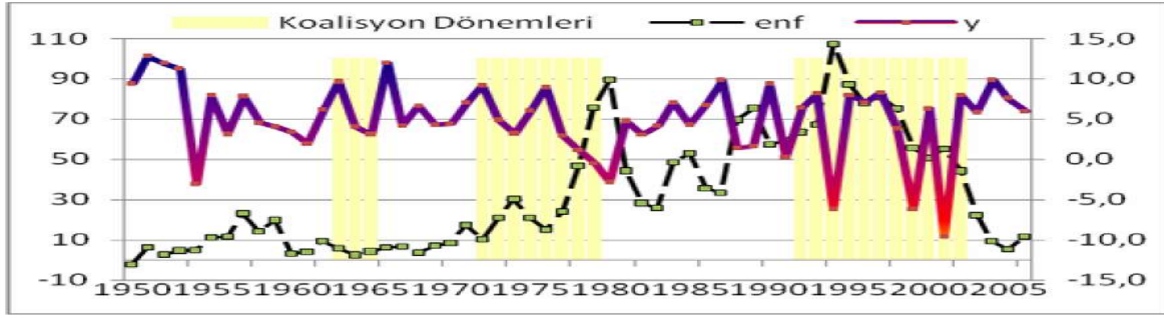
2000'li yıllar Afganistan ve Irak'ın işgal edilmesi; Büyük Ortadoğu Projesi niyetiyle ABD'nin Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da neden olduğu iç karışıklıklar ve bunların etkileri, ABD'de New York borsasında yaşanan kriz, şirket iflasları ve yolsuzlukları; Euro karşısında ABD dolarının değer kaybetmesi, ABD'nin Irak savaşı için Türkiye'yi yanına alma girişimleri gibi sorunlar Türk ekonomisini ve siyasetini etkileyen önemli olaylardır. Ukrayna ve Suriye Krizleri de Türkiye'nin ateşin ortasında kalan bir ülke olarak sıkıntılı süreçler yaşamasına sebep olmuştur. AKP'nin iktidara geldiği yılın öncesinde Türkiye'nin büyüme oranlarındaki artış ya da azalışın diğer gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırması yapıldığında Türkiye'nin farklı bir çizgi izleyebildiği ancak ekonominin küresel sisteme daha da eklemeli olduğu ve bağlantılı hale geldiği 2002 sonrasında diğer gelişmekte olan ülkelerde görülen büyüme performansı ile neredeyse paralel seyrettiği ifade edilebilir. (Takım ve Ceyhan, 2011: 33)

3.2. Koalisyon Hükümeti ile Sonuçlanan Dönemler

İster parti sayısının asgari sayıda tutulmaya çalışıldığı asgari çoğunluklu olsun isterse en dar meclis çoğunluğu ile hükümet kurarak geliştirmeyi hedefleyen asgari büyüklükte koalisyonlar olsun birden çok partinin bir araya gelerek oluşturduğu koalisyonlar döneminin belirgin özellikleri göze çarpmaktadır. Bilhassa parti sayısının ve partiler arasında ideolojik görüş ayrılıklarının fazla olmasının hükümetin ömrü ile ters orantılı olduğu ifade edilebilir. Stratejik seviyede ve uzun vadeli planlamalar yapma konusundaki görüş ayrılıklarının artması yapısal sorunlara dahi yol açabilmektedir. Ancak farklı görüşlere sahip seçmenlerin meclisteki yansımaları olan siyasi partilerin bir kaçının birlikte iktidara gelerek bir arada sorun çözmesi, politika geliştirmesi demokrasi kültürünün gelişmesi açısından büyük katkılar sunmaktadır.

Koalisyon hükümetlerinde iktidar ortaklarının hızlı karar almasının mümkün olmadığı durumlar olabilir. Çünkü ortakların birbirini ikna etmesi veya kendi seçmenine bazı değişiklikleri izah etmesi zaman alabilmektedir. Koalisyon hükümetinde bütçe yönetiminin tek parti hükümetinde olduğu kadar kolay olmaması bir hantallık veya sorun olarak görülebilir. Ancak çoğulcu bir anlayışla birkaç partinin bir arada olduğu bir koalisyonun sağladığı denge ve karşılıklı kabul edilebilirlik, alınan kararların daha kapsayıcı ve sağlıklı olmasını sağlayabilmektedir. Türkiye'de koalisyon hükümeti ile sonuçlanan dönemler oldukça fazladır. Bu durum zengin bir inceleme alanı yaratmaktadır.

Grafik-6 1950-2006 Dönemi Büyüme ve Enflasyon Oranları³

Kaynak: (Aslan ve Bilge, 2009: 280)

Genel olarak tek parti hükümetleri dönemlerinde yükselişte olan ekonomik değerler, görev sürelerinin son çeyreklerinde düşüşe geçme eğilimi ortaya çıkmaktadır. Koalisyon hükümetlerinde ise Grafik-6'da görüldüğü üzere büyüme oranları ve enflasyon açısından sert iniş ve çıkışlara şahit olunmaktadır.

3.2.1. 1960-1965 Arası

1961 seçimlerinden sonra koalisyon olarak 26. hükümet (CHP + AP), 27. hükümet (CHP + Yeni Türkiye Partisi (YTP) + Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)), 28. hükümet (CHP + Bağımsız) ve 29. hükümet (AP + YTP + CKMP + Millet Partisi (MP)) kurulmuştur. 1965 seçimleri ile koalisyon dönemi geçici olarak kapanmış ve yerini AP'nin tek parti hükümetine bırakmıştır. 1950'li yılların gelişigüzel devlet müdahaleciliğinin serbest piyasa ekonomisinin yerini alması ve iş kesiminin buna gösterdiği şiddetli tepki 1960'lı yıllarda geçilen planlı kalkınma döneminin hazırlayıcısı sayılabilir. (Kazgan, 2005: 125)

3.2.2 1971-1983 Arası

1973 seçimlerinden sonra koalisyon olarak 36. Hükümet (AP + Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) + Bağımsız), 37. Hükümet (CHP + Milli Selamet Partisi (MSP)) ve 38. Hükümet (Geçici Hükümet-Güvensizlik Oyu) kurulmuştur. 1977 seçimlerinden sonra ise 39. Hükümet (AP + MSP + Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) + CGP), 40. Hükümet (CHP-Güvensizlik Oyu), 41. Hükümet (AP + MSP + MHP) ve 42. Hükümet (CHP + CGP) kurulmuştur. 1980 darbesinden sonra ise 1983 yılına kadar partiler üstü bir askerî hükümet yönetiminde kalmıştır.

Soğuk Savaş'ın her şeyi biz ve onlar şeklinde kutuplaştıran etkisinde dünya ekonomisi iki farklı sistemi deneyimlemiştir. Batı bloğunun öncülüğünü yaptığı kapitalist ekonomik sistem birçok entegrasyon girişiminin sonuçlarını merkezileşmekte olan bir yapıyla 1970'lerde görmeye başlamıştır. Asıl hakimiyetin ABD'nin elinde olduğu bu yapı sayesinde blok içinde güç ve kaynak dağılımının yapılması olanağı sağlanmıştır. (Kazgan, 2005: 131) 1971-1983 arasında Türkiye'yi etkileyen olumsuz dünya olaylarına bakılacak olursa 1974 yılında ilk petrol krizi patlamıştır. ABD doları hızla değer kaybetmiştir; petrol ithalatçısı ülkelerde durgunluk ve enflasyon artışları yayılmaya başlamıştır. 1979-80 yıllarında tekrar petrol krizinin ortaya çıkması ve Ortadoğu'daki ciddi çatışmalar üzerine petrol fiyatlarının yükselmesi bazı ülkelerin ekonomilerinde ciddi sorunlar yaratmıştır. Tüm bu gelişmelerden etkilenen tarım fiyatları tekrar çöküşe sürüklenmiştir. Türkiye'de artan enflasyon ve hedeflenenin oldukça altında kalan büyüme oranlarının da etkisiyle siyasi sorunlar baş göstermiştir. Ulusal ve uluslararası

³ **Notlar:** SGEL: genel bütçe gelirlerindeki sapmanın GSMH'ye oranı, SG_D: genel bütçe giderlerindeki sapmanın GSMH'ye oranı, enf: enflasyon oranı (TÜFE), y: reel GSMH büyüme oranı.

çalkantıların yoğun olduğu bu dönemde seçim ve parti sistemleri hakkındaki bazı öngörülerin gerçekleşmediği görülmüştür. 1977’de sandığa giden seçmenlerin nispi temsil sistemine rağmen daha çok büyük partileri tercih ettiği gözlenmiştir. (Günel, 2005: 126)

3.2.3. 1991-2002 Arası

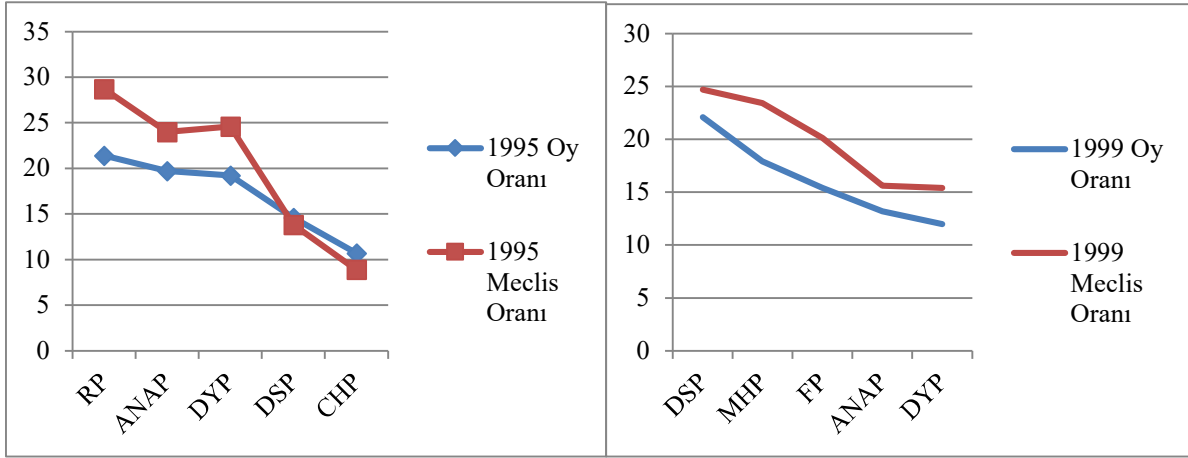
1991 seçimlerinden sonra koalisyon olarak 49. Hükümet (Doğru Yol Partisi (DYP) + Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP)), 50. Hükümet (DYP + SHP), 51. Hükümet (DYP - Güvensizlik Oyu) ve 52. hükümet (DYP + CHP) kurulmuştur. 1995 seçimlerinden sonra ise yine koalisyon olarak 53. Hükümet (ANAP + DYP), 54. Hükümet (Refah Partisi (RP) + DYP) ve 55. Hükümet (ANAP + Demokratik Sol Parti (DSP) + Demokrat Türkiye Partisi (DTP)), kurulmuştur. Araştırma aralığı içerisinde koalisyon hükümeti ile sonuçlanan son seçimler olan 1999 seçimlerinden sonra 57. Hükümet (DSP + MHP + ANAP) kurulmuştur ve ondan sonra tekrar tek parti hükümet dönemi başlamıştır.

Sekiz yıllık tek parti hükümetinden sonra 1991’de yapılan seçimler sonucunda iki partili bir koalisyon iktidara gelmiştir. Bu tarihte uygulanan seçim sistemi yüksek oy alan bir partinin çok büyük bir avantajla tek parti hükümeti kurabilmesini desteklemesine rağmen alınan oy oranları bunun gerçekleşmesine engel olmuştur. Oysa ki 1983’te kurulan ve güçlü bir yürütmeyi destekleyen sistem iki seçimde istenen sonucu vermesine rağmen 1991’de tekrar 70’li yıllardakine benzer koalisyonların önünü açmıştır. Ayrıca baraj sorunuyla karşılaşacağını değerlendiren bazı küçük partilerin seçimde iş birliği yapması onlara verilen oyların da temsil edilmesini sağlamıştır. Bu sayede sandalye sayısında hesaba katılmayan oy oranı %0,5 gibi çok küçük bir seviyede kalmıştır. (Günel, 2005: 138)

1991-2002 arasında Türkiye’yi etkileyen olumsuz dünya olaylarına bakılacak olursa Irak’a yönelik Körfez Harekâtı ilk sırayı aldığı değerlendirilebilir. Harekât sonucunda ticaretin sekteye uğraması, kontrolsüz göçün ve terör olaylarının artması olumsuz etkiler yaratmıştır. Döviz kurlarındaki hızlı yükseliş ve Türk Lirası’nın değer kaybı da ekonomide hızlı değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. 1994 yılında Meksika, Brezilya ve Arjantin krize girmiş ve bu süreçte dünya Gayrisafi Yurtiçi Hasıla’da (GSYİH) mutlak bir düşüş yaşanmıştır. 1997-1999 yılları arasında Asya Pasifik bölgesinde devalüasyonlar ve krizler ortaya çıkmıştır. Bu olumsuzluklar gelişmekte olan ülkelerden sermaye çıkışını hızlandırmıştır. Bu olumsuzlukların müteakip yansımaları Rusya’ya olmuş ve Sovyetler sonrası ortaya çıkan krizlerden bir diğeri yaşanmıştır. 21’inci yüzyılın ilk yılındaki petrol fiyatı artışları ve hemen peşinden yaşanan 11 Eylül olaylarının da etkisiyle Türkiye’nin bulunduğu bölgede istikrarsızlık artmıştır.

1989’daki %1.6 ve 1991’deki %0.3’lük büyüme oranlarının aksine 1990’da yakalanan %9.4 gibi çarpıcı bir oran aslında 90’lı yılların nasıl geçeceğinin sinyallerini vermiştir. 1993’te yükseliş ve ardından ciddi bir ekonomik krizle karşılaşmıştır. (DPT, 2006: 11-12; Hazine, 2004: 28). (Takım ve Ceyhan, 2011: 30) 1999 yılında yaşanan büyük depremin ve Rusya ile Asya’da ekonomik krizlerin de etkisiyle Türkiye ekonomisi %6.1 oranında küçülmüştür. 1996-2000 yılları arasını kapsayan 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda hedeflenen % 5.5-7.1’lik büyüme hedefi ise %3.1’de kalmıştır. 2000 yılında ise önceki yılda kaydedilen küçülme oranında büyümeye şahit olunmuştur. 1995 ve 1997 yıllarında yapılan seçimlerde partilerin oy oranı ile meclisteki temsil oranlarının karşılaştırması Grafik-7’de ifade edilmiştir.

Grafik-7 1995 ve 1999 Seçimlerinde Partilerin Oy Oranı ve Meclisteki Temsil Oranı

Tek parti hükümetine geçişten önceki iki yıl, yaşanan ekonomik krizler ve karşı tedbirlerle geçen istikrarsızlıklar ile anılabilir. Yüksek enflasyonla ve faiz oranlarıyla mücadele kapsamında IMF'nin dayattığı bir program ile çıkış yollarının aranması 2000 yılında başlamıştır. Ertesi yıl ise uygulanan programın ilk sonucu olarak %9.5'lik çok ciddi bir küçülme ile karşılaşmıştır. Koalisyon hükümetlerinin başladığı 1991 yılından itibaren 2002'ye kadar olan yılların yüksek seyreden enflasyon, faiz, borç ve kamu açıklarındaki artışlarla mücadele ile geçtiği ifade edilebilir. (Takım ve Ceyhan, 2011: 31) IMF programıyla başlatılan kemer sıkma politikalarının olumsuz etkileri koalisyon hükümetinin erken seçimle dağılmasına, olumlu yansımaları ise tek parti iktidarının başarılı görünmesine katkıda bulunmuştur.

3.3. Askeri Darbe ve Müdahale Dönemleri

27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980 ve 28 Şubat 1997 gibi askeri darbe ve müdahalelerinin Türk siyasi hayatında açtığı onarılmaması zor yaralar, sonrasında kurulan her hükümet döneminde kendisini göstermiştir. Askeri yönetimlerden hemen sonra halkın siyasi tercihlerinin sandığa yansımaları tepki olarak görmek mümkündür. Özellikle siyasi krizlerin çözüldüğü argümanı ile bakılmasının sakıncalı olduğu değerlendirilen bu ara dönemlerin daha sonra siyasi, ekonomik ve toplumsal anlamda daha büyük sorunlar yarattığı ifade edilebilir. Hemen sonrasındaki süreç içerisinde meydana gelen istikrarsızlıklar ve ortalama on yılın sonunda meydana gelen yeni müdahaleler düşünüldüğünde bu tür girişimler kısa vadede çözüm gibi görünse de uzun vadede istikrarsızlığı körükleyen ve devletin temel taşlarını yerinden oynatan zararlar verdiği görülebilir. Örneğin 12 Eylül darbesinin tarihinin 12 Eylül 1980 değil, 24 Ocak 1980 olduğu yönündeki tezler kuvvetli hale gelmiştir. Uzun süreli devletçilik politikalarına veda anlamına gelen ve kamusal alanda olduğu kadar toplumda da uygulanması sancılı 24 Ocak Kararları 12 Eylül darbe yönetimi ile hayata geçirilebilmiştir. 24 Ocak 1980 programı ile Türkiye, Dünya Bankası ve IMF gibi küresel kapitalist düzenin ekonomik aktörlerinin çizdiği rotada yeni dünya düzenine eklemlenmeye çalışılmıştır. (Kazgan, 2005: 196)

4. Krizlerin Öncesi ve Sonrası Açısından Hükümetlerin Değerlendirilmesi

1950'den 2015'e kadar geçen yarım asırdan uzun sürede tanık olunan, ekonomiyi derinden sarsan ve büyük ekonomi politik dönüşümlere yol açan 1958-61, 1978-83 ve 1998-2001 ekonomik krizlerinin ve durgunluğun yanında, görece olarak daha kısa süreli ve etkileri

daha sınırlı sarsıntılar ya da krizler de (1969-70, 1988-89, 1991 ve 1994) yaşanmıştır. Araştırma konusu olan dönem içinde Türkiye’de neredeyse her on yılda bir farklı şekillerde askeri müdahaleler ve ekonomik krizler yaşanmıştır. Henüz demokrasi ilkelerinin ve kurumsallaşmanın hedeflenen seviyeye ulaşmamış olduğu 1950-2015 döneminde her çeşit hükümetin kriz yaratabildiği, öte yandan her çeşit krizin de farklı bir hükümet, parti veya seçim sistemi yaratabildiği tespit edilmiştir.

Küresel ekonomik düzene eklenmesiyle birlikte Türkiye’nin uluslararası meselelerden daha fazla etkilenmesine ve küresel krizlerin iç ekonomiye yansıma şiddetinin artmasına tanık olunmuştur. Ortadoğu’da meydana gelen savaşlar, petrol fiyatlarının artması ve küresel ekonomik krizler gibi gelişmelerin iç siyasette bazı sistem değişikliklerinin tetikleyicisi olduğu söylenebilir. Ayrıca kurumsal denetim mekanizmasının özelleştirme hızına yetişemediği devletlerde yapısal reformların gecikmesinden dolayı kontrolsüz bir ekonomi alanı oluşmasının siyasi krizleri tetikleyici etki yarattığı söylenebilir. Bu araştırmada yapılan karşılaştırmalarda söz konusu krizlerin tek parti veya koalisyon hükümeti dönemlerinde olmasının krizi atlama anlamında önemli bir fark yaratmadığı tespit edilmiştir.

4.1. Krizlerin Ekonomik Mirası

Araştırma döneminin öncesindeki ciddi bir ekonomik buhran olan 1929 krizinin sonrasında çarpıcı sonuçlar elde edilmiş olmasından dolayı Tablo-3’te ilk kriz olarak incelenmiştir. Krizlerin Türkiye’ye bıraktığı ekonomik miras açısından seçilen parametrelere bakıldığında geride en olumlu miras bırakan 1929 krizidir. Büyük Buhran döneminde bütün parametrelere göre göstergeler en olumlu düzeydedir. 1978 krizi ile birlikte krizlerin mirasının giderek kötüleştiği görülmektedir. Tabloda her bir parametrenin yorumu (XX, X, 0) sonraki maddelerde açıklanmıştır.

Tablo-3 Krizlerin Ekonomik Mirası

Kriz Nu.	Kriz Dönemi	İzleyen 5 Yıldaki Büyüme	Olumlu Yapısal Dönüşüm	Bölüşümde İyileşme	İç ve Dış Borç Yükü Azalışı	Öncesi Esnası ve Sonrasında Hükümet Şekli
1	1929-31	XX	XX	XX	XX	T – T – T
2	1958-61	XX	XX	XX	X	T – T – K
3	1978-81	0	X	0	X	K – K – T
4	1988-89	X	X	0	0	T – T – K
5	1991	X	X	X	0	T – T – K
6	1994	X	X	X	X	K – K – K
7	1998-2001	0	X	0	0	K – K – T

Tablonun oluşturulmasında *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)* eserinden faydalanılmıştır. Kaynak: (Kazgan, 2005: 21)⁴

4.1.1. İzleyen 5 Yıldaki Büyüme

Krizlerin Ekonomik Mirası Tablo-3’te; yaşanan krizleri takip eden asgari 5 yıl içinde ortalama %5 ve daha üzeri reel GSMH artışı kaydedilmesi durumu XX ile, %5 artışı sadece 2-4 yıl yaşadıysa veya süreden bağımsız olarak %3-4’te kalması durumu X ile ve %5 artışı sadece

⁴ Tabloda öncesi, esnası ve sonrasında hükümet şekli sütununda kullanılan kısaltmalarda; K: Koalisyon hükümetlerini, T: Tek parti hükümetlerini ifade etmektedir.

2'den az yıl veya süreden bağımsız olarak %3'ün altında kalması durumu ise 0 ile gösterilmiştir. İzleyen beş yıldaki büyüme açısından bakıldığında 1958-61 krizinden sonra başarılı, 1978-81 ve 1998-2001 krizlerinden sonra başarısız olduğu söylenebilir.

4.1.2. Olumlu Yapısal Dönüşüm

Yaşanan krizleri takip eden 3 yıl içinde GSMH'de sınıai katma değer payı, ihracatta mamul mal payı veya teknoloji-yoğun malların ihracat payı parametreleri değerlendirildiğinde, bunlardan sadece birincisinin artış göstermesi durumu XX ile, sadece ikinci veya sadece üçüncüsünün artış göstermesi durumu X ile ve bu üç öğeden hiçbirisinin artış göstermemesi durumu 0 ile gösterilmiştir. Olumlu yapısal dönüşüm açısından bakıldığında 1958-61 krizinden sonra sürecin başarıyla yürütüldüğü, diğer dönemlerin ise birbirine yakın olduğu ifade edilebilir.

4.1.3. Bölüşümde İyileşme

Yaşanan krizleri takip eden 3 yıl içinde tarımda çalışan nüfus payında azalış, sınıai istihdamda asgari 20.000 kişilik yükseliş veya reel ücretlerde asgari en az %5 yükseliş parametreleri değerlendirildiğinde bunların hepsinin aynı anda olması durumu XX ile, herhangi birinin olması durumu X ile ve bu üç parametreden hiçbirisinin gerçekleşmemesi veya sadece biri olurken atıl işgücünün artması durumu 0 ile gösterilmiştir. Bölüşümde iyileşme açısından bakıldığında 1958-61 krizinden sonra sürecin başarıyla yürütüldüğü, 1978-81 ve 1988-89 krizlerinden sonra ise başarısız bir süreç yönetimi izlendiğini ifade etmek mümkündür.

4.1.4. İç ve Dış Borç Yükü Azalışı

Borçların GSMH'ye oranı açısından bakıldığında, söz konusu dönemde bu oranın toplam olarak düşmesi durumu XX ile, bu oran düşmese de kısa vadeli dış borçların mutlak azalması durumu X ile, oranın artması durumu ise 0 ile gösterilmiştir. İç ve dış borç yükü azalışı açısından bakıldığında 1958-61, 1978-81 ve 1994 krizlerinden sonra sürecin diğer krizlere göre daha başarılı yürütüldüğü, 1988-89, 1991 ve 1998-2001 krizlerinden sonra ise daha başarısız bir süreç yönetimi izlendiğini ifade etmek mümkündür.

4.2. Tek Parti ve Koalisyon Hükümetlerinin Kriz Öncesi ve Sonrasında Ekonomik İstikrara Etkileri

Tablo-3'de yer alan kriz dönemlerinden birinci kriz dönemi çalışmanın kapsamı dışında olduğu için bu dönem analiz edilmemiştir. İkinci, dördüncü ve beşinci krizlerin öncesinde tek parti hükümetleri, sonrasında ise koalisyon hükümetleri vardır. Bu üç kriz dönemi birbiriyle karşılaştırıldığında hepsinin sonrasında en az beş yıllık sürede veya 2-4 yıl arasında, ekonomi yılda ortalama en az %5 oranında reel GSMH artışı yaşamıştır. Bu konuda en başarılı hükümet 1950-1960 arasında yönetimde olan DP'dir. Özellikle bölüşümde iyileşme ve iç ile dış borç yükü azalışı açısından en başarısız olanı ise 1988-89 yıllarında yönetimde olan ANAP'tır. Ancak burada elde edilen çarpıcı bir sonuç bahse konu her üç krizden sonra koalisyon hükümetlerinin gelmesi izleyen beş yıl içerisindeki büyümeyi olumsuz olarak etkilememiştir. Oysa koalisyon hükümetlerinden sonra gelen tek parti hükümetleri bazen siyasetler tarafından da sıkça kullanılan 'enkaz devralma' durumunda kalmışlardır. Bu durumdaki tek partilerin grafikleri pek başarılı görünmemektedir. Üçüncü ve yedinci kriz dönemleri bu şekilde gelişmelerin yaşandığı dönemlerdir.

Özetle Tablo-3'deki dört parametre baz alındığında tek parti hükümetinin ardından gelen koalisyon hükümetleri daha başarılıdır. Diğer bir deyişle ekonomi anlamında tek parti hükümetlerinin sonunda yaşanan krizlerden sonrasında süreçte koalisyon hükümetleri daha istikrarlı olabilecek bir yapı kurabildikleri iddia edilebilir. Krizlerin ekonomik mirası

tablosundan ilgi çekici diğer bir tespit ise şu şekildedir; Altıncı kriz dönemi incelendiğinde krizin öncesinde, esnasında ve sonrasında da koalisyon hükümetleri yönetimde olmasına rağmen iki kriz dönemi hariç tüm krizlerden sonra daha başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Bu da koalisyon hükümetlerinin her zaman ekonomik olarak istikrarsızlık yaratmadığı anlamına gelmektedir. Aslında siyasal istikrarsızlığın temelinde koalisyon hükümetlerinin ya da parti kapatmalarının olduğunu ifade etmek, yapısal sorunların tespiti ve çözümünde meselenin özünden uzaklaşmaya yardımcı olmaktadır.

Özellikle 12 Eylül darbesinin küresel sistemin dayattıklarını halkın refahı için gerekli bir çözümmüş gibi sunarak 24 Ocak kararlarının baskıyla icra edilmesinde kullanılan bir vasıta olmadığını düşünmek pek mümkün değildir. Bunun sonucunda özellikle ekonomi alanında kontrolün seçilmiş sivil iktidardan çıktığı söylenebilir. Her ne kadar kriz dönemlerinde ortaya çıkan dış borç konsolidasyonu ve alınan resmi kredilerle askeri darbeler arasındaki ilişki bugüne dek belgelenmiş olmasa da Türkiye’de askeri müdahaleler döneminde alınan kararlar ve yarattığı ekonomik etkiler bu konuda fikir vermektedir. Öte yandan Soğuk Savaş yıllarında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin (SSCB) kıyısında jandarmalıkla görevli Türkiye’nin, sivil ve askeri boyutu olan kolektif savunma örgütü NATO’dan bağımsız bir askeri eylemde bulunabileceğini düşünmek zordur. (Kazgan, 2005: 22) Diğer bir deyişle halkın demokratik haklarını kullanarak rasyonel bir şekilde tercihler yapmasından sonra meclise yansıyan halk iradesi kimi dönem koalisyonlar kimi dönem tek parti hükümetleri şeklinde tecelli etmiştir. Ancak demokrasinin gelişimini engelleyen iç veya dış bazı müdahalelerin sürdürülebilir bir siyasetin oluşumuna engel olduğu değerlendirilmiştir.

Tablo-4 Türkiye’de Kalkınma Planlarında Hedeflenen ve Gerçekleşen Büyüme Hızları (%)⁵

Planlar	BBYKP (1963- 1967)	İBYKP (1968- 1972)	ÜBYKP (1973- 1977)	DBYKP (1979- 1983)	BBYKP (1985- 1989)	ABYKP (1990- 1994)	YBYKP (1996- 2000)	SBYKP (2001- 2005)	DKP (2007- 2013)	OKP (2014- 2015)
Hedeflenen	7.0	7.0	7.9	8.0	6.3	7.0	5.5-7.1	6.7	7.0	5,5
Gerçekleşen	6.6	6.3	5.2	1.7	4.7	3.5	3.1	4.4	4,9	3,4

Tablo-4’te görüleceği üzere Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BBYKP) ile başlayan planlama politikalarında hiçbir dönem hedeflenen seviye yakalanamamıştır.

⁵ Tablodaki veriler üç farklı kaynaktan alınmıştır. Alkan Soyak: (2003), “Türkiye’de İktisadi Planlama: DPT’ye İhtiyaç Var mı?”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, Cilt:4 (2), 167-182, s.176 ve Devlet Planlama Teşkilatının hazırladığı Dokuzuncu Kalkınma Planı için Bkz. DPT: (2007), Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), Ankara, s.25 ve Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), *Resmi Gazete*, 01 Temmuz 2006,Sayı 26215.

Tablo-5 Türkiye’de 1950-2015 Döneminde Ekonomik Büyüme (%)

Yıllar	Büyüme Hızı	Yıllar	Büyüme Hızı	Yıllar	Büyüme Hızı	Yıllar	Büyüme Hızı
1950	9,4	1967	4,2	1984	7,1	2001	-9,5
1951	12,8	1968	6,7	1985	4,3	2002	7,9
1952	11,9	1969	4,3	1986	6,8	2003	5,9
1953	11,2	1970	4,4	1987	9,8	2004	9,9
1954	-3	1971	7	1988	1,5	2005	7,6
1955	7,9	1972	9,2	1989	1,6	2006	6,9
1956	3,2	1973	4,9	1990	9,4	2007	4,7
1957	7,8	1974	3,3	1991	0,3	2008	1,1
1958	4,5	1975	6,1	1992	6,4	2009	4,7
1959	4,1	1976	9	1993	8,1	2010	8,9
1960	3,4	1977	3	1994	-6,1	2011	8,5
1961	2	1978	1,2	1995	8	2012	2,2
1962	6,2	1979	-0,5	1996	7,1	2013	4
1963	9,7	1980	-2,8	1997	8,3	2014	2,9
1964	4,1	1981	4,8	1998	3,9	2015	4
1965	3,1	1982	3,1	1999	-6,1		
1966	12	1983	4,2	2000	6,3		

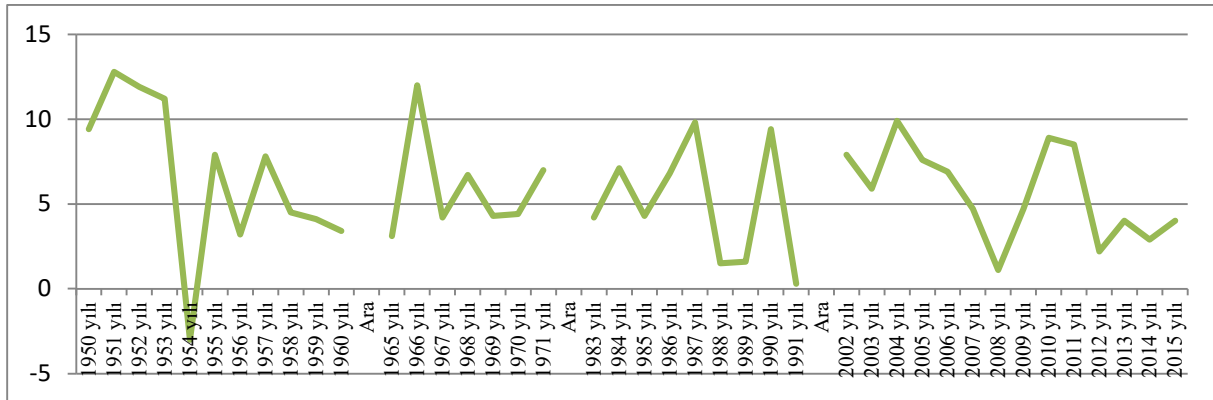
Kaynak: (TÜİK: 646-647)

1963’te başlayan Beş Yıllık Kalkınma Planlarında (BYKP) hedeflenen büyüme oranlarının yüzde kaç oranında gerçekleştiğinin hesaplanması tek parti ve koalisyon hükümetlerinin planlama ve icra başarıları konusunda fikir sahibi olunmasına yardımcı olabilir. Tablo-6’da görüleceği üzere 1963’ten 2015 yılına kadar olan kalkınma planlarının gerçekleşme yüzdeleri incelendiğinde Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BBYKP) ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (İBYKP) hiç azımsanmayacak bir rakam olan %7 gibi bir büyüme oranı hedeflenmiş ve her ikisinde de %90 ve üzeri gerçekleşme yüzdesine ulaşılmıştır. Bunlardan BBYKP koalisyon tarafından planlanmış ve iki yılı koalisyon üç yılı tek parti hükümeti tarafından uygulanmıştır. İBYKP ise tek parti hükümeti tarafından planlanmış ve uygulanmıştır. Genel duruma bakıldığında on kalkınma planından dördü koalisyon hükümetleri tarafından altısı tek parti hükümetleri tarafından planlanmıştır. Kalkınma planlarının gerçekleşme yüzdeleri; tek parti hükümetleri tarafından planlanıp uygulananlarda %74.25, tek parti tarafından planlanıp koalisyonlar tarafından uygulananlarda %58, koalisyonlar tarafından planlanıp tek parti hükümetlerince uygulananlarda (%60 Tek Parti-%40 Koalisyon) %80, koalisyonlar tarafından planlanıp uygulananlarda %49 oranında ortalama başarı kaydedilmiştir. Kalkınma planı uygulama süresinin tamamında tek parti hükümeti olan dönemde %74.25, tamamında koalisyon olan dönemde ise %57.5 gerçekleşme yüzdesine ulaşılmıştır. Özetle tek parti ve koalisyon hükümetlerinin BYKP planlaması ve icrasında başarılı ve başarısız olduğu dönemler olmuştur ancak sürdürülebilir siyaset için gerçekleşme oranlarının daha istikrarlı seyretmesi gerektiği ifade edilebilir. Tablo-6’da görüldüğü gibi yirmi sene içinde %94’lerden %21’lere düşen büyüme hızı gerçekleşme oranları sonraki yirmi yılda tekrar %75’ler ve %49’lar istikrarsızlık göstergesidir. Bu istikrarsızlığın sebebinin sadece koalisyon hükümetleri, istikrarın ise sebebinin ise sadece tek parti hükümetlerinin olmadığı söylenebilir.

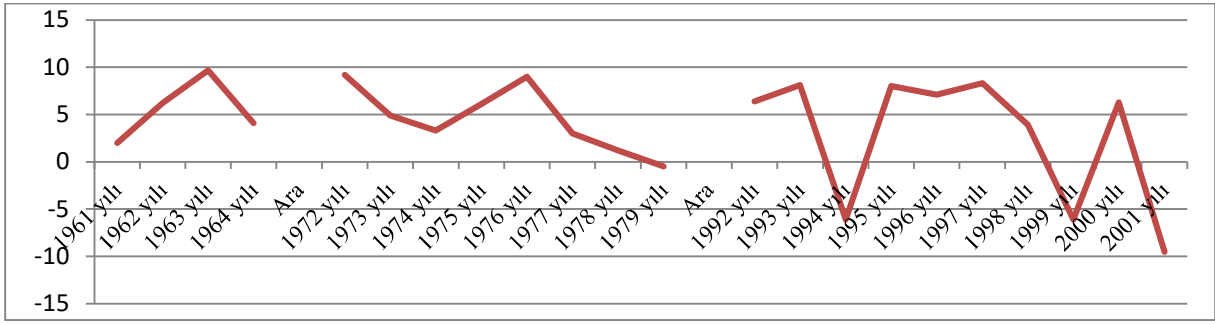
Tablo-6 Kalkınma Plan Hedeflerinin Gerçekleşme Yüzdeleri

Kalkınma Planları	Hükümet Yapısı	Planlayan Hükümet	Gerçekleşme Yüzdesi
BBYKP (1963-1967)	%40 Koalisyon - %60 Tek Parti	Koalisyon	%94
İBYKP (1968-1972)	%100 Tek Parti	Tek Parti	%90
ÜBYKP (1973-1977)	%100 Koalisyon	Tek Parti	%66
DBYKP (1979-1983)	%40 Koalisyon - %60 12 Eylül	Koalisyon	%21
BBYKP (1985-1989)	%100 Tek Parti	Tek Parti	%75
ABYKP (1990-1994)	%80 Koalisyon - %20 Tek Parti	Tek Parti	%50
YBYKP (1996-2000)	%100 Koalisyon	Koalisyon	%49
SBYKP (2001-2005)	%40 Koalisyon - %60 Tek Parti	Koalisyon	%66
DKP (2007-2013)	%100 Tek Parti	Tek Parti	%70
OKP (2014-2015)	%100 Tek Parti	Tek Parti	%62

Grafik-8 Tek Parti Hükümetleri Dönemlerinde Büyüme Oranları

Grafik-9 Koalisyon Hükümetleri Dönemlerinde Büyüme Oranları

Grafik-8 ve Grafik-9 karşılaştırıldığında Türkiye’de tek parti dönemlerindeki ekonomik büyüme oranlarının daha yüksek seyrettiği ancak genel olarak koalisyon dönemlerinde olduğu gibi tek parti hükümetleri dönemlerinde de tam istikrarlı değil fazla iniş çıkışlı bir seyir izlediği görülmektedir. Her ne kadar eksi değerler koalisyon hükümetleri döneminde daha fazla görülsede siyasi olarak hızlı ve net bir şekilde karar alınabilen tek parti dönemlerinde bunun ekonomiye tam olarak yansımadağı ifade edilebilir. Dünya ekonomik sistemi ile bütünleştikçe dış etkilere daha açık hale gelen ekonominin dalgalanmasında Türkiye’yi etkileyen dış olayların da göz ardı edilmemesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

5. Ekonomik İstikrar Kavramına Eleştirel Bir Bakış ve Sürdürülebilir Siyaset

Her devletin vatandaşlarına sağlaması gereken en temel iki hizmet refah ve güvenlidir. İnsanların istikrarlı ekonomiye sahip bir ülkede yaşamalarının göstergesi refah iken sürdürülebilir bir siyasetin olduğu yerde çok boyutlu bir güvenlik söz konudur. İki temel ihtiyacın aynı zamanda insanlara eşit dağılması da bir diğer önemli husustur. Gelir dağılımının adaletli olması en az meclisteki temsilde adalet kadar önemlidir. Gelir dağılımında ve temsilde adalet, demokrasi kültürünün yerleşmiş olması ve sürdürülebilir siyaset gelişmiş ülkelerin genelde haiz olduğu özelliklerdir.⁶ Bunlardan herhangi birinin eksik olması genel tabloyu etkilemektedir. Bu nedenle ekonomik istikrar uğruna demokrasi kültürü veya mecliste güçlü yürütme uğruna temsilde adalet feda edilmemelidir. Bütün bunların dengeli bir şekilde inşası ve yürütülmesi ülkenin sürdürülebilir siyasetine katkıda bulunabilir.

Her türlü sosyal ve ekonomik soruna veya çaresizliğe rağmen Türkiye’de halkın tercihlerini yansıtmak için düzenli olarak sandığa gittiği ve hiç de azımsanmayacak oranlarda katılım olduğu söylenebilir. Çok partili hayata geçiş, krizlerin hemen ertesi ve darbe sonrası dönemlere bakılacak olursa 1950’de %89, 1961’de %81, 1983’de %92, 1991’de %83, 1995’de %85, 2002’de %79’luk (YSK: 2021) genel seçim katılım oranı Türkiye’de seçmenlerin demokrasiye ve kendi tercihleriyle bir şeyleri değiştirme gücüne olan inancını kaybetmediğini göstermektedir. Umutsuzluğa kapılmayan milyonlarca seçmenin oluşu aslında siyasetin sürdürülebilir olması için en önemli unsurdur. Ancak diğer bileşenlerde ciddi sorunlar olduğu görülmektedir. Bu sorunlar uzun süre sadece parti ve seçim sistemleri ile oynayarak çözülmeye çalışılmıştır. Gerçi bu çabalar farklı sistemlerin hangi sonuçlarını vermesi açısından demokrasi kültürüne büyük bir zenginlik katmıştır. Ancak eğitim ve aydınlanma seviyesi yükseldikçe her türlü sistemde rasyonel davranabildiği görülen seçmenin özellikle baskı grupları ve bazı

⁶ Son yıllarda, büyük ölçüde kitlesel olan ve büyüyen toplumsal seçim literatürünün bir sonucu olarak, demokratik prosedürlerin zorunlu olarak kusurlu olduğu görülmüştür. Hem temsili hem de doğrudan demokrasinin kurumlarının, seçmenlerin gerçek çıkarlarını meşru bir şekilde ortaya koyduğunun düşünülmemeyeceği tartışılmıştır. (Dowding, 2006: 327).

uluslararası örgütlerin de etkisi ve algı yönetimiyle bu istikametten uzaklaşabildiği değerlendirilmektedir.

Siyasal sistemin demokratik olabilmesi için parti içi sistemlerin de demokratik olması gerekmektedir. Bu anlamda Türkiye'deki partilerde parti içi demokrasi eksikliği, ortak akılı harekete geçirememesi, lider eşittir parti algısı ve aday tespitlerinde ön seçim şartının aranmaması gibi sorunlar hem tek parti hem de koalisyon hükümetleri dönemlerinde gerçek istikrarın sağlanmasına engel olan hususların başında geldiği değerlendirilmiştir. Türkiye'de 1950'den sonra yapılan birçok seçimlerde seçmenlerin kararlarına saygı duymayı ön plana alan bir anlayış hâkim hale gelmiştir. Halka inmek deyiminin somut uygulamalarının görüldüğü seçimlerde mecliste belirli bir milletvekili sayısına dayanmaya çalışmak yerine politika üretmek gündeme gelmiştir. (Aleskerov vd., 1999: 159) Özellikle 1980'den sonra mecliste grup kuracak kadar çok oy kazanabilecek olan bazı partilerin ülke barajı nedeniyle siyasal sistem dışına atılmasının yarattığı sonuç, etkin bir yürütme işlevinin hayata geçmesine sebep olurken demokrasinin gelişmesi açısından sıkıntılar yarattığı söylenebilir. Ayrıca ekonomik istikrarın getirdiği kısa süreli rahatlama arka planda siyasi kısa vadeli çözümler ile destekleniyorsa, uzun vadede sürdürülemez bir siyaset yaratılmış olabilmektedir.

5.1. İstikrar Kavramı

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğüne göre istikrar; *aynı kararda, biçimde sürme, kararlılık ve stabilizasyon anlamına gelmektedir.* (TDK: 2021) Siyasette ise istikrar tanımı genelde ekonomik veriler üzerinden yapılmaktadır. Hükümetlerin ortalama görev süreleri ve koalisyon hükümetleri de istikrarsızlık göstergesi olarak tanımlanmaktadır. Ancak önemli olan demokratik ilkelere istikrarın sağlanmasıdır. Sartori, demokrasiyi açık, birbirleriyle yarışan azınlıkları sürekli olarak yaratan ve bu azınlıkların, seçmenlerin gelecek seçimlerde nasıl tepki gösterecekleri tahminleri ile yönlendirildiği bir sistem olarak tanımlamıştır. (Turhan, 1995: 44) Bir ülkenin başkanlık veya parlamenter sistem gibi yönetim şeklini bilmek ancak bu konudaki anayasal kuralların nasıl olduğu hakkında bazı bilgiler vermektedir. Fakat bu bilgileri edinmekle siyasal sistemin önemli başka yönleri hakkında yetersiz bilgi edinilebilmektedir. (Turhan, 1995: 102) Bu kapsamda bir ülkede uygulanan seçim tarzı ile hükümetin istikrarı arasındaki ilişki açık değildir. (Cotteret ve Emeri, 1991: 43)

Bir ülkenin parlamenter sisteme sahip olduğunun söylenmesi, o ülkenin askeri ve sivil bürokrasisi, yargı organının niteliği, seçim ve parti sistemleri, menfaat grupları ve toplumun siyasal kültürü hakkında bize hemen hemen hiçbir bilgi vermez. Çoğunluk ilkesi günümüzde hemen hemen bütün ülkelerde kabul edilmiş bir kavram görünümündedir. Ülke olarak, demokrasilerde gerçeğin, sağduyunun ve adaletin çoğunluğun kararına bağlı olduğuna inanılmaktadır. Bazı istisnaları olmakla beraber, çoğunluğun daha büyük bir olasılıkla doğruyu bulacağı görüşü kabul edilmiş bir görüştür. Çoğunluk ilkesinin oy eşitliğini de kapsayan siyasal eşitlik ilkesinden doğduğunu söyleyebiliriz. Demokrasinin özü siyasal eşitlik ve çoğunluğun ülkeyi yönetme hakkıdır. Demokrasi ile çoğunluk ilkesi doğrudan eş anlamlı olarak ele alınmamalıdır. Demokrasilerde çoğunluk ilkesinin ilk ve en önemli sınırını temel hak ve hürriyetler oluşturmaktadır diyebiliriz. (Turhan, 1995: 121-127)

Türkiye'de uygulanan farklı parti ve seçim sistemlerinden birçok tecrübe edinilmiştir. Bu değişimlerin incelenmesi neticesinde genellikle sebep sistem değişikliği sonuç ise meclisteki milletvekili dağılımı, parti sayısı ve hükümet şekli olarak kabul etmek tercih edilmiştir. Ancak bunun tersinin de mümkün olduğu yani ortaya çıkan hükümetin de sistemleri etkilediği tespit edilmiştir. Özellikle geçiş dönemlerinde birçok değişim ve dönüşümün yaşanması siyasi ve ekonomik istikrarı olumsuz olarak etkilemiştir. Türk siyasal yaşamında istikrarı etkileyen unsurlara birçok örnek verilebilir ancak bunların başında demokrasinin

gelişmemiş olması gelmektedir. Öte yandan yandaş kayırma ile kurulan ilişki ağları, rant peşinde koşma, siyaseti zenginleşme yolu olarak görme, her anlamda kurumsallaşmanın istenen seviyeye ulaşamaması, hoşgörüsüzlük ve uzun vadeli planlamalara her iktidarın sadık kalmaması gibi nedenler sayılabilir. (Kalaycıoğlu, 1989: 10-11) Hatta bazı tek parti iktidarı dönemlerinde eğitim, ekonomi veya sağlık gibi konularda kendi planlamalarını sık sık değiştiren hükümetlere de rastlanmıştır.

Sürdürülebilir bir siyaset için ülkede demokrasinin özümsemiş ve siyasi hayatın içinde yerini almış olması gerekmektedir. Ancak bu sayede seçim sistemlerinin istikrarı yani genel gidişatı pek de etkilemeyeceğini söylemek mümkün olacaktır. (Öztekin, 2000: 196) Aksi takdirde en iyi parti veya seçim sistemi sonucunda mecliste çoğunluğu sağlayan güçlü bir tek parti hükümeti kurulsun bile sürdürülebilir bir siyaset ortaya koymak mümkün olmayacaktır. Kimi dönemlerde hükümet istikrarının her konuda sağlanabilmesine rağmen siyasi istikrarın beka sorunu yaratabilecek kadar kötüleşmesine şahit olunurken kimi dönemlerde zıt iki kutbun bir araya geldiği istikrarsız bir koalisyon hükümetinde Kıbrıs Barış Harekâtı gibi çok önemli bir dış siyaset konusunda siyasi istikrar gösterilmiştir. Kısacası Türkiye’de 1950-2015 arasında yapılan seçimler, kurulan hükümetler, siyasi ve ekonomik gelişmeler incelendiğinde tek parti hükümetinin tek başına ne sürdürülebilir siyaseti ne de siyasi istikrarı tam olarak sağladığı söylenebilir. Ancak Orhan Karaca’ya göre 1950-2002 döneminde ekonomik sorunların bir kısmı hükümet ortağı olan parti sayısı ile bağlantılıdır. (Karaca, 2003: 90-100)

5.2. Sürdürülebilirlik Açısından Ekonomik Verilerin Değerlendirilmesi

Çalışmada incelenen dönem aralığında krizlerin ekonomik mirası, büyüme oranları ve hedeflenen büyümenin gerçekleşme oranlarına bakıldığında ekonomik gelişmelerin tek parti hükümetlerince kurulan düzenden kaynaklanmadığı aksine koalisyon hükümetlerinin de bu konuda başarılı olabildiği değerlendirilmiştir. Hükümetlerin istikrarlı olması her zaman tercih edilir fakat sürdürülebilir olmayan bir siyasi hayat içerisinde istikrarlı bir hükümetin kurulmuş olmasının uzun vadeli fayda sağlamayacağı değerlendirilmiştir. Çünkü önemli olan ülke siyasetinin seyrinde tüm hükümetlerin temel esaslarda buluşmasıdır. Her partinin daha ana prensiplerde anlaşamaması durumunda ne tek parti hükümeti muhalefetle birlikte ne de koalisyon üyelerinin kendi içinde muasır medeniyet seviyesine yükselmek için birlikte çalışabilmeleri söz konusu olmayacaktır. Sürdürülebilir siyaset, birlikte belirlenen milli çıkarlar ve hedefler doğrultusunda ilerleme gayesi gösteren ve bu maksatla bir araya gelen partiler ile mümkün olabilecektir. Daha bu noktada ortak aklın harekete geçirilmesi yani demokrasi kültürü ile birlikte uzlaşma ve çoğulculuk prensipleriyle hareket edilmesi mümkün değilse seçim sisteminin değişmesinin ya da hükümetin tek parti ya da koalisyon şeklinde kurulmasının pek de önemi kalmayacaktır.

5.3. Sürdürülebilir Siyaset

Birbirlerini karşılıklı olarak etkileyerek büyüyen demokrasi ve refah aynı zamanda siyasi istikrarı da sağlayabilecek unsurların başında gelmektedir. Kendi değerlerine sahip çıkan ve demokrasinin ilke olarak benimsendiği her yapı sürdürülebilir siyaset yolunda atılmış büyük bir adımdır. Huntington (1991), Coleman (1960), Bollen (1979, 1983) gibi birçok yazar refah seviyesi ile demokrasi seviyesi arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ifade etmişlerdir. (Diamond, 1992: 455) Refahı artırmak için bazı durumlarda farklı görüşlerde de olsa partilerin birlikte hareket etmesi ülke çıkarlarıdır, bu sayede imkân ve kabiliyetleri artırmak için çatışmadan çok iş birliği ön plana çıkarılabilir. (Riker, 1962: 243)

1950’li yıllardan itibaren bazı kuramcılar seçim sistemlerinin siyasi sistemler üzerinde etkisini ölçmeye çalışmışlardır. Seçim sistemlerinin, siyasi hayatı iyileştirebilecek yegâne etken olarak tanımlamanın esas hatası rejimlerin tahlilinde seçim değişkenine aşırı önem vermektir.

Bu döngüde seçim sistemi tercihi büyük oranda siyasi parti sistemlerini etkiler. Bu da siyasi rejime doğrudan etki edebilmektedir. (Cotteret ve Emeri, 1991: 71) 1990 yılı Freedom House verilerine göre; Tamamen kapalı 19 diktatörlük devletinden 2'sinde (%10,5'i) kişi başına düşen GSYİH yüksek iken 13'ünde (%68,4'ü) düşüktür. Liberal demokrasilere sahip 23 devletin 19'unda (%82,6'sı) kişi başına düşen GSYİH yüksek iken 1'inde (%4,3) düşüktür. Yapılan birçok nicel araştırma neticesinde; demokrasi ve sosyoekonomik gelişmişlik arasında kuvvetli bir pozitif ilişki olduğu, bu ilişkinin en az bir yönde nedensel olduğu ve sosyo ekonomik gelişmişliğin yüksek olmasının sadece demokrasinin varlığına değil aynı zamanda istikrarına da bağlı olduğu ulaşılan sonuçlar arasındadır. (Diamond, 1992: 457)

Sürdürülebilir siyasetin nasıl inşa edilebileceği konusunda sadece iktisadi ve mali analizlerin yetersiz kalabileceği değerlendirildiğinden siyasi ve kurumsal analizler ile politik değişkenlerin de incelenmesi faydalı olabilir. Siyasetin sonraki nesillere de sağlıklı bir şekilde yaşanabilir ve umutla beklenebilir bir gelecek projeksiyonu çizebilmesi için sürdürülebilir olması oldukça önemlidir. Bunun için de demokrasi siyasi hayatın içinde sağlam bir şekilde yerini almalıdır. Demokrasinin, nispeten fazla oranda vatandaşın uzun bir zaman boyunca arzularına cevap verecek hükümetleri kuracak partilerin adil yapılan seçimlerle göreve gelmesi özelliği en temel kuralı işaret etmektedir. Bunun yanında söz konusu niyet ve maksatla yapılan seçimlerin hem serbest olması hem de belirli aralıklarla yenilenmesi olmazsa olmazlardandır. Öte yandan parti sisteminin tek partili olmaması gerekirken muhalefette olanların iktidara gelme şansı olmalıdır. Son olarak temel hak ve hürriyetlerin tanınması ve devlet tarafından güvencesinin sağlanması da demokrasinin sayılması gereken özelliklerindedir. (Gözler, 2011: 104) Aslında demokrasiler bu altı şarttan çok daha fazla niteliklere sahiptir ancak basit şekilde tasnif edebilecek kriterler olduğu değerlendirilebilir. Evrensel olarak demokrasinin ayırt edici özelliklerinden oldukça önemli üç tanesinin ise katılım, özgürlük ve eşitlik olduğu söylenebilir. (Aleskerov vd., 1999: 29)

5.4. Sürdürülebilir Siyaset Üst İstikrardır

Literatürde daha çok “sürdürülebilir kalkınma” tanımının içinde kullanılan sürdürülebilirlik kavramının anlam açısından tüm siyasal konulara dokunmasının faydalı olacağı ifade edilebilir. Geçici değil kalıcı bir çözüm olarak değerlendirilen sürdürülebilirliğin siyasi hayatın içindeki en büyük eksikliklerden biri olduğu tespit edilmiştir. İstikrar kavramının daha çok ekonomik veriler ile özdeşleştirilmesi ve geleceğe güçlü bir atıf yapmaması sebebiyle yerine daha yeterli bir kavram olarak sürdürülebilirlik düşünülmüştür.

Sürdürülebilirlik; gelişme, çeşitlilik ve üretkenliğin devamlılığı sağlanırken sistemin daimî olabilme yeteneğini koruması olarak tanımlanabilir. Geleceği tüketmeden yaşam kalitesini sağlamak, günü karşılamak ve önemli bir görev üstlenerek gelecek kuşakların sırtından yaşamamak gibi tanımlarla desteklenebilen sürdürülebilirlik kavramının siyasetteki karşılığı gelecek kuşaklara da yaşanabilir bir ülke bırakmaktır. Politik ve ekonomik istikrar olarak ifade edilen her şeyin bir üst istikrar şemsiyesi altında olmasının yani sürdürülebilir siyaset kapsamına girmesinin hayati olduğu ifade edilebilir. Halkın gelecekte refah içerisinde ve mutlu bir şekilde yaşaması için tüm çabaların aynı hedefe seferber edilmesi açısından sürdürülebilir siyaset önemlidir. Bu tür siyaset yapıldığı takdirde tüm koalisyon ve tek parti hükümetlerinin en iyi çözümü sunan mekanizmalar haline dönüşebileceği değerlendirilmiştir.

6. Sonuç

Bu çalışmada; büyüme, enflasyon, işsizlik gibi istikrar temelli ekonomi ile ilgili tanımlamaların yanı sıra demokrasi, katılım kültürü, çoğulculuk ve siyaset ahlâkı üzerinden sürdürülebilirliğin önemi ortaya koyulmaya çalışılmıştır. 1950 ile 2015 arasında yapılan seçimlerle kurulan tek parti ve koalisyon hükümetlerinin siyasal ve ekonomik etkinliklerinin

incelenmesi neticesinde ekonomik olarak tek parti dönemlerinin daha başarılı olduğu ancak dalgalanmaların engellenemediği görülmüştür. Siyasi olarak ise demokrasinin gerek partilerin içinde gerekse Türk siyasal hayatında özümsemeden ister tek parti isterse koalisyon hükümetleri olsun bir iktidar şeklinin sürdürülebilir olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Baskı gruplarının anti demokratik müdahaleleri, siyasal partilerin kendi iç mücadeleleri ve her türlü demokrasi dışı tavır Türk siyasal hayatına önemli zararlar vermiştir. Türkiye’de parti sistemleri ve seçim sistemleri nasıl olursa olsun temel esas demokrasi ilkelerine bağlı hareket eden siyasetçi profiline bağlıdır. Ancak bu sayede sağlam bir siyasal zemin üzerinde sürdürülebilir adımlar atmak mümkün olabilecektir.

Sürdürülebilir siyaset olmazsa zaten küresel ekonomi ile bütünleşmeye devam eden ekonominin istikrarı dış olaylara endekslenmiş olduğundan dalgalanmaların ve sistemsel krizlerin artma ihtimali yüksektir. Ortadoğu, Balkanlar, Kafkasya, Doğu Akdeniz gibi çevresindeki tüm bölgelerde sık sık yaşanan sorunlardan dolayı çok güçlü bir siyasi yapıya sahip olması gereken Türkiye’nin bekasının ancak böyle şekillenen bir siyaset geleneği ile sağlanabileceği değerlendirilmiştir. Önemli olan iki esasın sistemin temel ilkelerinin korunması ve sürdürülebilir bir siyasi atmosferin yaratılması olduğu ifade edilebilir.

Kaynakça

- Aleskerov, F., Ersel, H. & Sabuncu, Y. (1999), *Seçimden Koalisyona Siyasal Karar Alma*, Ankara, Efil Yayınevi.
- Aslan, M. ve Bilge, S. (2009), Türkiye'de 1950–2006 Döneminde Bütçe Gelir Gider Yönetimi Üzerine Ampirik Bir Çalışma: Tek Parti ve Koalisyon Hükümetlerinin Karşılaştırması, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4, 3, 265-288.
- Clark T.D., Larson J.M., Mordeson J.N. & Wierman M.J. (2008), Extension of the portfolio allocation model to surplus majority governments: a fuzzy approach, *Public Choice*, 134, 179–199.
- Cotteret, J. & Emeri, C. (1991), *Seçim Sistemleri*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)*, Ankara.
- Diamond, L., Economic, (1992), Development and Democracy Reconsidered, *American Behavioral Scientist*, 35, 4/5, 450-499.
- Dowding, K. (2006) Can Populism Be Defended? William Riker, Gerry Mackie and the Interpretation of Democracy. *Government and Opposition*, 41(3), 327–346.
- Fishburn P.C. & Brams S.J. (1996) Minimal winning coalitions in weighted-majority voting games *Social Choice and Welfare*, September, 13/4, 397-417.
- Gözler, K. (2011), *Anayasa Hukukuna Giriş*, Bursa, Ekin Basım Yayın.
- Güçlü, S. & Bilen, M. (1995), 1980 Sonrası Dönemde Gelir Dağılımında Meydana Gelen Değişmeler, *Yeni Türkiye Dergisi*, 6, 160-171.
- Günel, E. (2005), *Türkiye’de Seçim Sistemlerinin Siyasal Kurumlar Üzerindeki Etkileri*, Ankara, Turhan Kitabevi.
- Heywood, A. (2006), *Siyaset*, Ankara, Liberte Yayınları.
- Hinckley, Barbara. (1972) Coalitions in Congress: Size and Ideological Distance. *Midwest Journal of Political Science*, 16/2, 197-207.
- Kalaycıoğlu, E. (1984), *Çağdaş Siyasal Bilim: Teori Olgu ve Süreçler*, İstanbul, Beta Basım Yayım ve Dağıtım.
- Kalaycıoğlu, E. (1989), Demokratik Konsolidasyon ve Türk Siyasal Hayatı, *Türk Demokratik Vakfı Bülteni*.
- Kapani, M. (2000), *Politika Bilimine Giriş*, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Karaca, O. (2003), Türkiye’de Koalisyon Hükümetleri, Tek Parti Hükümetleri ve Ekonomi, *İktisat, İşletme ve Finans*, 18, 207, 90–100.
- Karpat, K.H. (2013), *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Kazgan, G. (2005), *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kışlalı, Ahmet Taner. (1987), *Siyaset Bilimî*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Lijphart, A. (1984), *Çağdaş Demokrasiler*, (Çeviri: Prof. Dr. Ergun Özbudun), Ankara, Türk Demokrasi Vakfı ve Siyasal İlimler Derneği Ortak Yayını.

Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü Resmi İnternet Sayfası, Siyasi Partiler Kanunu, *Mevzuat Bilgi Sistemi*, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2820.pdf>, (Erişim: 15.10.2021)

Özbudun, E. (1979), *Siyasal Partiler*, Ankara, AÜ Hukuk Fakültesi Yayınları.

Özkan, A. (2007), *Siyasal İletişim Stratejileri*, Ankara, Tasam Yayınları.

Öztekin, A. (2000), *Siyaset Bilimine Giriş*, Ankara, Siyasal Kitabevi.

Pedersen, H.H. (2012), What do Parties Want? Policy versus Office, *West European Politics*, 35, 4, 896-910.

Resmi Gazete, Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), 01 Temmuz 2006, Sayı 26215.

Riker, W.H. (1962), *The Theory of Political Coalitions*, New Heaven and London, Yale University Press.

Robinson, J.A. (1963), Review: Decision-Making and Coalition Building: The Theory of Political Coalitions by William H. Riker, *The Journal of Conflict Resolution*, 7, 4, 763-768.

Sartori, G. (1970), Concept Misformation in Comperative Politics, *The American Political Science Review*, 64, 4, 1033-1053.

Sayarı, S. (1980), *Parlamentar Demokrasilerde Koalisyon Hükümetleri*, İstanbul, Boğaziçi University Press.

Soyak, A. (2003), Türkiye’de İktisadi Planlama: DPT’ye İhtiyaç Var mı?, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4, 2, 167-182.

Takım, A. & Ceyhan, M.S. (2011), Türkiye’de Çok Partili Rejime Geçişten Sonra Tek Parti İktidarlarının Ekonomik Büyüme Performansları, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 48, 559, 29-46.

Toprak, S.V. (2013), İlk Osmanlı Seçimleri ve Parlamentosu, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 26. Sayı, 171-192.

Turhan, M. (1995), *Siyaset ve Anayasa*, Ankara, Gündoğan Yayınları.

Türk Dil Kurumu (TDK) Resmi İnternet Sayfası, <https://www.tdk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 19.10.2021)

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Resmi İnternet Sayfası, *İstatistiksel Göstergeler*, 1923-2008. <https://www.tuik.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 19.10.2021)

T.C. Yüksek Seçim Kurulu (YSK) Resmi İnternet Sayfası, *Seçim Arşivi*, <https://www.ysk.gov.tr/tr/secim-arsivi/2612>, (Erişim Tarihi: 22.11.2021)